

ХАЛҚАРО АМИР ТЕМУР ХАЙРИЯ ЖАМҒАРМАСИ

УБАЙДУЛЛА УВАТОВ

СОҲИБҚИРОН
АРАБ МУАРРИХЛАРИ
НИГОҲИДА

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ—1997

Тақризчи: *Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги*
Б. АҲМЕДОВ

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни-
нинг Бош таҳририяти, 1997.

Амир Темур — бизнинг шаън-шавкатимиз.
гурур ифтихоримиздир. Амир Темур — халқимиз
даҳосининг тимсоли, маънавий кудратимиз
рамзидир.

Ислом КАРИМОВ

МУАЛЛИФДАН

Туркистонимиз тарихида соҳибқирон Амир Темурнинг роли алоҳида аҳамиятга моликдир. Чунончи, унинг серқиррали ва жўшқин фаолияти, бутун саъй-ҳаракатлари, энг аввало, юрт озодлиги ва мустақиллигига қаратилган бўлиб, шу эзгу гоё билан суғорилган эди. Уз ақл-заковати, маҳорати, шиддатини ишлатиб, ватанининг хуррияти йулида, қанчадан-қанча машаққатли ва шиддатли босқичлардан тушкунликка тушмасдан собитқадамлик билан ўтиб, охир-оқибатда уз асл мақсадига эришди, юртини чет эл истилочиларидан озод қилди. Мустақиллик йулидаги мана шу кураш, интилиш том маънодаги тарихий бир сабоқдир.

Амир Темур кучли шахс, узоқни кўзлаб, катта ақл-идрок билан иш юргизадиган уста сиёсатдон, дов-юрақ, моҳир лашкарбоши сифатида уз халқи (райялари) ва қўшин ҳамда амирлари ўртасида катта обрў-эътиборга эга эди. Мана шундай сифатлар ва яна кўпдан-кўп фазилатлар соҳиби булган Амир Темур Мовароуннаҳрда марказлашган кучли мустақил давлатга асос солди. Давлатчилигимиз тарихида соҳибқироннинг ўзига хос услублари ва йул-йўриқлари, қонун-қондалари борки, ҳозирча улар чуқур ва ҳар томонлама мукамал ўрганилган дея олмаймиз.

Албатта, мустақиллигимиз шарофати билан Амир Темур шахсига, унинг фаолиятига муносабат ўзгарди, у ҳақда рўй-рост гапириш имкони туғилди. У ҳақда рисолалар, илмий-оммабоп мақолалар чоп этилмоқда. Лекин булар, таъбир жоиз бўлса, денгиздан бир қатрадир. Амир Темур давлати тарихи, соҳибқироннинг ўзи ҳақида ҳали кўп тадқиқотлар яратилиши керак. Зеро, унинг фаолиятида ҳозирги мустақил давлатимиз, жамиятимиз учун ибратли томонлар бисёр.

Ана шу жиҳатларни илмий асосда ўрганиб, ибратли, замонамизга мос томонларни ҳаётга татбиқ қилиш галдаги вазифалардан булмоғи керак.

Шуро даврида яратилган асарларда Амир Те

мурга золим, босқинчи сифатида қараб келингани яхши маълум. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Соҳибқирон фаолиятига ҳолислик билан қараб ҳақиқатни ёзган олимлар таънаю дашномга учраганини ҳам биламиз. Марҳум академик И. Муминов етмишинчи йилларда Амир Темур шахсиятига илмий ёндошиб, соҳибқирон фаолиятини бирқадар холисона ёритган кичик рисоласи учун қаттиқ дашномларга учраган эди.

Ёки бўлмаса, ушбу сатрлар муаллифи билан ҳам шунга ухшаш бир воқеа бўлган. Маълумки, XV аср араб тарихчиси Ибн Арабшоҳнинг «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари» — у қисқача «Амир Темур тарихи» деб ҳам аталади) Темур ва темурийлар даврига оид асосий манбалардан бўлиб, аллақачон француз, лотин, инглиз тилларига ҳам таржима қилинган. Асар Темур ва унинг сиёсатига нисбатан (маълум сабабларга кура) танқидий руҳда ёзилган бўлса-да, лекин манба сифатида унда соҳибқирон Амир Темур ва унинг авлодлари ҳақида кўпдан-кўп муҳим маълумотлар келтирилади. Мана шу қимматли асарнинг биз томонимиздан тайёрланган биринчи изоҳли таржимаси гарчанд 1972 йилда тайёр бўлган бўлса-да, йигирма йил давомида уни нашр этиш имкони бўлмади ва, ниҳоят, мустақиллигимиз шарофати билан ушбу асар 1992 йили икки жилда нашрдан чиқарилди. Аллоҳга шукрки, истиқлолимиз туфайли Амир Темур ҳақида ҳаққоний фикр билдириш имкониятига эгамиз. Мана шу ақидадан келиб чиқиб, бадиий адабиётда ҳам, санъат ва сахна асарларида ҳам ҳақиқий Амир Темур образининг яратилиши, бу асарларда соҳибқирон ҳазратлари уз тарихий мақоми ва мартабасига эга булишини таъминлаш биз учун ҳам қарз, ҳам фарздир, деб ҳисоблайман.

Ўтмиш тарихимизни ёрқин саҳифалар билан безатган Амир Темур сиймоси, унинг фаолиятини урганишга алоҳида аҳамият берилмоғи лозим. Бу ута зарур ва хайрли иш, энг аввало, Темур ва темурийлар даврида яратилган ёзма манбалар — ёдгорликларни тўлиқ ўзбек тилига таржима қилиш ва атрофлича тадқиқ этиш асосида амалга оширилади. Маълумки, соҳибқироннинг илм-фан, маданият, айниқса тарихнавислик илми ривожига катта аҳамият берганлиги туфайли уша даврга оид кўпдан-кўп тарихий асарлар

яратилган. Бу асарлар асосан форс ва араб тилларида ёзилган. Бахтимизга бу бебаҳо манбаларнинг деярли ҳаммаси бизгача етиб келган. Мазкур асарлар ҳар хил сабабларга кура хилма-хил йуналиш ва нуқтаи назардан туриб ёзилган. Уларни бир-бирига муқоёса этиб, илмий жиҳатдан чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилиб урганиш натижасида соҳибқирон тузган давлат, унинг ички ва ташқи сиёсати ҳақида тўғри ва мукамал хулоса чиқариш имконини беради.

Темур ва темурийлар даврида яшаган муаррихлар Шарафиддин Али Яздий, Низомиддин Шомий, Мирхонд, Ибн Арабшоҳ, Абдураззоқ Самарқандий, Фасиҳ Хавофий, Муиниддин Натанзий ва бошқа қатор муаллифларнинг аксарияти ўша даврда яшаганликлари учун булиб утган воқеаларни унинг бевосита шохидлари сифатида жонли ва ишончли тарзда баён қилганлар. Мана шу асарларни узбек тилига тула таржима қилиш ва улар асосида чуқур ва фундаментал тадқиқотларни амалга ошириш темуршунослигимизнинг долзарб ва кечиктириб булмайдиган энг муҳим вазифаларидан булмоғи керак. Шулар билан бир қаторда соҳибқирон шахсига бағишлаб яратилган хилма-хил афсоналару ривоят тарзидаги асарлар ҳам бор. Афсуски, баъзан мана шундай ривоятларга купроқ эътибор берилиб, муҳим ёзма манбалар иккинчи даражали бўлиб қолаётир...

Яна бир мулоҳаза. XV асрда яшаган таниқли араб тарихнавислари, жумладан Ибн Халдун, Ибн Дукмоқ, Ас-Суютий, Ал-Қалқашандий, Ас-Саҳовий, Бадриддин ал-Айнӣ, Ибн-Ийос, Ибн Тағриберди, Ибн Ҳажар ал-Асқалоний, ал-Мақризий ва бошқалар ўз тарихий асарларида Амир Темурга, айниқса унинг шахсига, Ироқ, Шомга қилган ҳарбий юришлари, дипломатик алоқалари ҳақида купдан-куп қимматли маълумотларни келтирганлар. Афсуски, ҳанузгача бу асарлар деярли урганилмаган. Амир Темурга бағишланган илмий тадқиқотларда ҳам, оммабоп нашрларда ҳам ушбу маълумотлар ўз аксини топиши катта аҳамиятга эгадир.

Буюк соҳибқирон бобомизнинг муборак туйлари муносабати билан Темур ва темурийлар давридаги илм-фан тараққиёти, маданият ва маориф сарчашмаларини чуқур урганиш ва шу асосда мустақил давлатимиз ёшларини ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, бугун айниқса муҳим аҳамият касб этаётир. Зеро,

буюк давлат арбоби, халқимиз маданияти ва маънавий тараққиётининг беназир ҳомийси бўлган Амир Темур бобомизнинг ижтимоий-сиёсий меросини урганиш ва уни барча-барчанинг маънавий мулкига айлантириш эҳтиёжи ҳам бизни ана шунга зиммадор этади.

Мен шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Халқаро Амир Темур жамғармасини қўллаб-қувватлаш тўғрисида» ва «Темурийлар тарихи давлат музейини ташкил этиш чоратадбирлари тўғрисида»ги қарорларини чуқур бир мамнуният билан кутиб олдим. Биринчи ҳужжатда халқаро жамғарманинг рутбасини кўтариш, уни молиявий, моддий-техник жиҳатдан қўллаб-қувватлаш юзасидан муҳим тадбирлар белгиланган. Хусусан, Амир Темур фаолиятига оид тарихий манбаларни чуқур урганиш ва нашр этиш, темурийлар даври меъморий ёдгорликларини қайта тиклаш ва таъмирлаш юзасидан белгиланган вазифалар ва бошқа тадбирлар бу борада бошланган кўтуғ ишларнинг равнақига равнақ қўшади, деб ишонаман.

Темурийлар тарихи давлат музейини ташкил этиш ҳақидаги ҳужжатда ҳам халқимиз маънавий қадриятларини тарих учун, келажак авлодларнинг ҳам ундан ифтихор этиб юришлари учун асраш вазифалари алоҳида таъкидланган. Музейда Амир Темур ва темурийлар даврига оид ашё-ҳужжатлар, осори-атиқаларни тўплаш, жаҳоннинг турли мамлакатларида бўлган бундай ноёб манбаларнинг ўзини ёки нусхаларини олиб келиш билан боғлиқ ишларга ривож бериш йўллари аниқ қилиб белгиланган.

Бу ишлар, шубҳасиз, халқимизнинг кўнгилни кўтарди, миллий гурур ва ватанпарварлик туйғусини камол топтиради. Улуғ боболаримизга муносиб фарзандлар булиб етишишга даъват этади.

СОҲИБҚИРОН АРАБ МУАРРИХЛАРИ НИГОҲИДА

Туркистон диёримизнинг бой ва кўҳна тарихи, жумладан соҳибқирон Амир Темур ва унинг авлодлари — темурийлар даври ҳақида йирик асарлар яратган академик В. В. Бартольд «Темур ва темурийлар даври тадқиқотчиси материалларнинг танқислигидан эмас, балки қўшлаб кутубхоналарга тарқалиб кетган, танқидий ёндошиш, энг аввало танқидий нашр этишни тақозо этадиган материалларнинг қўплигидан қийинчиликка дуч келади», — деб таъкидлаган эди. Дарҳақиқат уша даврда яратилган асарларнинг деярли ҳаммаси бахтимизга бизгача етиб келган бўлиб, улар илм аҳллари ва тадқиқотчиларимиз томонидан ҳар томонлама ўрганилиб, кенг жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилинаётир. Мустақиллигимиз шарофати, айниқса соҳибқирон ҳазратларининг 660 йиллик тўйлари муносабати билан бу буюк зотнинг ҳаёти ва унинг кенг қамровли фаолиятини ҳар томонлама чуқур ўрганиш ҳозирги кунда олимларимиз олдидаги энг долзарб масалалардан ҳисобланади. Бу хайрли ишда ёзма манбаларнинг роли беқиёс бўлиб, мана шу жараёнда XV аср араб манбалари муҳим аҳамиятга моликдир. Арабий манбаларда Амир Темурнинг шахси, унинг юришлари, айниқса араб мамлакатлари ва Туркия билан бўлган муносабатларига доир кўп қимматли маълумотлар келтирилиб, уларнинг деярли ҳаммаси уша даврда яшаган муаррихлар, аксар ҳолларда бўлган воқеаларнинг шоҳидлари томонидан ёзилганлиги учун ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Биз ушбу мақолада мана шу арабий манбалар ва уларнинг муаллифлари ҳақида қисқача маълумот беришни лозим топдик.

1. Ибн Ҳажар ал-Асқалоний номи билан машҳур ал-Ҳофиз Аҳмад ибн Али 1372 йилда Қоҳирада туғилган. У 21 йил давомида Мисрда бош қози лавозимини эгаллаган.

Унинг «Инба ал-ғумр би абно-ил-умр» («Замон воқеалари ҳақида гўр кишиларга дастак»). Бу асарда муаллиф яшаган даври, яъни 1372 йилдан то вафотигача — 1449 йилгача бўлган воқеалар ҳикоя қилинади. Бинобарин Амир Темурга оид кўп хабарлар ҳам мав-

жуд. Тарихнавис бу асарини суриялик машхур муаррих Ибн Касирнинг (1300—1372) «Ал-Бидоя ва-н-Ниҳоя» («Бошланиш (бидоя) ва ниҳоя») номли йирик асарининг давоми шаклида яратган. Уч жилддан иборат бу муҳим асар Қоҳира ва Дамашқда нашр этилган. Бундан ташқари, муаллиф мана шу даврга оид «Ал-Дурар ал-комина фи аъйон ал-миат ас-сомина» («Саккиз юзинчи (ҳижрий) йил арбоблари ҳақида яширилган дурлар») номли бошқа бир асарида Амир Темур ҳақида талай маълумотлар келтириб, жумладан бир ўринда: «Амир Темурга чиройли овоз ёқарди, у уз қиссахонларига кечаю-кундуз муттасил равишда тарихий ва диний китобларни ўқитиб, қунт билан тингларди, башарти қиссахон бирор ўринда хатога йул қуйса, у уни шу заҳотиёқ тузатарди. У бу асарларни асосан форс тилида ўқитиб эшитарди», — деб ёзади. Мавриди келганда яна шуни айтиш керакки, Ибн Ҳажар ал-Асқалоний уз ижодий фаолиятида тарихий асарлар билан бирга диний-маърифий мазмунда ҳам кўплаб асарлар яратган, жумладан, унинг диёримиздан чиққан буюк муҳаддис Имом ал-Бухорийнинг «Саҳийҳ ал-Бухорий» номли пайгамбаримиз алайҳиссаломнинг саҳийҳ (ишончли) ҳадисларини узида мужассам қилган машхур асарига бағишлаб ёзган «Фатҳ ал-борий би-шарҳи Саҳийҳ ал-Бухорий» номли шарҳи улуг ватандошимизнинг муборак асарларига бағишлаб ёзилган юзлаб шарҳлар ичида энг яхшиси ҳисобланади. 25 йил давомида (1414—1439 йилларда) битилган бу қимматли шарҳ ёзиб тугатилгач, унинг довуғи бутун мусулмон оламига тарқалди. Кўплаб подшоҳу султонлар ушбу шарҳни уз саройларидаги кутубхоналар учун харид қилиб келтирганлар. Уша пайтда Мовароуннаҳр ва Хуросон салтанатида булган Шоҳрух Мирзо ҳам Қоҳирага уз уламоларини жунатиб, Ибн Ҳажар ал-Асқалоний шарҳидан (ҳар нусхаси 300 динордан сотилган) бир неча нусхани уз кутубхонаси учун келтирган.

2. Бадриддин Маҳмуд ал-Айний 1360 йилда Айнтобда (Сурия) туғилган бўлса-да, унинг бутун фаолияти Мисрда ўтган ва узоқ йиллар мухтасиб мансабида ишлаб, Қоҳирада яшаган ва 1451 йилда 91 ёшида вафот этган. Унинг «Иқд ал-жумон фи тарих аҳл аз-замон» («Замон аҳли тарихида марварид маржонлар») номли тўрт йирик жилддан иборат асарида Амир Темур, шунингдек Миср султонларининг турк султони

Боязид билан муносабатлари хусусида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган. Муаллифнинг «ал-Жавҳар ас-самийн фи сийар ал-мулук ва-с-салотийн» («Подшоҳлар ва султонлар сийратлари ҳақида қимматбаҳо жавҳар») номли асари ҳам уша давр воқеаларига бағишланган.

3. Қомусий тарихнавис олим Тақийуддин Аҳмад ибн Али ал-Мақризий 1364 йилда Қоҳирада туғилган ва 1442 йилда вафот этган. Муаллифнинг «ас-Сулук ли-маърифат дувал ал-мулук» («Улуғ подшоҳлар давлатларини билишда етук қўлланма») деб аталадиган, XV аср тарихи учун муҳим аҳамиятга молик тўрт қисм — ун икки жилддан иборат йирик асари Мисрда аюбийлар давридан (1169 йилдан) бошлаб то 1440 йилгача бўлган воқеаларни қамраб олган. Асарда Миср султонлари билан Амир Темур орасидаги муносабатлар, улар уртасидаги элчилар борди-келдиси, мактублар алмашувлари ҳақида аниқ маълумотлар келтирилган. Қоҳирада чоп этилган бу йирик асарнинг охириги — тўртинчи қисми, айниқса, Амир Темур асос солган буюк давлатнинг хорижий мамлакатлар билан алоқаларини урганишда муҳим аҳамиятга моликдир. Ал-Мақризийнинг «ас-Сулук»дан бошқа ҳам қатор асарлари бор.

4. Тарихнавис Шихобуддин Абу-л-Аббос Аҳмад ибн Али ал-Қалқашандий 1355 йилда Мисрда туғилган, 1418 йилда вафот этган. Муаллиф «Субҳ ал-аъша фи синоат ал-инша» («Иншо санъатида кузи ожизга дастак») номли ун тўрт жилддан иборат асарини 1389 йилда бошлаб 1412 йилда тугатган. Муаллиф Миср ҳокимлари девонида мунший лавозимида хизмат қилгани сабабли XIV аср охири — XV аср бошларида юз берган воқеалардан яхши хабардор бўлган. Шу боис асаридаги маълумотлар ута аниқлиги билан ажралиб туради. Мана шу даврда Миср султонлари Султон Барқуқ ва ан-Носир Фараж билан Амир Темур уртасидаги муносабатларга жуда кенг урин берилган.

5. Амир Темур даврига оид қимматли маълумотлар келтирган Миср тарихчиси Жамолуддин Абу-л-Маҳсин Юсуф ибн Тағриберди (1411—1469)нинг отаси Султон Барқуқнинг Дамашқдаги ноибларидан бири бўлган. Бунга қўшимча Султон Барқуқ Ибн Тағрибердининг аммаси Ширинга уйланган бўлиб, у Миср Султони ан-Носир Фаражнинг онаси эди. Мана шу ҳолатларга қўра Ибн Тағриберди, гарчанд бўлиб утган

воқеаларга бевосита замондош бўлмаса ҳам, лекин бошқа муаррихларга насиб бўлмаган кўп маълумотлар унга муяссар бўлган. Шу боисдан ҳам унинг ўн олти жилдан иборат «Ан-Нужум аз-Зоҳира фи мулки Миср ва-л-Қоҳира» («Миср ва Қоҳира салтанати ҳақида порлоқ юлдузлар») номли асарининг биз учун муҳим аҳамиятга эга маълумотлари ўн иккинчи жилда келтирилган. 1963 йилда Қоҳирада чоп этилган бу асарда воқеалар асосан йилма-йил келтирилган бўлиб, кўп ҳолларда оригинал характерга эга. Масалан, 1394 йилда Миср ҳокими Султон Барқуқ Суриянинг маркази Дамашққа ташриф буюриб, Тухтамишнинг Дашти Қипчоқдан келган элчилари ва турк Султони Боязиднинг элчилари билан мажлис қуриб, Амир Темурга қарши биргалашиб курашиш учун иттифоқ тузганлигини таъкидлайди. Ибн Тағриберди ўз асарида келтирган яна бир хабар ҳам ўзига хос аҳамиятга моликдир. Гап шундаки, тарихчининг ёзишича, чамаси 1404 йили Амир Темур ҳазратлари Маккаи мукаррамага ҳаж ибодатини адо этишга боришни ихтиёр этган, чунончи унинг келиши ҳақидаги хабар Маккада тарқалган. Муқаддас шаҳар амири Турон мамлакатининг соҳибини муносиб кутиб олишга ҳозирлик кўрган. Лекин қандайдир сабабларга кўра бу зиёрат амалга ошмай қолган... Шунингдек, асарда ўша даврда Миср жамиятида юз берган парокандалик, ички зиддиятлар, ҳокимият учун курашлар, Миср ҳокимларининг ношудлиги ҳақида ҳам муфассал баён қилинган.

6. Суриялик тарихчи Абу-л-Валийд Муҳаммад Ибн аш-Шихна (1348—1412) узоқ йиллар Ҳалабда Ҳанафия мазҳаби бўйича бош қози бўлиб хизмат қилган. Унинг қаламига мансуб «Равзат ал-манозир фи ахбар ал-авоил ва-л-авохир» («Аввал ва кейин (дунёдан) утганлар хабарларида гузал манзаралар бўстони») асари 1885 йилда Қоҳирада тарихчи Ибн ал-Асирнинг «ал-Комил» номли асари XI—XII жилдининг ҳошиясида нашр этилган. Ўз хизмат доираси тақозосига кўра барча воқеалардан воқиф бўлган тарихчи Ҳалабда Амир Темур билан учрашишга муяссар бўлади. Муаллиф ўз асарида Ҳалаб уламоларининг Соҳибқирон билан бўлган мулоқоти, улар уртасида бўлиб утган илмий баҳс ва мунозараларнинг шоҳиди сифатида муфассал ҳикоя қилади.

7. Мисрлик тарихчи Шамсуддин Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ас-Саховий 1427 йилда Қоҳирада туғилган

ва 1497 йилда Мадинаи Мунавварада вафот этган. Ас-Саховий том маънода қомусий тарихнавис, ҳадис ва адабиёт илмлари бўйича йирик олим бўлган. У уз ижодий фаолияти даврида икки юзга яқин асарлар яратган бўлиб, шулардан муҳимларидан бири «Аз-Завъ ал-ломий фи аъйон ал-қарн ат-тосий» («Тўққизинчи (ҳижрий) аср арбоблари ҳақида ёрқин нур») номли биографик китоби алоҳида аҳамиятга эгадир. Асар икки марта — 1934 ва 1936 йилларда Қоҳирада ун икки жилдада нашр этилган. Бу асарда Темур ва темурийлар, улар даврида фаолият кўрсатган кўп арбоблар ҳақида биографик тарздаги қимматли маълумотлар келтирилган.

8. Мисрлик олим Жалолуддин Абдурраҳмон Ибн Абу Бакр ас-Суйутий (1445—1505) илм-фаннинг турли, айниқса, тафсир, ҳадис, фикҳ, адабиёт ва тарих соҳаларида сермаҳсул фаолият кўрсатиб, олти юзга яқин асарлар яратган. Унинг биз учун муҳим асари «Хусн ал-муҳодара фи ахбори Миср ва-л-Қоҳира» («Миср ва Қоҳира хабарлари хусусида гузал маъруза») деб аталади. Мана шу мавзуда яратилган уттизга яқин хилма-хил асарларга таяниб ёзилган бу асарда XIV аср охири ва XV асрдаги Миср давлати тарихига, жумладан Миср султонлари билан Амир Темур ўртасидаги бўлган воқеалар ҳақида ҳам талай маълумотлар келтирилган.

9. Мисрлик тарихчи Саримуддин Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Дуқмоқ (1349—1406) султон Барқуқнинг яқин аёнларидан бўлиб, унинг фармонига қура Миср ҳокимларининг тарихига бағишлаб бир асар битган эди. Ушбу асар «Ал-Жавҳар ас-самийн фи сийар ал-мулук ва-с-салотийн» («Подшоҳлар ва султонлар сийратлари ҳақида қимматбаҳо жавҳар») номи билан аталиб, у 1402 йилгача бўлган воқеаларни қамраб олган. Асарда Миср султони аз-Зоҳир Барқуқ ва унинг ўғли ан-Носир Фараж давридаги воқеаларга, уларнинг Амир Темур билан муносабатларига ҳам кенг урин берилган. Бу асарнинг қимматбаҳо бир қўлёзма нусхаси Қоҳирада сақланади.

10. Миср тарихчиси Носируддин Муҳаммад ибн Абдурраҳим Ибн ал-Фуротнинг (1336—1404) қаламига мансуб асар «Тарих ад-дувал ва-л-мулук» («Давлатлар ва подшоҳлар тарихи») деб аталган бўлса-да, у қисқача «Тарих Ибн ал-Фурот» номи билан машҳур. Бир неча жилдан иборат бўлган бу муҳим асарнинг еттинчи, саккизинчи, айниқса тўққизинчи жиллари

биз учун жуда қимматлидир. Чунончи, бу қисмда Соҳибқироннинг Дамашқда булган пайти ва уша даврга оид воқеалар жуда муфассал ҳолда баён қилинади. Ибн ал-Фуротнинг бу асари 1936—1942 йилларда Байрутда нашр этилган. Қоҳирада эса асарнинг ажойиб қўлёзмаси сақланади.

11. Миср тарихчиси Ибн Ийоснинг (1448—1524) тулиқ исми Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ийос ал-Ҳанафий бўлиб, унинг авлодлари бевосита Миср Султони аз-Зоҳир Барқуққа бориб боғланади ва у Миср султонлари саройида юқори лавозимларни эгаллаган. Ибн Ийоснинг қаламига мансуб «Бадоий аз-зуҳур фи вақоий ад-дуҳур» («Асрлар воқеалари ҳақида ноёб чечаклар») ун икки жилддан иборат бу йирик асарда Миср тарихи қадим замондан бошлаб, то 1522 йилгача муфассал ҳикоя қилинган. Асарда Амир Темур билан Миср давлати ўртасидаги муносабатлар ҳам ўз аксини топган. Ибн Ийоснинг бу асари бир неча марта чоп этилган бўлиб, улардан 1893 йилги Қоҳира нашри энг яхшиси ҳисобланади.

12. Мағриблик машҳур муаррих ва файласуф Абу Зайд Абдурраҳмон ибн Муҳаммад ибн Халдун 1332 йилда Тунисда туғилиб, 1406 йилда Қоҳирада вафот этган. Ёшлигидан илм-маърифатга меҳр қуйган Ибн Халдуннинг аксар умри тинимсиз сафарларда ўтди. У Фарбу Шарқнинг кўп мамлакатларида бўлди, ниҳоят 1382 йилда Мисрга келиб, султон аз-Зоҳир Барқуқнинг саройига хизматга кирди. Султон Барқуқ вафотидан кейин ёш султон Фараж хизматида бўлди. Шу орада у бир неча марта Маккаи Мукаррамага бориб, ҳаж ибодатини адо этди. Қоҳирадаги машҳур ал-Азҳар дорилфунунида мударрислик қилди. Узоқ йиллар Мисрда моликия мазҳаби бўйича бош қозилик лавозимини эгаллаб турди. У 1401 йили Миср султони ан-Носир Фараж билан Дамашққа келиб, Амир Темур ҳазратлари билан мулоқотда бўлди. Бир гуруҳ шомлик уламолар билан бирга икки давлат ўртасида сулҳ тузиш тўғрисидаги музокараларда қатнашди. Ибн Халдун тарих илмидаги чуқур билими ва даҳоси туфайли Соҳибқироннинг алоҳида ҳурматиға сазовор бўлиб, улар ўртасида бўлиб ўтган мароқли ва самимий суҳбатлар тафсилоти тарих китобларида кенг кўламда ҳикоя қилинади. Ибн Халдуннинг қаламиға мансуб, қисқача «Китоб ал-Ибар» («Ибралар китоби») деб аталадиган, унинг тарих фани соҳасидаги етти жилд-

дан иборат йирик асари, айниқса ушбу асарнинг «ал-Муқаддима» номи билан машҳур бўлган биринчи қисми алоҳида аҳамиятга моликдир. «Ат-Таърийф би-ибн Халдун ва рихлатуху Фарбан ва Шарқан» («Ибн Халдун билан танишиш ва унинг Фарбу Шарққа саёҳати») номли биографик асарида муаллиф биз учун гоят қимматли маълумотлар келтиради, айниқса, аллома узининг Амир Темур билан учрашуви хусусида жонли тарзда ҳикоя қилади. Бу асар 1951 йилда Қоҳирада нашр этилган. Ушбу асардан сараланган маълумотлар кенг куламли илмий изоҳлар билан Вальтер Фишел томонидан инглиз тилига угирилиб, «Ибн Халдун ва Темур» номи билан 1952 йилда Калифорнияда чоп этилган. Мана шу рисола кейинчалик (йили кўрсатилмаган) олим Муҳаммад Тавфийқ томонидан араб тилига ҳам таржима қилиниб, Байрутдаги «Дор ал-ҳаёт» матбаасида нашр этилди.

13. XV асрнинг биринчи ярмида ижод қилиб, Ибн Қозий Шухба номи билан машҳур бўлган суриялик тарихчининг тулиқ исми Абу Бакр ибн Аҳмад ал-Асадийдир (1448 йилда вафот этган). Унинг қаламига мансуб асар «Тарих ибн Қозий Шухба» деб аталади. Асарнинг 1379—1407 йилларда Миср ва Шомда бўлиб ўтган воқеаларни қамраган йирик бир қисми 1977 йилда Дамашқда олим Аднон Дарвиш томонидан илмий тадқиқотлари билан нашр этилган. Айни шу қисмида Амир Темурнинг Шомда бўлган вақтида содир бўлган воқеалар баён қилинган. Ибн Қозий Шухба асарининг етти жилддан иборат тулиқ қўлёзма нусхаси Қоҳирадаги Дор ал-Қутубда сақланади (тарих 392 рақами остида).

14. XIV аср охирида яшаган Миср тарихчиси Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Сусарийнинг «Ад-Дурра ал-музийя фи-д-давлат аз-Зоҳирия» («Аз-Зоҳир (Барқуқ) давлати ҳақида ялтираган дур») номли тарихий асари султон аз-Зоҳир Барқуқ давридаги воқеаларга бағишланган. Асарнинг 1963 йилда Калифорнияда Вильям Берниз томонидан таҳқийқ этилиб, нашр қилинган қисмида 1389—1397 йиллар воқеалари ҳикоя қилинади. Муаллиф Бағдодда Амир Темур билан юзлашишдан кўрқиб, Дамашққа қочиб келган Ироқ ҳокими Султон Аҳмад ибн Увайс ва унинг беш юзга яқин одамларини намоз уқимай, наша чекиб, шаҳарда тартибсизлик қилиб, одамларнинг гашига текканликлари каби кўплаб маълумотларни келтиради.

15. Миср тарихчиси Нуриддин Али ибн Довуд ас-Сайрафий уз замондошлари уртасида Ибн ас-Сайрафий номи билан машхур бўлиб, у 1416 йилда Қоҳирада туғилган ва 1495 йилда вафот этган. У Ибн Ҳажар ал-Асқалоний, ас-Саховий каби машхур тарихчилардан сабоқ олган, китобат ишлари билан шуғулланган. Унинг «Нузхат ан-нуфус ва-л-абдон фи таворийх аз-замон» («Замон солномалари ҳақида жону-танлар роҳати») номли асари Миср султони аз-Зоҳир Барқуқнинг салтанатга келиши — 1382 йилдан бошланиб, 1446 йил воқеалари билан тугайди. Асар олим Ҳасан Ҳабаший томонидан таҳқийқ қилиниб, 1969 йилда Қоҳирада уч қисмда нашр этилган. Ибн ас-Сайрафий уз асарида Амир Темур қўшинлари билан жанг қилиш учун Қоҳирадан кўп лашкар билан махсус келган Миср султони ан-Носир Фараж ҳақида талай маълумотлар ва Дамашққа келгач, султон Соҳибқирон билан юзма-юз бўлмасдан яширинча Қоҳирага қайтиши, у Дамашқда қолдириб кетган от-уловлар, мол-мулклар, шунингдек Миср амирлари уртасида содир бўлган парокандаликлар ҳақида муфассал маълумотлар келтиради.

16. Тарихчи Халил ибн Шоҳийн аз-Зоҳирий 1372 йилда ал-Қуддусда туғилган бўлиб, 1468 йилда Тароблусда вафот этган. Уз фаолияти даврида турли-туман юксак лавозимларга сазовор бўлган. Унинг қаламига мансуб «Зубдат кашф ал-мамолик ва баён ат-туруқ вал-масолик» («Йул ва йўналишлар баёни орқали вилоятлар қайдининг қаймоғи») асари икки жилддан, ун икки катта бўлимдан иборат.

Асарда Миср мамлуклар султонатининг Амир Темур давлати билан бўлган муносабатлари ҳақида, талай ҳолларда маъмурий-идоравий тусдаги маълумотлар, уша даврда Қоҳира ва Дамашқда фаолият курсатган йирик кутубхоналар, улардаги ноёб кўлэмалар ҳақида ҳам маълумотлар келтирилади.

Хулоса қилиб, гапнинг индаллосини айтадиган бўлсак, буюк давлат арбоби, илм-фан ва маданиятнинг йирик ҳомийси, моҳир саркарда ва лашкарбоши Амир Темур ҳазратларининг ёрқин ҳаёти ва жушқин фаолияти XV аср араб муаррихларининг назаридан четда қолмай, улар асарларида ҳам муносиб тарзда уз ифодасини топган. Бинобарин Амир Темур ва унинг даврини бекаму кўст, тўлиқ тасаввур қилишимиз учун барча ёзма ёдгорликлар қатори юқорида зикр этилган

араб манбалари ҳам илмий асосда чуқур ўрганилиши мақсадга мувофиқдир. Мавриди келганда яна шуни айтиш жоизки, биз ушбу мақоламизда Амир Темур ва унинг фаолиятига бағишлаб «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») номли махсус асар яратган XV аср араб тарихчиси Ибн Арабшоҳ ва унинг бу асари ҳақида атайлаб тухталмадик. Соҳибқирон ҳақидаги бу йирик асар ва унинг муаллифи ҳақида алоҳида мақолада ҳикоя қиламиз.

ИБН АРАБШОҲ — «АМИР ТЕМУР ТАРИХИ» МУАЛЛИФИ

Машҳур тарихнавис Ибн Арабшоҳнинг тулиқ исми Шаҳобуддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Иброҳим булиб, у 791 ҳижрий йили зу-л-қаъда ойининг уртасида (1389 йилнинг 5 ноябрида) Дамашқ (Сурия) шаҳрида туғилган. Ибн Арабшоҳ асли дамашқлик бўлгани учун унга ад-Дамашқий, деб нисбат берилса-да, бирмунча вақтлар усмонли турклар ҳузурда (Кичик Осиёда) яшаганлиги учун ар-Румий ҳамда ёшлигида ватанидан кетиб, кўп муддат хорижий юртларда истиқомат қилганлиги учун унга ал-Ажамий деб ҳам нисбат берилган. Гарчи Эронга ҳеч бир муносабати бўлмаса-да, Ибн Арабшоҳни асли эронлик деган фикр ҳам учраб, умрининг кўп қисмини саёҳатларда ўтказганлиги учун Ибн Арабшоҳ лақабини олганлиги қайд қилинади. Унинг ота-онаси тугрисида ва ёшлик йиллари ҳақида деярли ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. 1401 йили Амир Темур Шом (Сурия)ни фатҳ этгач, Дамашқдан жуда кўп олимлар, фозиллар, меъморлар, рассомлар, косиб ва ҳунармандларни Мовароуннаҳрга олиб кетилди. Шулар жумласидан ун икки яшар Ибн Арабшоҳ ўз онаси, биродарлари ва баъзи қариндошлари билан Самарқандга олиб кетилди. Мана шу нуқтаи назардан қараганимизда, Ибн Арабшоҳ оиласи мазкур тоифалардан бирига мансуб бўлиши эҳтимол.

Самарқандда яшаган йилларида (1401—1408) Ибн Арабшоҳ ўз билимини истаганча оширишга муяссар бўлганлиги ва кейинчалик жуда кўп улкаларга саёҳат қилганлиги у Самарқандда бирор тазйиқ остида яшаманганлигидан далolat беради. Шарқшунос Ш. Ръенинг (1820—1902) курсатишича, «ат-Таълиф ат-Тоҳир» (21-б) номли бир асарида Ибн Арабшоҳ ўзи ҳақида ёзиб, ўз даврининг улуғ подшоҳлари саройида булиб, улардан купларининг, хусусан, Ҳинд, Эрон, Деҳли, Дашти Қипчоқ ва Рум билан бир қаторда Чигатой ҳукмдорлари хизматини утаганлиги тугрисида ҳикоя қилади. Гарчи муаллиф қандай хизматда бўлганлигини ёзмаса-да, унинг сарой аҳллари билан яқин муносабатда бўлганлигига қисман асос бор. Чунончи, Ибн Арабшоҳ Самарқандда бўлган даврида шу жойдаги

баъзи эътиборли кишилар билан утказган суҳбатини уз асари «Ажойиб ал-мақдур»да бир неча бор такрорлайди. Жумладан, унинг уша давр стук мунажжимларидан бири Мавлоно Аҳмад, шатранж уйинининг мохир устаси Алоуддин ва Амир Темурнинг машҳур амирларидан бири Оллоҳдол билан булган суҳбати ҳақидаги фактлар ушбу фикримизга далилдир.

Уша вақт Самарқандда истило этилган мамлакатлардан келтирилган таниқли олим, табиб, фақих, санъаткор ва ҳунармандларнинг куп булганлиги Ибн Арабшоҳ каби илм толибларининг етарли билим олишига ижобий таъсир курсатди. Бир томондан, у форс, турк ва мўғул тилларини урганди, иккинчи томондан эса Идику Темур мадрасасида Саййид Шариф Муҳаммад Журжоний (1339—1413) ва Шамсуддин Муҳаммад ал-Жазарий (1350—1449) каби машҳур олимлардан таълим олди.

1408 йилдан бошлаб Ибн Арабшоҳнинг ҳаёти тухтовсиз саёҳатлар билан боғлиқдир. Хитой, Мўғулистонга қилган саёҳатлари давомида ҳам Ибн Арабшоҳ илм аҳллари суҳбатида булиб, улардан истифода этди. Шундан кейин Хоразм орқали утиб, Урол ва Итил (Волга) буйларида бир оз муддат булгач, Дашти Қипчоқнинг пойтахти Сарой шаҳрига борди. Бу шаҳарда машҳур фикҳ олими ва тарихчи Хофизуддин Муҳаммад ибн Носируддин ал-Баззозий (вафоти 827 (1431—1432) ҳузурда куп муддат таҳсил олди. Сунгра Аштархон шаҳрига бориб, анча муддат у ерда яшади. Унинг Абдуваҳоб исмли ўгли 813 (1410) йилда Аштархонда дунёга келди. Кейин Ибн Арабшоҳ Қримга ўтиб, у ерда бир қанча уламоларнинг суҳбатида булди. Бу жойда уни гоътада қувонтирган нарса туркча «Мунис ал-ушшоқ» («Ошиқлар дўсти») номли асар соҳиби шоир ва адиб Абдулмажид билан учрашуви эди.

1411 йилда Ибн Арабшоҳ Қора денгиз орқали утиб, Андрианополга, турк султони Муҳаммад I нинг (1413—1421) саройига келди. Дастлаб у, султоннинг ўгли Мурод II ўқиши учун форс ва араб тилларидан туркчага китоблар таржима қилиш билан машғул булиб, бир нечта асарларни таржима қилди.

Шу пайтда султон саройида хизматда булган Шамсуддин ибн Ҳамза ал-Фанорий ва Бурҳонуддин Ҳайдар ал-Ҳавофий каби тасаввуф ва мантиқ илмидаги машҳур олимлар билан дўстона муносабат урнатди. Адабиёт илмидаги қудратини ифодада курсатиши, ин-

шосининг зариф ва нафислиги ҳамда бирмунча хорижий тилларни мукаммал билганлиги билан султоннинг ҳурмат-эҳсони ва илтифотига муяссар бўлган Ибн Арабшоҳ, ниҳоят султон ҳукуматида котиб ус-сир («шахсий котиб») даражасига кутарилди. Муҳаммад I нинг котиби сифатида унинг номидан узоқ ва яқин мамлакатлар билан бўладиган ёзишмалар араб, форс, турк ва мўғул тилларида Ибн Арабшоҳнинг иншоси билан битилар эди. Турклар пойтахтида ун йилча бўлгач, Ибн Арабшоҳ 1421 йили Муҳаммад I нинг вафотидан кейин уз она юртига қайтишга қарор қилади. У 1421 йили Ҳалабга, 1422 йилнинг ёзида эса Дамашққа етиб келди. Сунг Ибн Арабшоҳ узоқ муддат уз она юртида яшади, у яратган асарларнинг айримлари шу давр маҳсулидир.

1429 йили Ибн Арабшоҳ Маккага ҳажга боради, 1436 йилда эса Қоҳирага келиб, унда бир қанча муддат яшади. Унинг Қоҳирага келишини Ибн Ҳажар ал-Асқалоний, Ал-Саҳовий ва Абу-л Маҳосин Ибн Тағриберди каби тарихчилар маъқул топиб, у билан дўстона муносабатда бўлдилар.

Қоҳирада бўлган вақтида Ибн Арабшоҳ султон Зоҳир Чақмоқнинг (1438—1453) даъватига биноан бир қанча муддат унинг саройида яшади. Мана шу аснода у султон Зоҳир Чақмоққа бағишлаб, уни мадҳ этиб бир асар таълиф этди, маҳаллий адиб ва шоирларнинг мунозара ҳамда мушоираларида иштирок этди. Унинг дўстларидан тарихчи Ибн Тағрибердининг айтишича, Ибн Арабшоҳ Қоҳирага бир неча марта келган ва ҳар дафъа келганда насрий ва назмий асарларидан унга парчалар уқиб берган. Лекин сунги келувида султон томонидан илгаригидек самимий муомала кўрмади. Аксинча, Ибн Арабшоҳнинг ғанимлари томонидан етказилган асосиз иғволарга ишонган султон, уни ҳибсга олишларини буюрган. Ибн Арабшоҳ ҳибсда фақат беш кун бўлган, ҳибсдан чиққач, ўн икки кундан кейин, яъни 1450 йилнинг 25 августи куни вафот қилди ва уша ер (Қоҳира)да дафн этилди.

* * *

Ҳаётининг аксар қисмини узга юртларда мусофирликда ва саёҳатларда утказган Ибн Арабшоҳ муттасил уз билимини оширишга ҳаракат қилди, машҳур илм аҳллари билан учрашди ва улардан имкони борича

истифода этди. Купгина илмлардан мукаммал билимга эга булганлиги сабабли Ибн Арабшоҳ ўз даврининг етук тарихнависи, адиби, шоири ва фикҳ олими сифатида машҳур бўлди. У фазилатли, гузал ҳулқли, хуш суҳбатли киши бўлиб, фасоҳат билан наср ва назм иншо қилиб, купдан-куп мақбул шеърлар яратганки, муаллифнинг «Ажоиб ал-мақдур» асарини варақлар эканмиз, бунинг шоҳиди бўламиз.

Ундан ортиқ тарихий-адабий асарлар Ибн Арабшоҳ қаламига мансубдир. «Миръот ул-адаб фи-л-баён ва-л маоний» («Маъно ва баёнда адабиёт ойнаси») Ибн Арабшоҳнинг ҳар боби мустақил қасида сифатида гузал услубда ёзилган 2000 байтдан иборат назмий асаридир. Унинг «Жилват ал-амдаҳ ал-жамолия фи хуллатай ал-аруз ва-л-арабия» («Араб тили ва аруз либоси билан безанган гузал мадҳлар жилваси») номли таълифи баъзи давлат арбобларининг мадҳига бағишланган 183 байтдан иборатдир.

Ибн Арабшоҳ умрининг сунгги йилларида Қоҳирада булган пайтида Бурҳонуддин Боуний ва қози Ҳомидуддин кабилар билан мунозараларга киришганда, ўз билими ва адабиёт масалаларидаги устунлиги билан уларни ҳайратда қолдириб, оқибатда уларнинг ҳасадига учради. Мазкур шахслар билан мушоиралар жараёнида муаллифнинг «Хитоб ал-ихоб ан-ноқиб ва жавоб аш-шиҳоб ас-соқиб» («Бадан тешувчи хитобга учар юлдуздек (тез) жавоб») номли асари вужудга келган эди. Муаллифнинг таржимаи ҳолига оид «Унқуд ан-насиҳа» («Бир шингил насиҳат») рисоласидан парчалар Миср тарихчиси Абу-л Маҳосин ибн Тағрибердининг «ал-Манҳал ас-софий» («Мусаффо чашма») номли асари саҳифаларидан ўрин олгандир. Шунингдек, назмий усул билан ёзилган тавҳид илмига доир «Ал-ақд ал-фарид фи илми-т тавҳид» («Тавҳид илмида ягона шода») номли рисола ҳам Ибн Арабшоҳнинг қаламига мансубдир.

Юқорида зикр қилинганидек, 1436 йилда Ибн Арабшоҳ Қоҳирага келиб бир қанча муддат султон Зоҳир Чақмоқнинг даъватига биноан унинг саройида истиқомат қилади ва султонни мадҳ этиб бир асар яратади. Бу асар «Ат-Таълиф ат-тоҳир фи шиям ал-малик аз-Зоҳир ал-қоим би-нусрат ал-ҳақ Абу Саййид Чақмоқ» («Ҳақиқат галабаси йўлида фидойи Малик Зоҳир Абу Саййид Чақмоқнинг гузал сифатлари хусусида беғубор таълиф») номи билан аталиб, муаллиф

бунда султон Зоҳир Чақмоқнинг фазилатларини мадҳ этиб, уни ҳатто авлиёлар ва муқаддас шахслар мартабасигача кутарган. Асар султон мадҳидан бошқа бир қанча қимматли тарихий воқеаларни, юз берган ҳодисаларни, купгина ҳукмдорлар, олим ва арбоблар ҳақидаги батафсил маълумотларни ҳам ўз ичига олади.

Умрининг охириги йилларида, яъни 1448 йилда Ибн Арабшоҳ «Фоқиҳат ал-хулафо ва муфоқиҳат аз-зурафо» («Халифлар овунчоғи ва зарифлар эрмағи») номли сажъ билан битилиб, масалалар, «Калила ва Димна» шаклида ёзилган бадиий-насиҳатомуз асарини яратди. Бу асар форс тилидаги «Марзбон-нома»нинг қайта ишланган шакли бўлиб, ун бобдан иборатдир. Мазкур асарнинг 1307 (1889—1890) йилги Қоҳира нашрида муаллиф ушбу асарни 858 йил раби ул-аввал (1454 йил, март) ойида тугатгани ҳақида ёзилади. Албатта бу хатодир. Асар, олдинроқ зикр қилганимиздек, 1448 йилда таълиф этилгандир. Асарнинг арабча матни ва лотинча таржимаси 1832 йилда Боннда барон Фрейтаг томонидан икки жилдадан нашр қилинган.

Ибн Арабшоҳнинг яна бир асари «Таржимон ал-мутаржим бимунтаҳ ал-араб фи-л-лугат ат-турк ва л-ажам ва-л-араб» («Турк, аҷам ва араб тиллари таржимони учун гоятда керакли сўзларни тушунтирувчи китоб») XV аср турк тили грамматикасига оид энг нодир асарлардан бири бўлиб, тил соҳасида қимматли ёдгорликдир. Мазкур асарнинг биринчи жилди Париж миллий кутубхонасида, иккинчи жилдининг ягона нусхаси Тупқопу саройи (Туркия) кутубхонасида сақланмоқда. Феъллар қисмини ташкил этган ушбу нусха алифбо тартибига кура арабча масдарлар ва ҳар масдар бобларининг сўзлари бир-биридан ажратилиб, уларнинг туркча ва форсча муқобиллари курсатилгандир. Муаллифнинг 200 байтдан иборат гузал тартибда ёзилган «Муқаддима фи-н-наҳв» таълифи ҳам маълумдир.

Тарих ва адабиётга оид мустақил асарлар ёзиш билан бирга, турк ва форс тилларини муқаммал билганлиги сабабли Ибн Арабшоҳ фаолиятида таржимонлик истеъдоди ҳам катта урин тутади. Унинг бу соҳадаги ижоди, айниқса, Адрианополда, Муҳаммад I саройида булган пайтда кенг қўлам касб этди. Мана шу даврда XIII аср форс адиби Жамолуддин Муҳаммад Авфийнинг «Жавомий ал-ҳикойот ва лавомий ар-ривойот» («Танланган ҳикоятлар ва ёрқин ривоятлар») номли антологиясини бир неча жилдадан форс тилидан

туркчага таржима қилди. X аср иккинчи ярмида машхур фақиҳлардан саналган Абу-л-Лайс Самарқандийнинг машхур «Тафсири»ни ҳам форс тилидан назм билан туркчага ағдарди.

Абу Саъд Диноварий томонидан аббосийлар халифаси Қодир Биллоҳга (991—1031) атаб таълиф этилган «Таъбир ал-Қодирий» номли асарининг назм билан турк тилига қилинган таржимаси ҳам Ибн Арабшоҳ қаламига мансубдир. Юқорида зикр қилинган асарлар ва таржималар Ибн Арабшоҳнинг сермахсул тарихнавис ва адиб булганлигини кўрсатади. Шу билан бирга, муаллифнинг Темур ва темурийлар даври ҳаётига бағишланиб ёзилган «Ажоиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» номли тарихий асари унинг муҳим таълифи ҳисобланади. «Ажоиб ал-мақдур»нинг К. Маркс назарига тушиши ҳам мазкур асарнинг қимматли манба эканлигини кўрсатади. Инглиз шарқшуноси Х. А. Гиббнинг (1895 йилда туғилган) «Темур ҳақида ёзилган «Ажоиб ал-мақдур» асари Ибн Арабшоҳ номини узоқ вақт Европада дoston қилди», деган таъбири ҳам уша даврда асарга булган қизиқиш катта эканлигидан далилдир. Муаллиф ўз асарини «Ажоиб ал-мақдур фи навоиб Таймур» («Темур келтирган мусибатларда тақдир ажойиботлари») номи билан атаган булса-да, ушбу асар кейинги барча нашрларида, биографик маълумотларни ўз ичига олган қомусларнинг кўпчилигида «Ажоиб ал-мақдур фи ахбори Таймур» («Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари») номи билан зикр қилинади. Ўз асарида қофияга қатъий риоя қилган Ибн Арабшоҳ сарлавҳадаги «ажойиб» сўзига қофия тарзида «навоиб»ни келтирганлиги кейинчалик асарнинг мазмунига биноан сарлавҳадаги «навоиб» («мусибатлар») ўрнига оддий қилиб «ахбор» («xabарлар»)ни қўйганлар. Ҳозирги вақтда Дамашқдаги (Сурия) Аз-Зоҳирия кутубхонасида (6893-рақами остидаги ушбу кўлэзма 1492 йилда кучирилган) сақланаётган қадимий нусхаларидан бири «Ажоиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») номи билан келтирилган. Асарнинг бошқа тилларга (масалан, француз, лотин, инглиз) қилинган таржималарида ҳам ~~Ибн Арабшоҳ асари~~ «Темур тарихи» номи билан аталади. Асар мазмуни жиҳатдан ҳам шу номга мос булгани учун биз уни қисқача «Амур Темур тарихи» деб атадик.

Муаллиф талай уринларда «шу кунларда, яъни 840 (июль 1436—1437 июнь) йилда» деб зикр қилишича, асарнинг мазкур йилда ёзилганлиги аён бўлди. Мана шунга асосланиб В. В. Бартольд «Ажоиб ал-мақдур»ни 840 (1436—1437) йилда таълиф этилганлигини таъкидлайди. И. Ю. Крачковский эса, асар 1436 йилга яқин вақтда ёзилган дейди. Ибн Арабшоҳ ўзи куриб чиққан нусхадан унинг вафоти, яъни 1450 йилдан сунг кучирилган қулёзма нусхани 1887—1888 йилги Қоҳира нашри билан солиштирилганда, муаллиф кейинги тахрирларида айрим қўшимчалар киритгани маълум бўлди. Жумладан, нашрда Рус ерлари подшоҳларидан бири Исфандиёрнинг 845 (1439—1440) йилда вафот этганлиги ҳақида зикр қилинган қисм қулёзмада ноқисдир. Қулёманинг яна бир қанча уринларида ҳам шу тарздаги ноқисликлар бўлиб, 36 варақдан кейин эса Бағдод ҳокими туғрисидаги «зикр» бутунлай йўқ. Алоуддин ал-Бухорий деган шайх Ибн Арабшоҳ билан яқин муносабатда бўлган. Мазкур шайхнинг вафоти ҳақида қулёзмада ҳеч нарса дейилмасдан нашрда у марҳум киши сифатида зикр қилинади. Ҳолбуки, Ал-Бухорий Ибн Арабшоҳ узининг бошқа бир асарида ёзишича, 841 йилнинг 2 рамазонида (1438-йил, 27 февраль), тарихчи Ибн Ҳожар ал-Асқалонийнинг курсатишича эса, 841 йил 23 рамазонда (1438 йил 19 март) вафот этган. Мана шу фактлар, гарчи асар асосан 940 (1436—1437) йилда таълиф этилган бўлса-да, кейинчалик (1437 йилдан сунг) унга айрим қўшимчалар киритилган, деб айтишимизга асос бўла олади.

Ибн Арабшоҳнинг манбаларига келсак, муаллиф уз китобининг муқаддимасида «узим куриб мушоҳада этганлариму узгалардан эшитганларимни ҳикоят қилишга жазм этдим» деб ўзи фойдаланган манбалари ҳақида ҳеч нарса ёзмайди. А. Ю. Якубовский фикрича, ҳам мазкур асар учун асосий манба муаллифнинг шахсий кузатишлари ва ўша давр воқеаларига алоқадор бўлган ва иштирок этган шахсларнинг ҳикоялари ҳисобланади. Гарчи шу тарздаги мулоҳазалар юритилсада муаллиф бошқа манбалардан маълум даражада истифода этганлигига баъзи далиллар мавжуддир. Умуман, «Ажоиб ал-мақдур»ни ёзишда муаллиф таянган манбаларни тўрт қисмга бўлиш мумкин: ўша давр (яъни XIV—XV асрлар)да яратилган араб ва форс тилидаги баъзи асарлар: Амир Темур ҳақида халқ орасида тарқалган ривояту ҳикоятлар; муаллиф замондош-

ларининг ҳикоялари ва ниҳоят, муаллифнинг шахсий мулоҳазалари.

Амир Темур Ҳиндистонга қилган юриши ҳақида тарихчи Ғиёсуддин Али «Рузнома-и газавот-и Ҳиндистон» («Ҳиндистон юриши рузномаси») (1403 йил) номли асар ёзиб, ушбу юришни муфассал ёритди. Ғиёсуддин Али келтирган маълумотлар муҳим тарихий аҳамиятга молик бўлиб, мазкур даврнинг баъзи муаллифлари, жумладан, Низомуддин Шомий, Шарафуддин Али Яздий каби машҳур тарихчиларнинг асарлари учун ҳам муҳим манба ролини утаган. Шунингдек, Ибн Арабшоҳ ҳам Ғиёсуддин Али келтирган маълумотлардан бир қадар фойдаланган. Масалан, Амир Темур билан Форс ва Ироқ ҳокими Шоҳ Мансур (1387—1393) ўртасида 1393 йили Шероз яқинида юз берган жанг тафсилоти муқояса қилинса, бу аҳвол яққол намоён бўлади. Ғиёсуддин Али таъкидлаганидек, жанг охирида уч кишининг қолиши ва Шоҳ Мансурнинг ялиниб-ёлворишига қарамасдан, Амир Темур навкарларидан бири унинг бошини кесиши айрим бадиий безаклар билан тасвирланса-да, Ибн Арабшоҳда ҳам шу тарзда акс эттирилган. Бундан ташқари, Низомуддин Шомийнинг 1404 йил кузигача бўлган воқеаларни қамраб тугалланган «Зафарнома» номли асари ҳам ўзидан кейин Амир Темур ва унинг авлодлари даврига бағишланиб ёзилган кўпгина тарихий асарларда ўз изини қолдирди. Бу жиҳатдан қаралганда, уша пайтда Самарқандда яшаб, шу жойда таълим олган ва форс тилини мукамал билган Ибн Арабшоҳ, шубҳасиз мазкур асардан хабардор бўлган. Баъзи тадқиқотчиларнинг бу хусуслаги фикрлари ҳам ушбу мулоҳазаларни тасдиқлайди. Яна шу фактни эътиборга олиш керакки, Ибн Арабшоҳ китобининг хотимасида ўзи келтирган маълумотларни тўғри (ҳақиқат) деб, ундан олдин таълиф этилган асарларни эса ёлгон ва уйдирма деб ёзади. Бу фикрни эътиборга олсак, муаллиф ҳукмдорларга нисбатан хайрхоҳлик билан ёзилган расмий асарларни кузда тутаётган бўлса керак. Бундан хулоса қилиш мумкинки, у ушбу тарихлардан хабардор бўлган. Шунингдек, Ибн Арабшоҳ кўпгина мамлакатларда, жумладан Урта Осиёда саёҳатда бўлган XIV аср машҳур сайёҳи Ибн Батутанинг (1304—1378) «Риҳлату Ибн Батута» («Ибн Батута саёҳатномаси») номли асаридан баъзи уринларда бевосита фойдаланган. Масалан, Таробулис амири

Саидмур, бир аёлга тегишли сутни рухсатсиз ичган уз мамлукига нисбатан қўллаган чора Ибн Арабшоҳда ҳам такрорланиб, бу воқеанинг у турк султони Боязид билан юз берганини таъкидлайди. Ёки араб хофожа қабиласидан бўлган йулгусар таловчи Жамол Лук ҳақидаги ҳимоя ҳам гарчи бирқадар фарқ билан бўлсада, Ибн Батута уз «Саеҳатномаси»да келтирган ҳикояга ухшаб кетади. Уз асарини ёзишда Ибн Арабшоҳ бошқа манбаларга мурожаат қилганлигига яна бир далил мавжуддир. Амир Темурнинг Шомга қилган юришини тулароқ баён қилиш мақсадида муаллиф уша пайтда юз берган воқеаларнинг шоҳиди бўлган араб адиби ва фикҳ олими Ибн аш-Шихнанинг (1338—1414) «Равзат ул-манозир фи ахбор ал-авоил ва-л-авохир» («Аввал утган ва кейинги (машҳур киши)лар ҳаётидан хабар берувчи чаманзор») номли китобидан шу даврга оид бир бобни уз асарига киритиб, «ушбу ҳикояни қандай бўлса, шундайлигича нақл қилдим», деб тўлигича келтирган.

Аввал зикр қилганимиздек, Ибн Арабшоҳ тахминан 1408 йилда Самарқанддан жунаб кетиб, Хоразм, Астрахань, Сарой, Қрим ва Андрианополда булди. Муаллиф уша жойлардаги ҳокимлар ва маҳаллий аҳолидан Амир Темур ва унинг қўшини ҳақида эшитганларини уз асарида келтирган. Масалан, Ибн Арабшоҳ узининг бошқа бир асарида 814 (1412—1413) йилда, Саройда Тўхтамиш угли Жалолуддинхон Амир Темур қўшинлари курсатган ишлар ҳақида узига ҳикоя қилгани тўғрисида ёзади. Муаллиф воқеаларнинг шоҳидлари ҳикоясидан ҳам унумли фойдаланган. Жумладан, Сажистонда Амир Темур қўшинлари қилган ишлар ҳақидаги уз баёнини 833 (1429—1430) йилда Дамашқда шайх Зайнуддин Абдулатиф ибн Муҳаммад ибн Абу-л-Фатҳ Кермонийдан эшитганлари билан тулғизади. Шунингдек, Бағдодда ҳоким бўлиб турган қози Тожуддин Аҳмад ан-Нуъмон (муаллиф ёзишчи, у 834 йил муҳаррам ойининг бошида (1430 йил, сентябрь) Дамашқда вафот этган) ҳикоя қилган хабарларга асосланиб Амир Темур қўшинлари билан Бағдод аҳли уртасида содир бўлган воқеаларни тасвирлайди.

Ибн Арабшоҳ асари XIV—XV аср Шарқ мамлакатлари тарихини ёритишда қимматли манба сифатида узидан сўнг ёзилган бир қатор тарихий асарлар, биографик қомуслар учун ҳам бош манбалардан бири сифатида қўлланилиб келди. Жумладан, XV аср

араб тарихчиси Ибн Ҳажар ал-Асқалоний (1372-1449) узининг «Инба ул-ғумр биабно ил-умр» («Шу замон (машҳур) уғлонлари ҳақида ғур (киши)ларга хабар» номли асарида «Ажоиб ал-мақдур»дан куп уринларда фойдаланган. XV аср урталарида ижод этган араб тарихчиси Ибн Тағриберди (1411—1469) «Ан-Нужум аз-зоҳира фи мулук-и Миср ва-л-Қоҳира («Миср ва Қоҳира ҳокимлари (тарихи)дан порлоқ юлдузлар») номли (1465—1466 йилда ёзилган) тарихий асарида «Ажоиб ал-мақдур»дан кенг фойдаланиб, Амир Темур ҳаёти ва ишларига оид қисмини тула-тукис Ибн Арабшоҳ маълумотларига асосланиб ёритган. Шунингдек, Ибн Тағриберди узининг «ал-Манҳал ас-софий ва-л-муставфий баъд ал-Вофий» («ал-Вофий»дан кейинги тулиқ ва мусаффо чашма») номли биографик қомусда Амир Темурга оид булимани Ибн Арабшоҳ маълумотлари асосида ёзган. Шуни қайд қилиш керакки, ўша даврда яратилган биографик қомусларнинг кўпчилигида «Ажоиб ал-мақдур»дан истифода этилган. Жумладан, XV асрнинг биринчи ярмида ижод қилган тарихчи ал-Мақризий (1364—1442) «Дурар ал-уқуд ал-фарийда фи тарожим ал-аён ал-муфийда» («Ибратли аёнлар таржимаи ҳолларида беназир шодалар дурлари») номли биографик қомуснинг Идикуга оид қисмини бошдан охир Ибн Арабшоҳ асарига таяниб ёзган. Шунингдек, тарихчи ас-Саховий (1427—1496) «Аз-Завъ ал-ломиъ ли-абноил қарни-т-тосиъ» («Тўққизинчи аср (улуғ) кишилари ҳаётини ёритувчи ёрқин нур») деб аталган биографик қомусидаги баъзи маълумотларни «Ажоиб ал-мақдур» асосида келтирган. Булардан ташқари кейинроқ яратилган баъзи тарихий асарлар учун ҳам «Ажоиб ал-мақдур» бош манба вазифасини утаган. Жумладан, XVI аср охирларида ижод қилган тарихчи Амир Абу Муҳаммад Мустафо ал-Жаннобий (вафоти 1591 йил) узининг «Тарих ал-Жаннобий» ёки «Тухфат ул-ариб ва ҳадият ул-адиб» («Зукко одамнинг туҳфасию алибнинг ҳадияси») номли асарининг куп уринларида Ибн Арабшоҳ маълумотларидан истифода этиб, тўғридан-тўғри унга ишорат қилади. Мазкур асардан Идикунинг Тухтамиш ҳузуридан қочиб Амир Темурга келиши ва уни Тухтамишга қарши юриш қилишга ундаши тўғрисидаги кичик бир парчаси рус тилига таржима қилинган. Шунингдек, ал-Жаннобий тарихининг Амир Темурга оид қисми Ж.Подеста то-

монидан лотин тилига таржима қилиниб, 1680 йилда Венада нашр этилган. Ибн Арабшоҳ маълумотларига асосланиб ёзилган асардан бошқа тарихчилар фойдаланиб китоблар таълиф этган ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, собиқ СССР ФА Шарқшунослик институти Ленинград бўлимида В 978 инв.рақами остида бир қўлёзма сақланмоқда. Мазкур қўлёзма «Тарожим ул-уламо ва л-удабо ва-л-машоҳир нуқилат мин ал-Манҳал ас-софий ли-ибн Тағриберди ва ғайруҳо» («Ибн Тағрибердининг «ал-Манҳал ас-софий» ва бошқа китоблардан олинган олимлар, адиблар ва машхур (киши)ларнинг таржимаи ҳоллари») номи билан аталиб, 53, 54 варақларда ёзилишича, у 1210 ҳижрий йил раби ул-аввал ойининг туққизинчи (1795 йил, 24 сентябр) кунда Константинополь шаҳрида тамомланган. Гарчи, каталог муаллифи узил-кесил айтмасанда, мазкур қўлёзманинг 5^{аб}, 6^{аб} варақларида келтирилган «Таржимату Темур ва ахборуху» («Темурнинг таржимаи ҳоли ва у ҳақдаги хабарлар») номли қисми Ибн Тағрибердининг «ал-Манҳал ас-софий» асаридан айнан кучирилган. Аввал зикр қилганимиздек, Ибн Тағриберди ўз навбатида Ибн Арабшоҳдан фойдаланган. «Ажоиб ал-мақдур»дан мухтасар ҳолда олинган ушбу хабарлар айрим хатолардан ҳам холи эмас. Масалан, Амир Темур туғилган Хожа Илғор қишлоғининг номи худди Ибн Тағриберди ўз асарида хато келтирганидек, мазкур қўлёзмада ҳам (5^а варақ (Хожа Илғор деб хато кучирилган. Асарда бундан бошқа яна айрим хатолар ҳам учрайди. XVII аср турк тарихчиси Кужа Хусайн (вафоти 1650 йил) узининг 1644—1645 йилларда ёзилган «Бадойиъ ал-вақои» («Ажоиб воқеалар») номли асарини ёзишда таянган тарихчилари қаторида Ибн Арабшоҳни ҳам зикр қилади. Мана шу фактлар Ибн Арабшоҳ асари урта асрларда ёзилган бошқа қатор асарлар учун ҳам асосий манба бўлганидан далолат беради.

«Ажоиб ал-мақдур»нинг талайгина қўлёзмалари мавжуд бўлиб, улар дунёнинг турли кутубхоналарида сақланмоқда. Асарнинг муаллиф ҳаёт вақтида кучирилган икки нусхаси Туркияда, Аҳмад ас-Солис кутубхонасида мавжуддир. Улардан бири (инв. № 3049) 852 (1448—49) йилда Исмоил ибн Абдурахмон ал-Исфаҳоний томонидан чиройли насх хатида кучирилган, иккинчиси (инв. № 3050) эса 850 (1449—47) йилда тамоланиб, ушбу нусхани муаллиф кўриб чиққанлиги

ҳақида унинг дасхати билан қулёзма охирида зикр қилинган.

Ибн Арабшоҳ асарининг бир қанча қулёзмалари муаллифнинг ватани — Сурия кутубхоналарида ҳам бор. Жумладан, Дамашқдаги ал-Аҳмадия кутубхонасида «Ажоиб ал-мақдур»нинг икки қулёзмаси бўлиб, бири (инв. № 6893) 1493 йилдан олдин, иккинчиси (инв. № 7133) эса 1779 йилда кўчирилгандир. Шунингдек, асарнинг бошқа нусхалари Ҳалабда ҳамда Ибн Арабшоҳ ўз умрининг охирида яшаган Қоҳирада ҳам мавжудлиги фихристларда зикр қилинган.

Шуни қайд қилиш керакки, собиқ СССР (асосан Санкт-Петербург) кутубхоналарида ҳам Ибн Арабшоҳ асарининг бир неча қулёзмалари сақланмоқда. Жумладан, «Ажоиб ал-мақдур»нинг тўлиқ бўлмаган бир нусхаси (инв. № 434) Ленинград Давлат университети кутубхонасида сақланади. Мазкур қулёзма 1855 йилда Одессадаги Ришельевский лицейидан Петроградда шарқ тиллари факультети ташкил бўлиши муносабати билан Петроградга келтирилган эди. Қулёзма «Ажоиб ал-мақдур»нинг биринчи қисмини ташкил қилади ва академик И.Ю.Крачковскийнинг таъкидлашича, XIX асрнинг бошларида кўчирилган бўлиб, у қадар илмий аҳамиятга эга эмасдир. Асарнинг яна икки нусхаси Салтиков-Шчедрин номидаги Ленинград халқ кутубхонасида сақланади.

Париж Миллий кутубхонасида «Ажоиб ал-мақдур»нинг 1440 йилда кўчирилган бир нусхаси бўлиб, қимматли томони шундаки, унда муаллифнинг таржимаи ҳоли келтирилган. Афсуски, ушбу таржимаи ҳол ким томонидан ёзилганлиги ва қулёзмани кўчирган хаттот ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Ибн Арабшоҳ асарининг яна бир нусхаси Манчестерда Жон Райландга қарашли кутубхонада сақланмоқда. Қулёзма ҳинд «таълиқ» хати билан тахминан 1800 йилларда кўчирилган. «Ажоиб ал-мақдур»нинг 1573 йилда Муҳаммад Ибн Аҳмад Суқайкир ал-Дамашқий томонидан кўчирилган бир нусхаси Гота кутубхонасида мавжуддир. Шунингдек, Ибн Арабшоҳ асарининг яна икки нусхаси Лондонда мавжудлиги ҳам қайд қилинади.

«Ажоиб ал-мақдур»нинг Қоҳира Миллий кутубхонасида сақланаётган бир нусхасидан (инв. № 658 ёинки 3543) олинган микрофильмдан ишланган фотосурат тадқиқотимиз учун асос қилиб олинган нусхалардан бири бўлиб, уни тула-тўқис тавсифлаб, таҳлил қи-

лиш имкони булмаса-да, баъзи мулоҳазаларимизни айтиб утмоқчимиз. 198 варақдан иборат қулёзма чиройли насх хатида қора сиёҳ билан бошдан охир бир хаттот томонидан кучирилган бўлиб, сарлавҳалар, нуқта, зикр, фасл ва айрим (муҳим) сўз ёки ибораларнинг матнга нисбатан хирароқ кўриниши уларни қизил сиёҳ билан ажратиб ёзилганлигини билдиради. Ҳар бир саҳифада (шу жумладан, назмий қисмларда ҳам) 17 қатор матн бўлиб, саҳифа охирида кейинги саҳифа бошланадиган сўзни кўрсатувчи пайгирлар берилган.

Юқорида айтилганлардан кўриниб турибдики, «Ажоиб ал-мақдур» ўз даври ўқувчилари диққатини жалб қилган ва куп нусхаларда кучирилган, шунинг учун ҳам бизнинг давримизгача унинг талай нусхалари етиб келган.

Ибн Арабшоҳ асари гарчи XV асрда (1436—1437) ёзилган бўлсада, Оврупо олимлари XVII асрдан бошлаб у билан танишишга муяссар булдилар. Дипломатик хизмат юзасидан бир қанча муддат араб мамлакатларида (Марокко, Сурия) яшаган голландиялик олим Якоб Голиус (1596—1667) Лейденга қайтгач, «Ажоиб ал-мақдур»нинг арабча матнини дарслик сифатида 1536 йилда нашр қилдирди. Голиус нашри асарнинг дастлабки нашри ҳисобланиб, бу билан Ибн Арабшоҳ Оврупода ал-Макиндан (1305—1373) кейин ёзма равишда танилган иккинчи араб тарихчиси булди. «Ажоиб ал-мақдур»нинг С.Мангер томонидан тайёрланган арабча матни лотин тилига таржимаси билан биргаликда 1767—1772 йилларда Лейварденда нашр этилди. Маълум даражада текстологик ишга асосланиб бажарилган ушбу нашр ҳозирги пайтгача ҳам ўз қимматини йўқотмасдан келмоқда. XIX асрга келиб эса Ибн Арабшоҳ асари бир неча бор нашр қилинди. Жумладан, 1285 (1868—1869), 1305 (1887—1888) йилларда Қоҳира, 1812, 1818, 1840 йилларда эса Калькутта нашрлари пайдо булди. Мазкур нусхалар ичида 1818 йилги Калькутта нашри қимматли ҳисобланиб, у бошдан охир ҳаракатлар билан таъминланган ва ўша пайтда Ҳиндистонда истиқомат қилган араб адиби Аҳмад ал-Яманий аш-Ширвоний томонидан нашрга тайёрланган эди.

Муҳим тарихий манба сифатида шуҳрат қозонган «Ажоиб ал-мақдур» куп тилларга таржима қилинган. Дастлаб 1636 йилда асарни нашр қилган Я.Голиус

«Ажоиб ал-мақдур»нинг лотинча таржимасини ҳам тайёрлаган эди. Гарчи айрим тадқиқотчилар (Брокельман, Крымский) Голиус таржимасини чоп этганлигини қайд қилсалар-да, бироқ, мазкур таржима нашр қилинмасдан қўлёзма ҳолида қолиб кетган. Лекин асарга бўлган қизиқиш тобора ортиб, 1658 йилда «Ажоиб ал-мақдур», унчалик қониқарли бўлмаса-да, француз арабшуноси П.Ватъе (1623—1667) томонидан француз тилига таржима қилиниб, Парижда нашр этилди.

С.Н.Мангер томонидан лотин тилига қилинган таржимаси ҳақида юқорида қайд қилган эдик. Мазкур таржима ўз даври талабига жавоб берадиган савияда бажарилган бўлиб, у қисқача изоҳлар ва кириш суз билан таъминланган. Булардан ташқари, Ибн Арабшоҳ асарининг турк олими Назмизода Муртазо (вафоти 1722 йил) томонидан 1699 йилда бажарилган туркча таржимаси 1730 йилда Стамбулда чоп этилди. Аммо ушбу таржиманинг 1860 йилги қайта нашри қониқарсиз бўлиб, таржима гоятда қисқартирилган ҳолда берилган. Ва ниҳоят «Ажоиб ал-мақдур»нинг М.И.Сандерс тайёрлаган инглизча таржимаси 1936 йилда Лондонда нашр этилди. Гарчи, мазкур таржима ҳақида баъзи ижобий фикрлар булсада, Сандерс таржимаси қониқарсиз даражада бажарилган бўлиб, И.Ю.Крачковский таъкидлаганидек, Сандерс ўз таржимасида фақат зикр қилинган Мангернинг лотинча таржимасига таянган, холос. Сандерс китобида ҳам Мангерда учрайдиган хатоларнинг айнан қайтарилиши таржимоннинг «Ажоиб ал-мақдур» қўлёзма ва нашрларидан мутлақо фойдаланмаганини кўрсатади. Шуни қайд қилиш керакки, ҳозирги вақтда асосан собиқ СССР таркибига кирган минтақалар ва халқлар тарихига доир воқеаларни ўз ичига олган ушбу асардан айрим қисмлари рус тилига ҳам таржима қилинган. Жумладан, Ибн Арабшоҳ асарининг Олтин Урдага оид қисми В.Тизентаузен томонидан рус тилига ўгирилиб тадқиқотчилар диққатига ҳавола қилинган. Шунингдек, «Ажоиб ал-мақдур»дан Тўхтамиш билан Темур уртасида содир булган жанг эпизодига оид гоят кичик бир булаг (2 бет) ҳам русчага таржима булган. Баъзи тадқиқотчилар XIV—XV аср Урта Осиё тарихига оид айрим тадқиқотларида Ибн Арабшоҳ асаридан қисқа-қисқа таржималар келтириб фикр юритганлар. Мана шу уринларда «Ажоиб ал-мақдур»дан олинган

таржималар профессор А.Э.Шмидтга мансублиги курсатилган. Демак, «Ажойб ал-мақдур» таржимаси билан А.Э.Шмидт ҳам бир қадар шуғулланган. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтининг кутубхонасида Ибн Арабшоҳ асари биринчи қисмининг русча таржимаси (инв. № 102) қўлёзма ҳолда (қисман машинкада босилган) сақланмоқда. Институт катта илмий ходимлари, академик У.И.Каримов, филология фанлари номзоди Д.Г.Вороновскийларнинг фикрича, мазкур таржима марҳум М.А.Сальега мансубдир. Таржима, ҳеч қандай илмий изоҳларга эга бўлмай, айрим камчиликлардан ҳам холи эмас. Фикримизча, ушбу таржимада Сандарснинг инглизча таржимаси (ёки Мангер таржимаси) асосий роль уйнаган. Шундай қилиб, Ибн Арабшоҳ асарининг собиқ СССР халқлари тилларига қилинган таржимаси зикр этилган кичик-кичик қисмлардангина иборат, холос.

Биз қуйида Ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи» асаридан айрим парчаларни эътиборингизга ҳавола қилмоқдамиз.

«АМИР ТЕМУР ТАРИХИ» ДАН

Амир Темурнинг насаби ва унинг мамлакатларни бирин-кетин фатҳ этиш ва бунинг боислари ҳақидаги бўлим

Темурнинг исми ёзилиши (устида икки оғиз сўз): устида икки нуқтали ва касрали «Т», сукунли «Й» тагида икки нуқтаси билан; уртасида даммали «У» бўлган «мим» билан нуқтасиз «Р» дан иборат. Бу, Темур исмининг тугри ёзилиши ва тил қоидаларига асосан қурилишидир. Лекин араб тилининг ҳассаси ўз (сўз) тузилишидаги вазнларига асосан ажам сузлари шарини юмалатиб, ўз тили майдонида истаган томонига қараб юритади. Шу сабабдан уни баъзан «Тамур», деб тилга оладилар. Бу (ҳолат) учун (одамларни) қойиш ва гуноҳкор қилиш керак эмас. Бу, туркча «темир» демақдир.

Темур ибн Тарагай ибн Абагай бўлиб, унинг туғилган жойи Хужа Илғор деб аталадиган қишлоқдир. Хужа Илғор Кешга қарашли жойлардандир — Аллоҳ у ердан ҳар қандай ёмонликни дафъ этсин!

Кеш Мовароуннаҳр шаҳарларидан (бири) бўлиб, Самарқанддан тахминан ун уч фарсах (масофа)дадир.

Кеш шаҳрида Шамсуддин ал-Фохурий исмли бир шайх бор эди. У уша ерлар (халқи) эътиқод қўйган киши бўлиб, барча узининг диний ва дунёвий ишларида нимаики нарсага бел боғласа унга эътимод қиларди. Зикр қилишларича, Темур (аввалига) фақир ва ожиз бўлиб, у хаёлий (мавҳум) улуғворлик ва батамом қашшоқлик оралигида турганида унинг пахталик кийимидан булак ҳеч нарсаси булмаган. У уша (ягона) кийимини ҳам сотиб (юбориб) пулига бир бош эчки харид қилди ва ўз мақсадига етишишга ишонган ҳолда, зикр қилинган шайхнинг ҳузурига йўл олди. У арқоннинг бир учини эчкининг буйнига, иккинчи учини ўз буйнига боғлаб, хурмо шоҳидан ясалган ҳассага таяниб, ушбу шайхга томон юзланди. Темур ушбу ўзи нажотига умид қилган шайхнинг ҳузурига кирганида у узининг муриду мухлислари билан чуқур фикрга толган ҳолда Аллоҳнинг зикри билан банд эди. Улар ўзларига келиб зикр-самоларидан тўхтагунларича Темур тик тураверди. Шайхнинг назари узига тушиши билан Темур унинг қўлларини ўпишга шошилди ва оёғига бош урди. Шайх бир дам ўйлаб тур-

гач, бошини кутариб уз жамоасига қараб: «Бу одам гуё иззату ирзини ва бойлигини фидо қилиб, тангри-таоло наздида пашшанинг қанотига ҳам арзимайдиган нарса учун биздан мадад тилаб келибди. Биз унга мадад беришимиз, ундан (уни) маҳрум этиб рад қилмаслигимиз лозим. Эй жамоат! Сиз унинг ҳақиға дуо қилиб, истаган муродига етиши учун (унга) мадад берингиз!» — деди. Натижада, унинг қиссаси ҳам Саалаба билан содир бўлган воқеага ўхшаб кетди.

Темур шайхнинг ҳузуридан қайтиб чиқди ва аввалига оқсагандан кейин етишган нарчасига етишмагунча (даражаси) тўхтовсиз кутарилаверади.

Яна айтишларича, Темурнинг отаси зикр қилинган султон ҳузурида юзбоши бўлиб, ботирлиги ва олийжаноблиги билан уз тенгқурлари орасида машҳур эди. Агар фалак гардишининг айланиши, тақдир ва аҳволнинг узғариб туришини назарга олинса, ушбу (айтилган) сўзларни (бир-бирига) жамлаш мумкин. Аммо энг тўғриси шуки, Темурнинг отаси зикр қилинган Тарағай султон давлатининг арконларидан бири эди. Арабларда қанча бўлса туркларда ҳам қарийб шунчалик турли-туман қабила ва гуруҳлар бордир. Уша вазирлардан ҳар қайсиси бир қабилага мансуб бўлиб, уз фикр чироғи билан у қабила хонадонларини ёритувчи бир узун пилик мисоли эди. Улардан бирининг қабиласи орлот, иккинчисиники жалоийр, учинчисиники қовчин, тўртинчисиники барлос деб аталарди. Темур тўртинчи қабила ўғлони эди. У ёшлигидан ақлли, очиқ кўнгил, журъатли, қатъиятли бўлиб ўсиб, тенгқурлари — вазирларнинг ўғиллари билан суҳбат қурар ва амирларнинг ўғилларидан ўзига ўхшашлар билан вақтини ўтказарди. Эҳтимол, Темур шу орада ва ушбу ҳолатлар асносида (аввал) ишора қилинган шайх Шамсуддинга борган ва зикр қилинганидек, истаган муроди хусусида шайхдан мадад тилагандир. Чунки Темур доимо: — «Салтанатдан эришган жамийки нарсам ва мустаҳкам маконларни фатҳ қилишим — булар ҳаммаси шайх Шамсуддин ал-Фохурийнинг дуоси, Шайх Зайнуддин ал-Хавофийнинг ҳиммати тўғайли ва барча топган баракатларим эса фақат Саййид Барака ёрдамида бўлган», — дея эди. Зайнуддин ва Бараканинг зикри кейинроқ келади.

Афтидан, Темур ишининг бошланиши ва унинг ўша гуруҳга бош бўлиб хуруж қилиши етти юзинчи йилнинг олтмишинчи ва етмишинчи (1358-1368) йил-

лари оралигида бўлган. Менинг устозим билимдон ва сергайрат имом, комилу фозил, ўз даврининг беназир, асрининг яккаю яғонаси, инсоният алломаси, дунёнинг устози, дину диёнатнинг чуққиси, муҳаққиқ ва мудаққиқлар шайхи, ўз замонасининг қутби, барча даврларнинг муршиди, Дамашқда яшовчи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Бухорий — тангри таоло унинг умрини узоқ қилсин! ва у ислом ва мусулмонлар (дунёсига)га ўз саодатли баракатлари билан ҳар доим мадад берсин!» — 836(1433) йилнинг ойларида менга айтишича, Темур мазкур султон Ҳусайнни 771 йилнинг шаъбон ойида (28 февраль — 29 март 1370 йил) қатл қилган ва ўша вақтдан бошлаб мустақил равишда ҳокимиятга эгалик қилиб, кейинроқ эслатиб ўтилажагидек, 807 йилнинг шаъбон (1405 йил, февраль) ойида вафот этди. Унинг хуружини ва ҳокимиятни қулга олгунча ўз атрофига тарафдорлар тўплаган вақтини хориж тугилса, Темур мустақил равишда ўттиз олти йил ҳукм юритган.

Дашт ва Туркистон султони Тухтамишхоннинг ҳамласи баёни

Дашт ва Тотор султони Тухтамишхон Темур билан султон Ҳусайн уртасида бўлиб ўтган можарони кўргач, қони қайнаб гайирлиги келди. Бу уларнинг насаби ва қўшничилиги сабабидан эди. У кўп сонли аскар, денгиздек ҳайқирган қўшин тўплади ҳамда Сигноқ ва Утрор тарафидан Темур лашкаргоҳи томон йўл олди.

Темур унга қарши Самарқанддан чиқди ва улар Хужанд дарёси яқинида, Туркистон атрофида тўқнашдилар. У дарё Сайхун дарёсидир. Самарқанд эса Сайхун ва Жайхун дарёларининг уртасидадир. Икки аскар уртасида уруш «бозори» қизиди. Ушбу бозорда улар уртасида жанг олди-сотдилари авж олди ва ниҳоят, Темур аскарлари (ун бўлиб) янчилмагунча, муҳораба тегирмон тошлари айланаверди. Темур аскарлари тарқаб, унинг қўшин тугуни ечилаётган бир пайтда бирдан Саййид Барака исмли (бир) киши пайдо бўлиб Темурга яқинлашди. Темур — у гоётда танг ҳолатда қолган эди, — унга: «Эй афандим, Саййид (менинг) қўшиним енгилди» — деди. «Қўрқма», — деди унга Саййид Барака. Кейин у отидан тушиб, ердан бир сиқим тупроқ олиб, ўзининг бўз отига яна қайтиб

минди. Кейин уша тупроқни (Темурни) бостириб келётган душманлари юзига сепиб, «йоғи қочди», деб бақира бошлади. Темур ҳам ёрдам қўлини чўзган ушбу шайхнинг кетидан такрорлаб шундай деб бақира-верди. Темур Аббос мисоли кучли товуши билан бақирганда гўё у чанқоқ туяларни «жут», «жут» (сувга) деб чақираётганга ухшар эди. Шунда Темур аскарлари, гўё сигир уз бузоқларига меҳр билан қараганидек, унга қарадилар ва ўз душману рақибларига қарши дадил маъракага тушдилар. Унинг қўшинидаги барча заифу кучли жангчидан «йоғи қочди» деган иборани такрорлаб бақирмагани қолмади. Кейин улар бир-бирларини (қатъий) қўллаб-қувватлаб ва (бир-бирларига) мадад тилаб, душман устига ҳамла қилдилар. Тўхтамиш қўшинлари мағлубиятга учради ва орқасини угириб тирақайлаб қочди. Темур аскарлари улар бўйнига қилич қўйиб, бу галабалари билан уларга ажал қадаҳларини ичирдилар. Уларнинг кўп мол-дунё ва чорваларини улжа қилиб ўрта (ҳол) бошлиқларию ҳошияларини асир олдилар. Шундан кейин Темур Самарқандга қайтди — у Туркистон ва Хўжанд дарёси атрофидаги ерлар ишларини тартибга солган эди.

Темур назарида Саййид Бараканинг эътибори ошди ва уша қўлга киритиб эгаллаган барча жойларга уни ҳоким қилиб тайинлади. Бу Саййид туғрисидаги гаплар турли-тумандир. Баъзилар уни аслида мағриблик бўлиб, Мисрда яшаб (зулук билан) қон қуювчилик қилган, кейин Самарқандга келиб, узини саййид қилиб курсатиб қадр-қиммати ортган ва шуҳрати ёйилган деса, баъзилари уни Мадинаю Мунаввара аҳлидан дейди; бошқа баъзилари эса уни Маккаю Мукаррама аҳлидан дейдилар. Ҳар ҳолда у Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарларида энг улуг зотлардан бири, айниқса Темурга зикр қилинган мададни курсатиб, қазо ва қадарнинг ушбу латиф тасодифи туфайли Темурни бу шиддатдан халос қилгандан кейин булди. Сўнгра Темур унга: — «Мендан истаган нарсангни сўра ва муродингни тила» — деди. У Темурга: — Э, мавлоно Амир! Муқаддас ва табаррук шаҳарлар (Макка ва Мадина)га қарашли вақфлар (турли) иқлимларда сероб. Шулар жумласидан Хуросон ерларидаги Андхой (ҳам) бор. Мен ва менинг болаларим ана шу эҳсонга сазовор кишилар жумласиданмиз. Агар уша ерларнинг фойда-зарари аниқланиб, майда-чўйдалари маълум қилинса ҳамда вақфлари ҳисобла-

ниб, крим-чиқимлари белгиланса менинг ва болаларимнинг ҳиссаси бу водийдаги мана шу қасабадан кам бўлмайди. Ана ушани менга «иктоъ» тариқасида бер», — деди.

Темур ушбу жойни ва унга қарашли музофоту кишлоқларни унга «иктоъ» тарзида тортиқ қилди. Бу ерлар ҳозиргача унинг авлодлари, уруғлари ва набиралари қулидадир.

Самарқанд ерлари, Бадахшон ва Хужанд дарёлари уртасида бўлган (ер)лар тафсирига оид бўлим

Шулар жумласидан Самарқанд ва унинг вилоятлари: Самарқанд етти тумандан, Андижон ва унинг атрофлари эса тўққиз тумандан иборатки, ҳар бир тумандан ўн минг жангчи чиқади.

Самарқанд — Мовароуннаҳрнинг машҳур шаҳарларидан ва тилларда зикр қилинган муътабар жойларидандир. Айтишларича, қадим замонда Самарқанд ва унинг деворлари ўн икки фарсахдан иборат бўлган. Бу — Чингизхондан аввал (утган) Султон Жалолуддин замонида бўлган.

Мен Самарқанд деворларининг чекка ҳаддида, ғарб томонда Темур бино қилган ва Дамашқ деб атаган бир қасабани кўрдим. Ушбу қасабанинг масофаси Самарқанддан тахминан ярим кунлик (йўл)дир. Одамлар ҳозиргача қадимги Самарқандни кавлайдилар ва кўфий хати билан тамғаланган дирҳамлар ва филслар қазиб оладилар ва филсу тангаларини эритиб, ундан кумуш ажратиб оладилар.

Шунингдек, Марғийнон ҳам Мовароуннаҳрнинг шаҳарларидандир. Қадим замонда у пойтахт бўлиб, Илтихон турган. «Ҳидоя»нинг соҳиби, жалолатли шайх, аллома Бурҳонуддин ал-Марғийноний — тангри таоло у (киши)ни раҳмат қилсин, — мана шу Марғийнондан чиққан.

(Мовароуннаҳр шаҳарларидан) Сайхун соҳилида Хужанд, Жайхун соҳилида Термиз жойлашган. Шунингдек, Нахшаб — у (аввал) зикр қилинган Қаршидир ва яна Кеш, Бухоро, Андижондир. Булар ҳаммаси машҳур жойлар бўлиб, улардан бошқалари ҳам бор.

(Мовароуннаҳрнинг) вилоятларидан Бадахшон, Хоразм ерлари, Сағониян иқлими ва булардан бошқа улкалару поёнсиз теварак атрофлар. Бу ер аҳлининг

эътиқодича, Жайхун орқасидан шарққа қараб чузилган ерлар Турон, ғарбга томон чузилган бу томондаги ерлар эса Эрон деб аталади. Кайковус ва Афросиёб бу мамлакатларни узаро тақсим қилганларида Турон Афросиёбга, Эрон эса Кайкубод угли Кайковусга теккан. Ироқ (эса) Эрон мағрибидир.

Темурнинг атроф ва энг аввал Хоразм ерларини бирлаштиришга ният қилиб, қатъий қарорга келгани баёни

Муғуллар макридан амин бўлиб, сулҳ билан улар (оғзи) чегарасини тусгач, Темур Хоразм ерлари томон юзланишга азм этди. Хоразмликлар ғарбдан, чап (томондан) Темур билан қушни бўлиб, узларида ислом қоидаларининг юритилиши жиҳатидан ундан ажралиб турардилар. Журжон шаҳри уларнинг пойтахти бўлиб, энг азим шаҳарларидир. Умуман бу мамлакат (Хоразм) азим шаҳарлар ва кенг вилоятларга бой. Унинг пойтахти фозил кишилар жам бўладиган, уламолар манзил тутадиган, зукколар ва шоирлар макони, адиб ва улуг кишилар чашмаси, иззат-икромли улуглар тоғининг кони, йўлини топгану адашганлардан ҳақиқат изловчи кишилар денгизининг манбаи эди. Хоразмнинг нознеъматлари битмас-туганмас, табиий бойликлари бехисоб бўлиб, фазилатларининг юзи нур таратиб турувчидир. (Бу мамлакат) султонининг исми Хусайн Суфи бўлиб, у сохта эътиқодлардан холи бир киши эди.

Мовароуннаҳр шаҳарларининг суврати бир-бирига яқиндир, чунки уларнинг ҳаммаси (туғридан-туғри) хом ёки пишиқ гиштдан ер (бети)га қурилгандир. Латофатда Хоразм аҳли ҳам Самарқанд аҳли сингари бўлиб, ҳишмату зарофатда улар Самарқанд аҳлидан афзалроқдир.

Улар мушоира ва адабиётга иноят қуйганлар ҳамда яхши сифатлар ва олий фазилатлар санъатида, хусусан мусиқа ва нағмалар илмида ажиб ашёлар яратганлар. Бу борада уларда ҳар бир хосу авом иштирок этади. Хоразмликлар ҳақидаги (ажиб) нарсалардан шу (наrsa) машҳурки, агар уларнинг бешикда ётган (чақалоқ) боласи йиғласа ёки «оҳ» деса, бу товушдан «дугоҳ» мақомининг куйи янграйди.

Темурнинг шайх Зайнуддин Абу бакр ал-Хавофий билан учрашуви баёни

Хуросонга қилган юришларининг бирида Темур Хавоф қасабасида тангри таоло ўз лутфлари билан тақдирлаган, билимдон, олим, улуг ва фозил, зоҳир кароматли, бағоят эзгуликлар соҳиби, ширин суҳан, соф мақом, содиқ кашфиёт, Аллоҳ билан муомалалари сидқидил бир киши борлигини эшитган эди. У Шайх Зайнуддин Абу Бакр деб аталиб, унинг ижтиҳод куши учун Қудс боғида энг олий гуша (бордир).

Темур шу шайх руиятини ният қилиб, ўз жамоаси билан унинг ҳузурига юзланди. Шайхга, «Темур сени дийдорингни куриш ва баракангни тилаш учун ҳузурингга келаётир», — дедилар. Лекин шайх бир сўз ҳам айтишга улгурмасданоқ Темур етиб келди ва отдан тушиб, шайхнинг ҳузурига кирди. Шайх эса ўз одати-ча гиламчаси устида (чуқур) фикрга чўмган ҳолда утирар эди. Темур унинг олдига яқин келганида шайх (урнидан) турди. Темур эмаклаб бориб шайхнинг оёғига бош урди. Шунда шайх Темурнинг елкасига икки қулини қўйди. Темур (кейинчалик) деди: «Агар шайх елкамдан тезлик билан қулини олмаганда чиндан ҳам мени босиб қолади деб уйлаган эдим. Мен гуё осмон ерга узилиб тушгану мен ўзимни еру осмон уртасида майда-майда бўлиб кетгандек тасаввур қилдим». Кейин у бу мумтоз киши ҳузурисида одоб билан тиз чуқди ва ўз суҳбатини мунозара тарзида эмас, балки савол тариқасида тузиб, лутф билан унга: «Э, менинг саййидим, шайх! Нега сиз ўз подшоҳларингизга жабр ва қайғу-ғазабга мойил бўлмай, адолат ва инсоф юзасидан иш тутишларини амр қилмайсиз?» — деди.

— «Биз уларга шу (нарса)ни амр қилиб, бундан муқаддам шуни изҳор этган эдик, — деди шайх, — лекин улар бу амрга қулоқ тутмадилар, шу туфайли энди улар устидан ҳукмни сенга топширдик». Уша он Темур шайхнинг ҳузуридан чиқди, энди унинг букирлиги туғри бўлиб қолган эди ва: «Қаъба эгаси номи билан қасам ичаманки, энди мен (бутун) дунёга эгалик қилдим», — деди.

Бу шайх уша зикри (кейинроқ) келиши ваъда қилинган кишидир.

Сунгра Темур Ҳирот подшоҳини қулга олиб, унинг ҳукмидаги барча нарсаларга эгалик қилди ва

Хирот вилоятини бирин-кетин забт этиб, ҳар бир вилоятга ўз ноибини қўйди. Ўзи эса имкони қадар бойликларини олиб орқага, Самарқандга қайтди.

Кейин, кўп ўтмай Ҳусайн Суфи вафот этди ва ундан кейин ҳокимиятга унинг ўғли Юсуф Суфи эгаллик қилди.

Бундан олдинроқ Темур улар билан қудалашиб, муҳолифларга қарши (уларга) ёрдам бериб, (уларни) қўллаб-қувватлаган эди ва Жаҳонгир деб аталадиган ўз ўғлини улардан ниҳоятда қадр-қимматли, шарафли аслзода, юзидан нур сочилган, Шириндан қўра ҳам ҳусндор, Валлодадан қўра ҳам зарофатли бир қизга уйлантирган эди. Хон(лар) қизларидан бўлганидан уни Хонзода деб атардилар. Хонзода (Жаҳонгирга) Муҳаммад Султонни тортиқ этди. Муҳаммад Султоннинг зийраклиги ва истиқболи порлоқлигига очиқ-ойдин далиллар бор эди. Темур унинг хислатларида бахту саодат нишонларини мушоҳада этгач, зотан у зийракликда Темур фарзандлари ва набираларидан (батамом) устун эди, уни (уларнинг)барчасидан афзал кўрди ва амакилари мавжудлигига қарамай, ўзига валиаҳд деб эълон қилди. Аммо замон Темур ниятига инодлик кўрсатди. Муҳаммад Султон бобосидан олдин Рум ерларидаги Оқшаҳарда вафот қилди. Ушбу (воқеа)нинг зикри кейинроқ келади.

Темурнинг Мугул ва Жато тарафини забт этиши
ва бу жойларда унинг томонидан содир бўлган
ишлар баёни

Самарқандга етиб келгач, Темур фарзанди Жаҳонгирнинг ўғли Муҳаммад Султонни Амир Сайфулдин билан бирга ўз мамлакатининг энг узоқ чеккаси бўлган ва (ўз) сўзи кесадиغان жойга юборди. Бу (жой) Сайхун орқасида, тўғри шарқ томонида Мугул, Жато ва Хитой ерларига туташган бўлиб, Мовароуннаҳр ерларидан бир ойлик (масофадаги) йулида эди. Натижада улар (Муҳаммад Султон ва Амир Сайфулдин) у ердаги паст-текисликларини, тепаликларини текислаб, бир қатор қалъалар қўрдилар. У жойларнинг энг узоғи Ашшара деб аталадиган бир шаҳар бўлиб, унда улар ҳарбий мақсадлар учун жиҳозланган мустаҳкам бир қўргон бунёд этдилар.

У (Темур) подшоҳлар қизларидан яна бир маликага уйланди. Биринчиси Катта Малика, иккинчиси эса

Кичик Малика деб аталарди. Мугулларнинг подшоҳи Темур сураганига рози бўлиб, унинг талабига итоат билан жавоб қилиб, жонини фидо айлади. Мугул ва Хитой иқлимлари Темур олдида титрагандилар, чунки Темурнинг ислом мамлакатининг турли бурчакларида қилган ҳужумлари, зуравонликлари ва шафқатсизлиги уларга етиб борган эди. Бу (хабар)нинг элчиси зикр қилинган Сайфуддиннинг биродари Оллоҳдод бўлиб, у Ибн Машкурнинг уйида қуниб, Дамашқ бойликларини холис қилиб олган (кимса) эди. Темур нариги қирғоқдан Сайхун тарафига қаратиб бир шаҳар бунёд қилишларини буюрди ва дарё устига қайиқ ва кемалардан кўприк ясашиб, шаҳар билан боғлади. (Бу) шаҳарни у Шоҳруҳия деб атади: у (шаҳар) кенг (бир) жойга жойлашгандир. Темурнинг ўз ўғли Шоҳруҳни ва ушбу шаҳарни (ҳам) шу ном билан аташининг сабаби шуки, у ўша қирғоқда (ушбу) шаҳарни қуришни амр қилган бўлиб, Темур ўз одатига кўра, (ўз) ҳошияларидан бири билан шатранж уйнаш билан машғул эди. Шу пайт Темурга ҳамроҳ бўлган (севимли) машуқаларидан бири ҳомиладор эди. Темур ўз рақиб «шоҳ»ига қарши «руҳ»ни ташлади, бундан рақибни узини йўқотиб қўйиб, аҳволи оғирлашди. Темурнинг рақибни танг ҳолга тушиб турган шу пайтда бирдан икки чопар (иккита) қувончли хабар келтирди: бири угил бола туғилганини, иккинчиси — шаҳар қурилиб битганини башорат қилди. Темур уларнинг иккаласини (чақалоқ ва шаҳарни) бу исм (Шоҳруҳ) билан атаб, (улар) шу белги билан нишонланди.

Темурнинг Диёрбакр ва Ироқдан қайтиб, Кипчоқ даштига томон таважжуҳи зикри. Кипчоқ подшоҳлари ва ерларининг васфи. Қишлоқ ва йулларининг баёни

Кейин Темур Араб ва Ажам Ироқларидан қайтди; унинг бу мамлакатларга қўйган қадами зафар олиб келган эди. Бу (ҳол) Шайх Иброҳим унинг ҳузурига келиб, ўз қўлида бўлган иқлимлар калитларини унга топширгандан ва итоат инжусини Темурнинг буйнига тақиб унинг хизматида қўл қовуштириб тургандан ва Темур қўллари қаторига қўшилиб, Темур уни ўз ўғли мақомида кўргандан кейин содир бўлган эди. Сунгроқ биз Шайх Иброҳимнинг қай тариқа Темур билан танишиб, қайси йул билан унга яқинлашгани ҳақида

зикр қиламиз. Кейин Темур Дашти Қипчоққа равона булиб, (тезликда) туя ва туяқушдек жидду жаҳд қурсатди.

У (Дашти Қипчоқ) бепоен подшоҳлик булиб, кенг чулларни уз ичига олар эди. Унинг султони Тухтамиш Темурга қарши урушиб, мухолиф (булган) султонларнинг пешвоси, гуё байроқдори булган эди, чунки у Темурга адоват билдириб чиққанлардан энг биринчиси булиб, Туркистон ерларида унга қарши жанг қилган эди; аввал (айтиб) утилганидек, шу жангда Темурни Сайид Барака қуллаб-қувватлаган эди. «Дашт ерлар», Қипчоқ ерлари еки Дашти Барака деб аталади. «Дашт» деб форс тилида ялангликни атайдилар. Барака унга изофа булиб, ислом (дини)ни қабул қилиб, Даштда ислом (дини) байроқларини ейган биринчи султоннинг исмидир. Ваҳоланки Дашт аҳли аввал бутпараст ва кўп худога ибодат қилувчи, ислом ва иймонни билмаган. Улардан айримлари шу пайтгача бутларга сигинадилар.

Темур мана шу иқлимга томон Ширвон ерлари султони Шайх Иброҳим ҳукми остида жорий булган Дарбанд орқали юзланди. Унинг (Шайх Иброҳимнинг) насаби подшо Кисро Ануширвонга бориб боғланади. Унинг Абу Язид деб аталувчи қозиси булиб, Шайх Иброҳим давлатининг жами арконлари орасида унга яқинлиги билан улардан устун турарди. У Шайх Иброҳим мамлакатининг дастури саналиб, унинг салтанати фалакиннинг бир қутби эди. Шайх Иброҳим Темур масаласида ҳам «Нима қилмоқ керак?» — деб ундан маслаҳат сұради: — «Унга буйсунейинми еки истехком қурсинми; қочсинми еки у билан уруйсинми?», Абу Язид: «Қочиш ва баланд тоғларда қўрғон тикиб олиш — фикримча, энг ишончли ва мақбул йўлдир», — деб жавоб қилди. — «Бу мақсадга мувофиқ фикр эмас, — деди Шайх Иброҳим. — Узим нажот топиб, раияларимни қийин кунга ташлаб кетишим билан қиёмат кунида яратган эгамга нима жавоб қиламан? Чунки мен улар ғамини ейдиган киши булиб, уларни қириб юборсам-а? Мен Темурга қарши муқотала бошлаб, уни ҳарбу зарб билан муқобил олишга азм қилмайман. Лекин тезда (унинг) ҳузурига бориб амрига итоат билдириб, унга қуллуқ қиламан. Агар у мени (уз) мартабамга қайтариб, (уз) вилоятимда қарор топтурса, бу мен учун айни муддао ва кўзланган мақсад (булади). Агар у (менга) азият бериб

(мартабамдан) азал этса ёки мени ҳибсга солиб ё қатл қилса унда раия улим, талон-торож ва асорат азобидан қутуладилар ва шунда Темур узи ихтиёр этган кишисини раия ва мамлакат устидан ҳоким қилиб қўяди».

Кейин Шайх Иброҳим егулик, озиқ-овқатлар туплашларини буюргач, уларни жамладилар, қўшинларига эса булиниб, тарқалишларига рухсат этди. У уз вилоятлари шаҳарларига зеби-зийнат бериб безашларини, аҳолига эса хоҳ қуруқликда, хоҳ денгизда бўлса ҳам — шинам ва куркам кийиниб хотиржам ҳолда бир-бирларига ширин муомала қилишларини, минбарлар (устид)да Темур исми билан хутба ўқитиб, динорлару дирҳамларни унинг тамгасию белгиси билан зарб этишларини амр қилди.

Шундан кейин Шайх Иброҳим армуғону хизматкорларни олиб, ширин кайфияту дадил қадам билан Темурга томон юзланди. У Темур ҳузурига (етиб) келгач, унинг олдида қуллуқ қилиб (унга) ҳадялар ва тухфалар, турли-туман гаройибу ажойиб ашёлар тақдим қилди. Ҳадя тақдим қилинаётганда чигатойликларнинг одати шундай эдики, улар ҳадя тақдим қилинадиган (киши)нинг ҳурмат ва эътиборини қозониш учун тухфанинг ҳар қайсинисидан тўққизтадан тортиқ қилардилар. Шу сабабли Шайх Иброҳим узи тақдим қилган ҳадяларнинг ҳар қайси туридан тўққизтадан тортиқ қилди-ю, қуллардан эса саккизта тақдим қилди. Шу сабабли (тухфа) қабул қилувчилар: «Тўққизинчи қул қани?» — деб сўрадилар. Шайх Иброҳим: «Тўққизинчиси (менинг) ўзим, жоним қурбон», — деди. Бу хитоб Темурга ёқиб қолиб, Шайх Иброҳим унинг қалбидан юқори мартабани эгаллади ва у Шайх Иброҳимга: «Йуқ, сен менинг фарзандимсан ва уша ерларда менинг халифам ва эътимодли (кишим)сан», — деди. У Шайх Иброҳимга қимматбаҳо хилъатлар кийгазиб, уз осойишталигига эришганидан мамнун ҳолатда уни (уз) мамлакатига қайтарди.

Ибн Арабшоҳ ҳикояси

Қачонки мен 889 йил рабий-ул-аввал ойининг бошларида (26 сентябрь, 1435) Рум ерларига йул олиб, Ҳамога етганимизда, унинг Шарқ тарафдаги жомеи Нурийнинг қибла (томони) деворида бир (парча) мармар тошда форсча ёзилган бир нақшни кўрдим. Мана

унинг таржимаси: «Ушбу сатрларнинг сувратга солиниш сабаби (шундай): Бу шуки, тангри таоло бизга мамлакатларни фатҳ қилишни муяссар кўрдик, ҳатто биз Ироқ ва Бағдодгача (ҳамма) ерларни батамом эгалладик. (Шу билан) биз Миср султониغا қушни бўлдик ва унга мактуб ёздик ҳамда турли-туман тўхфа-ю ҳадялар билан унга чопарларимизни юбордик. У бўлса ҳеч бир заруратсиз чопарларимизни ўлдирди. Бундан мақсадимиз — икки томон орасида дўстлик (ипи)ни боғлаш, икки тараф уртасида садоқат (борлиги)ни таъкидлаш эди. Сўнгра, бундан бир оз (муддат) кейин баъзи туркмонлар бизнинг томонимиздаги кишилардан айримларини тутиб олиб, уларни Миср султони Барқуққа юбордилар. Султон уларни зиндонга солиб жабрлади. Мана шунга биноан муҳолифларимиз чангалидан ўз фуқароларимизни халос қилиш мақсадида биз йўлга чиқдик. Шу сабабли бизнинг Ҳамода манзил тутиб тўхташимиз 803 йил рабий-ул-охир ойининг йигирмаларига (8 декабрь, 1400) тўғри келди».

Булим

Миср султонининг элчиси Байсақ (бу ҳақда) зикр қилиб (шундай) деди:

— Қачонки мен Темур ҳузурига кириб, унга мактубни топшириб, мактуб унга ўқилгач, Темур менга деди:

— Ҳақни сўзла! Исминг нима?

— Байсақ, — деб жавоб бердим.

— Бу хунук сўз қандай маънони англатади? — сўради Темур.

— Э, Мавлоно! Мен (бунни) билмайман, — дедим унга.

Темур менга:

— Сен ҳали ўз исминг маъносини билмайсану, қандай қилиб мактуб келтиришга ярайсан? Агар подшоҳларнинг элчиларга озор етказмаслик одатлари бўлмаса эди — улар шу қондани (азалдан) ўрнатганлар ва шу йўлдан юрганлар, уша султонлар изларидан юрадиган ва у ўтган подшоҳлар суннатларини барҳаёт қиладиганларнинг энг авлоси (мен) булман — албатта, мен сенинг ҳақингга муносиб ишни қилардим ва ўзинг лойиқ бўлган аҳволга сени етказардим. Ана шу (гап)лардан кейин сенда ҳеч бир гу-

ноҳ йўқ, балки гуноҳ сенга бу масъул ишни топширган киши устидадир, аммо унинг ҳам айби йўқ, чунки (унинг) илмининг бориб етган нуқтаси ва ақл-фаҳмининг чегараси ана шу», — деди. Байсақнинг (бу) зарарли феъли билан ушбу айтилган (мисра) маъноси зоҳир бўлган эди:

Бирон ишга элчи юбормоқчи бўлсанг уни танла,
чунки инсонлар фикрининг бор-йўғи элчиларидир.

Кейин Темур менга: «Қальангизга, — уз иззату қудрат маконингга боргин», — деди. Мен қалъага борсам, унинг вайрон бўлганини, иморатларию ҳарамлари хурлаб-ҳақоратлангани аломатларини кўрдим. Қайтиб Темурга келиб, кўрганларимни айтдим. Темур «Сени юборган кимса у билан яхши муомала қилишимга арзимаёди ва менинг (унга) мактуб юборишимга ҳам лойиқ эмасдир. Аммо унга айтгинки, мана мен сенинг изингдан унга томон етиб бораман ва (мана) менинг шерларим чангаллари сенинг этагинга ёпишган (дай). У қочиш учун ёки (жойида) қарор топиши учун этагини шимарсин. Булар (қочиш ёки туриш)дан қай бирини ихтиёр этса, шунга лойиқ имкони борича «куч-қуввату отлиқ аскарлар тайёрласин», — деди.

Кейин Темур ишорат қилгач, мени (унинг ҳузуридан) олиб чиқдилар ва мен Миср томон йўлга тушиб, қайтарилиб юборилишимга сира ишонмасдим».

Амир Темурнинг бадоатли сифатлари ва унга ато қилинган туғма хислатлари ва табиати ҳақида бўлим

Амир Темур баланд қадли, узун буйли, тик қомадли, гўёки, у қадимий паҳлавонлар авлодларидан бўлиб, кенг пешонали, катта бошли, гоятда кучли ва салобатли, ажойиб бўлалик, ранги оқу қизил юзли, лекин доғсиз, бугдой ранг эмас, кўл-оёқлари бақувват, елкалари кенг, бармоқлари йўғон, пойчалари семиз, қадди-қомаги камолига етган, серсоқол, икки кўзи бамисоли икки шам каби бўлса-да, шодлиги билинмас, йўғон овозли эди; у ўлимдан қўрқмас, ёши саксонга етган бўлса-да, изтиробсиз, вазмин, бадани тўла ва пишиқ, худди зич (қалин) тош мисоли қаттиқ эди. У ҳазил-мазаҳ ва ёлгонни ёқтирмас, ўйин-кулгию кўнгил хушликка майлсиз, гарчи (сўзда) узига озор етадиган бирон нарса бўлса ҳамки, ростгўйлик унга ёқар эди, у

(булиб) утган ишга азият чекмас ва узига ҳосил буладиган (ютуқ)дан шодланмас эди.

Амир Темур тамғасининг нақши «рости расти» булиб, бу «ҳақгуй булсанг, нажот топасан» демакдир. Унинг отларидаги тамға, тангаю тиллоларига зарб бериладиган (асосий) белги ҳам мана шундай уч ҳалқадан иборат эди. Купинча унинг мажлисида уятсиз сўзлар, қон тукиш, асир олиш, наҳбу горат қилиш ва хотин-халаж (ҳақи)га ҳақорат гаплар булмасди. Амир Темур қурқмас, шижоатли, ботир кишиларни итоат қилдирувчан булиб, жасоратли (киши)ларни, довурак ва мардларни ёқтирар эди. У улар ёрдамида даҳшатли жойлар кулфларини фатҳ этиб, одамлар шерларини улжа қилар, улар зарбалари билан баланд тоғлар чуққиларини забт қиларди. У бехато (нишонга урувчи) фикрли, ажойиб фаросатли, мислсиз (даражада) бахтли, улугворлиги (узига) мувофиқ, қатъий азму қарор билан сўзловчи, (бошига) кулфат тушганда ҳам ҳақгуй (киши) эди.

У (бировдан) бир гап эшитганда далил талаб қиладиган, зимдан қараш ва куз ишоратларини сезадиган идрокли киши эди. У синчков булиб, ҳар бир ишоратдан огоҳ киши булиб, юз берадиган барча ишни кўриб-билиб турар эди. Унинг назаридан алдовчининг алдови яшириниб қолмас ва фирибгарнинг фириби утмас, уз фаросати билан ҳақгуй ва ёлгончини ажратар эди. Уз зийраклиги тажрибаси билан чин (ҳақ) насиҳатгуйдан сохта (насиҳатгуйни) идрок этар; уз афкори билан сал булмаса «учар юлдуз»ни туғри йулга бошқарар, уз фаросати мулоҳазалари билан ҳар бир бехато сайёра уқини уз орқасидан эргаштирар эди. Мен дедим: «Гуё қаровчи курганини уз кузи билан мушоҳада этгани каби у ақл кузи билан барча ишлар оқибатининг мушоҳадидир. Агар у бирор нарсани амр қилса ёки бир нарсага ишорат қилса, у ундан асло қайтмасди ёки у бирор нарсага қасдланса, беқарорлик, енгилтаклик ва сусткашликка мансуб булмаслик учун уз қатъияти жиловини у нарсадан сира бурмасди. «Мен дедим: Агар у бир сўз айтса ёки бир нарсага ишорат қилса, Унинг амрини шу (иш) хусусида узил-кесил фармон деб билавер».

Унинг лақабларини қўшганларида Темурни етти иқлим соҳибқирони, еру сувни идора қиладиган (зот), подшоҳлару султонлар жаҳонгири деб атардилар.

Булим

Темур олимларга меҳрибон булиб, саййиду шарифларни узига яқин тутарди. Уламолар ва фозилларга тула-тукис иззат-икром кўрсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан батамом муқаддам кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига қўйиб, ўз эҳтирому ҳурматини унга изҳор этарди. Уларга нисбатан ўз муруввати бисотини ёярдики, бу муруввати унинг ҳайбати билан аралаш эди. Улар билан мазмунли баҳс ҳам юритар эдики, бу баҳсида инсофу ҳишмат буларди. Унинг лутфи қаҳри ичига қорилган бўлиб, гализлиги эзгулиги орасига қўшилган эди. Шеър:

Қудратни жам қилган икки хил там унда булиб,
Гуё у хурсандчилик ҳам, хафачилик ҳам эди.

Яна айтилган: Душманларга нисбатан аччиқ юзли, кескин, Дуслари учун асал сингари ширин (сўз) у, хуштабб эди.

Темур ҳар қандай ҳунар ва касб бўлмасин, агар унда бирон фазилат ва хосият бўлса, шу касб эгаларига гоёта меҳр қўйган эди. У табиатан масҳарабоз ва шоирларни ёқтирмас, мунажжиму табибларни (узига) яқин тутиб, уларнинг фикрларига эътибор қилар ва сўзларини тингларди. Ўз фикрини пешлаш мақсадида у мутгасил шатранж уйнарди. Унинг ҳиммати кичик шатранж (уйнаш)дан олий бўлиб, у ҳар доим катта шатранж уйнарди. Бу шатранж тахтасининг эни ун бир (хона), бўйи ун (хона)дан иборат эди. Унда ортиқча икки гуя, икки жираф, икки талийъа (олдинги), икки зубаб (чивин), вазир ва булардан бошқа ортиқча тошлар бўлиб, унинг (аниқ) суврати кейинроқ келади. Кичик шатранж катта шатранжга нисбатан арзимас нарсадир. Темур тарих (китоб)лари, худонинг раҳмати ва саломи булғур анбиёлар қиссаларини, подшоҳлар сийратлари ва утган салафлар ҳақидаги ҳикояларни доимо — сафарда ҳам, хадарда ҳам — ўқитиб, кунт билан тинглар эди. Буларнинг ҳаммаси форс тилида эди. Ушбу ҳикоятларнинг қайта-қайта такрорланиб ўқилиши, улар нағмаларининг унинг қулогига мутгасил чалиниши натижасида Темур у (ҳикоят)лар жиловини обдон қулига олиб, батамом узлаштириб, гуё уз мулки мисоли қилиб олган эди. Бу шу даражага бориб етгандики, агар ўқийган киши бирор хатога йул қўйса, Темур унинг хатосини тузатиб, савобга қо-

лар эди, чунончи (ортиқча) такрор ҳар қандай шахс-ни ҳам фақиҳ қилиб юборади...

Булим

Амир Темур тенги йуқ феъл-атворли, чуқур мулоҳазали киши булиб, унинг тафаккур денгизининг қаъри йуқ ва (унинг) тадбири тоғига на текислигу, на гадир-будир орқали йул топиларди. У ўз ҳудудларининг барча томонларида ўз айқоғчиларини тарқатиб, қолган мулкларида эса жосуслар қўйган эди. Улар (жосуслар) жумласидан, унинг амалдорларидан бири амир Агламиш булса, яна бири фақир фақиҳ Масъуд Кухжоний — у Темур девони асҳобларининг кузи эди. (Жосусларнинг) буниси Қоҳирада, Муизияда булса, униси Дамашқда, Шамийсоиядаги суфийлардан бири эди. Уларнинг бири чаканафуруш булса, иккинчиси йирик савдогар, бадхулқ полвон ва бузуқи дорбоз, жафокор ва ҳунарманд, мунажжим ва ўз табиатича иш қиладиганлар, гапчиноз қаландарлару жаҳонгашта дарвешлар, денгизчи маллоҳлару қуруқлик (ер)даги сайёҳлар, зарофатли мешкоблар, латофатли этикдўзлар, алвасти ва ҳийлакор Далла мисоли фирибгар кампирлар, тажрибаси булиб, илм талабида мағрибу машриқни кезган, пайига тушган мақсад йулида макр-ҳийла маконида камолига етган, узининг нозик фириби ва даҳоси билан сув билан олов, тўғрилиқ билан эгрилик уртасида униб-усган, макру ҳийлада Сосон ва Абу Зейддан ҳам утиб кетган, ўз ҳикмати ва баҳсида Ибн Синони ҳам мулзам қилган, (қачонки уйлаган) ишлари узларига тескари натижа бергач, улар ўз сузамолликлари билан юнонликларни ҳам сукутга солган, икки муҳолифни бир-бирига бириктириб, икки душманни бир-бирига қўшган (уддабурон) киши эдилар. Мен шеър айтдим:

Адоват учун ҳар қандай қўшин сургандан устун чиқди,
Сув билан узоқни яқин қилди.
Қўмондонликда ақл ва нақлни бирга қўшди,
Ошиққа йул кўрсатиб, маъшукни (тўғри) изга йўллади.

Натижада, у (жосус)лар чор-атрофда булаётган ҳодисалар ва уларнинг хабарларини Темурга етказиб, узлари афзал кўрган ишларини унга баён этардилар. Улар вазилари, нарху наволари тўғрисида унга зикр қилиб, манзилу шаҳарларни тавсифлардилар. Улар-

нинг текис ва нотекис жойларининг суратини келтириб, уйлари ва диёрлари ўринларини чизиб кўрсатардилар, шулар орасида у жойларнинг яқин ёки узоқ, тор ёки кенлиги, уларнинг қайси теварак-атрофда, ғарб ёки шарқдами (эканлигини), шаҳарлар ва қишлоқларнинг исмларини, манзил ва паноҳжойлар номларини, ҳар бир жойнинг аҳлию бошлиқлари, амирлари, улуглари, фозиллари, шарифлари, бойларию фақирларини, уларнинг ҳар бирининг исми ва лақабини, шўхрати ва насабини, уларнинг ҳунари ва (эга бўлган) воситаларини (тула-тўқис) баён қилардилар. Натижада Темур ўз фикри билан шу (нарса)ларни яққол кўриб, тафаккури воситасида ўз ерларидан хориж жойлар устидан ҳам тасарруф юритарди. Мабодо у бирор шаҳарда қўниб, шу шаҳар аёнларидан бири билан суҳбатлашса, у дарҳол фалону фулон туғрисида, фалон киши билан фалон вақти содир бўлган ҳодисанинг қай тарзда бўлганини ва ўша воқеанинг нимага бориб тақалганлигини, фалон билан фулон ўртасида низо тушганда, улар қандай иш тутганлигини суриштира бошларди. Шунда ўша суҳбатдошининг назарини шу воқеалар юз берган пайтда Темур ҳозир (бўлган) экан-да, деган фикр қамраб оларди. Кўпинча Темур ўз суҳбатдошига чалқаш масалаларни ташлар, (уларга) ораларида бўлиб ўтган мунозаралару муқотобалар тафсилотини (ўз аслидай) ҳикоя қиларди. Улар гўё Темур уша бўлиб ўтган воқеалардан олдиндан воқиф ёки бўлмаса, бу хабарларнинг ҳаммасини ўз олимлари орқали билади, деб тасаввур қилардилар. Шу сабабли ҳам баъзи кишилар Темурни Соларияда истиқомат қилган деб уйласа, баъзи лофчилар ҳатто уни Шамийсоия фақирлари орасида кўрганлигини ҳам ҳикоя қилардилар.

Бўлим

Амир Темурнинг идроклилиги туғрисида ҳикоя қилганларидан: қачонки у Сивос яқинига келиб тушганда — у (Сивос)ни ботир ва шиддатли қўшинлар мустаҳкам қуриқлаб тургандилар — ўз аскарига: «Ҳийла ишлатинглар, биз бу (қалъа)ни ўн саккиз кечада фатҳ қиламиз» — деди. Натижа мана шу тарзда бўлди. Шунингдек, ҳеч шубҳа йўқки, бу инсон (тангри томонидан) илҳомланган ва аста-секин даражаси ошадиган (киши) эди. У (одамларни) чалғитиш қоби-

лиятига эга бўлиб, ҳаракатларида шиддатлилиқ (асари) бор эди. Агар унинг бошига бехосдан бир (мушкул) иш тушса, у узини гўё ушбу ишқалга марғуб кўрсатиб, (аслида) уни даф қилишга киришарди. Кўпинча у бирор нарсани қўлга киритишни бажонидил истаса ҳам уз рағбатини тийиб, изҳор қиларди. Буларнинг ҳаммасига қанчадан-қанча мисоллар (илгари) утди. Унинг (одамларни) чалкаштиришидан (бир мисол) шуки, агар унда бирор маконга нисбатан хоҳиш туғилса ёки бирон қавм майдонига тушишни истаб қолса, хуфялик ва бекинишга юз қўйиб, қалбаки ҳаракат ва ўзини гулликка солишни талаб этарди. Унинг аскар денгизи эса жосуслиқ қилувчи тимсоҳ ёки сезгир чигирткадан холи бўлмасди. Агар унинг аскарлари ичида биронта «куз» бўлмаса, (унда) қўёшнинг чиқиши кўзлик кишига сир эмасдир. — У уз давлати арконларини, мамлакати аёнларини, уз мулоҳаза ва машварат эгаси бўлган кишиларининг бирортасини ҳам қолдирмасдан бир жойга туллардики, бунда бола отанинг, ота эса боланинг урнини босолмасди. Сўнгра уларга махфий тутган масаласини зоҳир қилиб, қайси томонга юриш ҳақида (улардан) маслаҳат сўрар ҳамда гап жиловини уларга ташлаб қўйиб: «Жамоанинг хос қисми бу масалага чуқур қараб, бир кун билан бир йил орасидаги ишлар оқибатини кўзлаб гапирса унинг гуноҳи йўқ. Майли, ҳар кимса хатонинг энг қуйисигача йиқилса ҳам ёки савобнинг чуққисига кўтарилса ҳам — фарқи йўқ, ҳеч бир тортинмасдан гапираверсин. Чунки агар хато қилса, бу нуқсон эмас, агар мақсадга мувофиқ бўлса, унга икки ҳисса мукофот», — деяди. Шунда ҳар ким уз жидду жаҳдини сарфлаб, бу масалада мақсади ва меҳнатини кўрсатиб, уз ижтиҳоди берган натижасини намён қилар, уйлаган фикри Темур муродига мувофиқ деб тасаввур этарди. Шу тарзда ҳамма фикрлар тулланиб, бир томонга қараб юришга иттифоқ бўлгач, ушбу мажлис (аҳли) тарқаларди. (Бундан кейин) у узининг Сулаймоншоҳ, Қамарий, Сайфуддин, Оллоҳдод, Шоҳ Малик ва Шайх Нуриддин каби яқин кишилари билан мажлис қуриб, масалани қайтадан ҳар томонлама бағоят пухта уйлардилар ва ҳамма йулларини диққат билан муҳокама қилардилар. Ниҳоят, бир томонга юриш қилиш туғрисида иттифоқ воқеаё бўларди. Кейин Темур бу масалада узининг йулбошловчи, раҳбару бошлиқларини чақириб, уша (аввал) келишилган

томонга қараб йўл олиб, (фақат) бошқа тарафга қараб тарқалишларини амр қиларди. Қачонки зулмат ўз чо-дирина бузиб, субҳ бошловчиси ўз байроқларини ёйгач ва жунаш учун ноғора чалиниб, одамлар ўз юк-ларини ортиб боришга келишилиб, амр қилинган то-монга равона бўлганларида, Темур ўз ҳошияларини чақириб — улар ҳам ўз юкларини ортиб, жунай бош-лаганларидан кейин — (одамлардан) ажралишларини ва бошқа томонга қараб юришларини амр қиларди. Масаланинг ойдинлиги (қайси томонга юриш) жамоа-га фақат шу онда аён булар эди. Агар зарурат булма-са, бориладиган жойни сира ҳам ошкор қилмас ва ўз дилидаги (фикр)ни биронтага ҳам очиқ билдирмасди. Одамлар у томонга кетса, Темур бу томонга, аскарлар гарбга юрса, Темур шарққа юрарди. Натижада, уша тоғлар (аскарлар) изтиробга тушиб, парокандалик бу-лар, улар низомлари тугуни тарқаб, сал бўлмаса тар-тиби тўзиб кетарди. Улар уловларининг оёқлари юришдан бушашиб, боғланиб қоларди. Одамлардан баъзилари бошқа баъзилари устига мавж уриб, улар осмонни ерда энини бўйида қилиб тескари тушунар-дилар. Ҳар кимса идрокини йўқотиб, ақлдан озар ва қаерга боришини билмай қоларди. Агар унинг аскари ичида (душманнинг) хабарчиси ёки аскарнинг бориш-келишини кузатиб юрувчи киши бўлса, у дарҳол ас-карларнинг юкларини ортиб қўзғалиб, юра бошлага-нини кўрган заҳотиёқ ўз маҳдумига қараб (қушдай) учиб бориб, унга ўзига маълум бўлган хабарни — яъни иттифоқ бўлган томонга қараб Темур аскарлари-нинг отланиб жунаганини ўз кўзи билан мушоҳада этганлигини изҳор қиларди. Шунда аскарлар жунаган томон аҳли ўз эҳтиёткорлигини кўриб, бошқа томон-лар эса ҳар хил кулфатлардан ўзларини беҳатар сезар-дилар. Улар фақатгина Темур (кейин) қасд қилган томонни яқсонлаб, вайрон қилгандан ва улар устига ёнаётган олов азобидан алангаю чўғлар ташлагандан кейингина воқиф булардилар.

Темур қанчадан-қанча даҳо ва хуфёна фикру зако-ватга эга инсон эди! Шулар жумласидан: Темур Шом-да бўлиб, ислом аскарлари унга қарши турганда, у ўз қушини ҳалқасини бушашди, деб ишоат тарқатиб, оз-роқ орқага сурилиб чекинди ҳамда отларию одамла-рининг емишга муҳтожлиги учун узини энди Бағдод томонга жунайди, деган хабарни ёйди. Сунгра бу иш-нинг натижаси Миср аскарларининг мағлубияти би-

лан тугади. Бундан унинг мақсади, рақиблар хотирларини жамлаш, бошлиқларию авомларини (бир жойда) барқарор этиш, улардан ҳар бирининг ўзи тутган (макон)ида булиб, (уз) жойида туриб, қочмасдан ҳаммалари унинг домига ўралиб, барчалари унинг сайдига айланиши учун қилинар эди.

Унинг азму қарорларининг шиддатидан, ўзи қасд қилганига нисбатан саботининг қатъиятидан ҳамда унга қаршилиқ билдирган ва у буюрганга тескари, зидлик кўрсатган (киши)лар устига қасоси тушиши ҳақида ҳикоя қилганларидан:

Қачонки у ўз қушини билан Ҳинд мамлакатига отланганда, у баланд бир қалъага етиб бордики, қалъа дарвозалари қулоқларига дур сиргалари осилган, беҳато нишонга етувчи учар юлдузлар қалъа латофатли ўқларининг тўғри отилишидан таълим олган, гуё Баҳром ҳавога учишидан унинг ханжаридан бири, Қайвон ўз сайрида у қалъа посбонлари ходими (мисоли) эди. (Гуё) Қуёш ўз чўққисига кўтарилганда қалъа манглайидаги бир гуррадек, булут қатралари қалъа булоғи қаъридан сузилиб, тозаланиб қуйилаётгандек, (гуё) қизил шафақ қалъа дарвозалари қулоқларидаю унинг баданлари бурунларида чодирлар (каби), яшил қубба юлдузлари парчалари қалъа кўз сурмадонлари ва ундаги тўплар оғизлари учун тараша (чўқмор) ва милтиқларидир. Қалъада бир тоифа довюрак, қўрқмас ҳиндлар булиб, улар қалъа аҳлини ва хавотир олган нарсаларини жамлаб, мустаҳкам жойларга жунатиб, ўзлари уша қалъанинг ичида туриб уни сақлаб туравердилар. Ушбу тоифа озчилик ва арзимас тўда булиш билан бир қаторда, уларда на бойлигу, на озиқ-овқат бор булиб, балки зиёну заҳматлардан бўлак ҳеч қандай «фойда» йўқ эди. На жанг қилиш учун қалъа (яқини)га йўл, на унинг атрофларида улар учун на тунда ухлайдиган, на кундузи ором оладиган жойи бўлмай, фақат ушбу қалъа жангчилари бошидаги (яккаю-ягона) соябон мисоли эди. Натижада Темур қалъани қуршаб, уруш қилиб уни олмай ўтиб кетишдан воз кечди. «Ростдан ҳам ақл-идрокли киши ўз орқасида рақибига қўргон қолдирмайди». (Ҳиндлар) гуруҳи узоқдан жанг қилиб, тўқнашишини бошлаб, қалъа аҳлидан ҳар бири ўз хоҳишича ва қай тарзда истаганича Темур одамлари устига улим воситаларини тўкардиларки, ҳар кун Темур аскарларидан беҳисоб даражада қатлга етказиларди.

Бу билан қалъа ўз қаршилиги ва исёнини зиёда этар, Темур эса ундан ўз ниятига эришмай қайтиб кетишни рад қиларди. Сунгра, муҳосара кунларининг бирида ёмғир қуйиб, бу ёмғир туфайли Темур аскарлари илгарилаб юра олмай қолдилар. Темур уларни жангга даъват этиб, шу дамда аскарни нима билан машғул эканини (шахсан) кўрмоқ учун отланди. Шунда улар ҳаракатида сезилган қўрқинч ва журъатсизликдан Темур норози бўлди. Натижада, амирлар бошлиқларини, аскар бошлиқларини ақобирларини (ўз ҳузурига) келтириб, улар исмати терисини ўз сўкиш ханжари билан парчалаб, ҳурмат пардаларини эса ўз лаънатию койиши чангаллари билан йирта бошлади. Шайтон унинг димоғига (ногоҳ) дам уриб, Темур ўз қаҳру газаби оловларини улар устида алангалатиб, деди: «Э, пасткаш ҳаромхурлар! Сиз менинг неъматларимни унутиб, ганимларимга нисбатан саботсизлик кўрсатяпсиз! Неъматларимни тангри сизга увол қилиб, (уша) неъматлар ношукурлигига жафою жазо билан сизнинг таъзирингизни берсин! Э виждонсиз, гуноҳқору нозу неъматга ношукурлар, ҳиммати пасту интиқомга сазоворлар! Менинг шижоатим қадамлари ёрдамида сиз подшоҳлар бўйинларини топтамаганмидингиз? Менинг эҳсону икромларим қанотлари билан дунё уфқлари томон учмаганмидингиз? Ёки (менинг) савлатим шамшири билан бекик қўрғонларни фатҳ этиб, давлатим паноҳида сизнинг ҳукмингиз подалари барча иқлимлар бустонларида бемалол утламаганмиди? Мен туфайли дунёнинг машириқию мағрибига эга бўлиб, у жойларнинг музлаганини эритиб, эриганини музлатдингиз.

Шеър:

Мен душманингизни куйдирадиган олов эмасманми?
Сизлар сигинадиган тепаликлардан бир қўрғон эмасманми?

Унг қўли билан сизга хайрини ёйиб, чап қўли билан сиздан ёмонликни қайтарган инсон мен эмасманми?

(Шу зайлда) у ўз норозилигини изҳор этиб (тўхтамасдан) давом этар, улар эса сукутга толиб, жавоб беришга ҳамда унинг «сузини бўлиб, хитоб қилишга ҳам ботина олмасдилар». Унинг газаби кучайиб, шиддатидан бўғилиб тулганарди. Сунгра чап қўли билан қиличчини уйнатиб, ўша одамлар бошига қараб ҳавола қилди. Улар эса шу тарздаги хўрлигу тубанликка узла-

рини фидо айлаб, «бошларини қуйи эгиб» турардилар. Шундан кейин (Темур) бир оз ҳовуридан тушиб, узини тутди, бирқадар босилиб, хотирини жамлади ва уларни жазолаш фикридан қайтиб, қиличини қинига солди. Уз амрида на олдинга юриш, на орқага қайтиш: на унга бориш, на чапга ҳайдаш ҳақида ҳеч нарсга айтмасдан отидан тушиб, уйнаш учун катта шатранж чақиртирди.

Темурнинг ёнида Муҳаммад Қовчин исмли бир шахс бўлиб, унинг ҳузурида мустаҳкам урину ишончли мақомга эга ҳурматли киши эди. У барча вазирлардан муқаддам қўйилган, бошқа амирларга нисбатан ҳурмати юқори, гапи тингланадиган, фикри қабул бўладиган, гоятда мулойим, шакли-шамойили ёқимли эди. Натижада, у (мискин)лар Муҳаммад Қовчиндан шафоат сураб, бу ишқални ҳал қилишда унга таяндилар. Улар: «ўз сўзинг биланми, ёинки (меҳрли) боқшинг биланми, бизга кўмаклашиб, биз билан шу маънода иш тутгин», — дедилар:

Мен дедим:

Уз мавқеинг билан сенга муҳтож кишига ёрдам қил,
Чунки мавқе муруввати мол-дунё мурувватидан устундир.

Яна айтилган:

Дустнинг дустга энг яхши хайр-эҳсонни енгил ва осон нарсадан бир-бирига (тортинмай) сўзлаши.

Яна айтилган: «Агар киши менга сўз билан берадиган фойдасига бахиллик қилиб, дўстлигига ғов бўлса, албатта у бахилдир». Натижада, Муҳаммад Қовчин улар илтимосига рози бўлиб, ушбу (қалъани олишдек) мушкул масаладан Темурни қайтаришни ўзига лозим деб билиб, бу ишга бел боғлади ва бу фикрни Темурга айтиш учун муносиб мақом кутиб, қулай фурсат пойлади. Темурнинг фикри-зикрини эса қалъа масаласи жавлон уриб, чулғаб олдики, у аскарлар нурларини нурлантириб, (қалъани олиш фикри билан) улар фикрларини алангалантира бошлади. Ҳар бир аскарнинг унинг раёини маъқул топиб, туғри деб ҳисобланган фикрни қабул қилишдан бошқа иложи бўлмади. Шундай пайтларнинг бирида Муҳаммад Қовчин иттифоқо деди: дарҳақиқат, тақдир уни (йўлидан) адаштириб, ҳар томондан уни мусибат офатлари ураб олган эди: «Тангри мавлоно Амирнинг умрини боқий қилгай, унинг мулоҳазалари ва байроқлари қалитлари билан ҳар бир мушкул масала қўрғони очилгай! Фараз

қилайлик, бирмунча ботиру мардларимизни қурбон бергач (биз) бу қалъани фатҳ этамиз. Бу (қалъа) уша (қурбон)ни қоплайдими? Ёки булмаса, бундан оладиган фойдамиз (ундан) чеккан азиятимизга баробар келадими?»

Унинг хитобига Темур эътибор қилмади ва жавоб ҳам, рад ҳам этмади, балки Марқадориядан Ҳиромалик деган манзари қабиҳ, хунук ҳолатда булган бир кимсани чақиртириб келтирди. У сассиқ терли, юзи қорақуядек қора, ошхонадаги кишидан кура ҳам ифлос, қушхонадагидан ҳам кура багтар бадхуй ҳидли, итнинг сулаги унинг теридан тозароқ, қатрон шарба-ти унинг (ичадиган) шўрвасига нисбатан сутдек (оқ) эди. Қачонки у Темур ҳузурига келиб, (соҳибқирон) назари Ҳиромаликка тушгач, Муҳаммад Қовчиннинг кийимларини ечишга амр қилдики, дарҳол унинг кийимлари ечилди, (шунингдек) Ҳиромаликнинг ҳам жулдур кийимларини ечишга буюрди. Сунгра улар (икковлари)га бир бирининг кийимларини (алмаштириб) кийгизди ва Муҳаммад Қовчиннинг белини Ҳиромалик айили билан тортиб боғлатди. (Кейин) Муҳаммаднинг девонларию мубоширларини, унинг жонлию жонсиз (мол дунё)сини забт этувчилари ва котибларини чақирди. Улар орқали унинг мавжуд чорвасию ўлик моллари, суюқ ва қаттиқ (яъни тилло-танга ва латта-путта), ер-сув ва мулки, аҳлию диёри, араб ва ажамдан бўлмасин, хизматқору малайлари, вақф ва иқтоълари, боғ-роғларию яйловлари, қул ва тобеълари, оту туялари, юк ва қимматбаҳо буюмлари, ҳаттоки хотинларию канизаклари, қуллари ва жорияларининг (ҳаммасини) суриштириб, аниқлади ва мана шу ифлос (Ҳиромалик)га инъом қилди.

Натижада, Муҳаммад Қовчин вужудининг кундузи тунга айланиб, у ушбу неъмат кечасидан (ҳам) тулатүкис маҳрум бўлди. Кейин Темур:

— Тангри номи (билан), унинг оятлари, калималари сифатлари, еру самолари, ҳар бир пайгамбару унинг муъжизалари, ҳар бир валию (унинг) кароматлари ва у кимсанинг бошию жони билан қасамёд қиламанки, агар кимда-ким Муҳаммад Қовчин билан бирга овқатланса ёки биргалашиб сув ичиб, у билан (бирга) юрса, ёинки у билан дўстлашиб, унга садоқат изҳор қилса, ёинки ундан бошпана изласа, ёки унга паноҳгоҳ берса, ёинки унинг хусусида менга мурожаат қилса, ёинки мендан у ҳақида шафоат сураб,

уни маъзур куриш билан машгул бўлса, дарҳол мен у (киши)ни худди унга ухшатиб, унинг куйига соламан,— деди. Сунгра уни ҳайдаб чиқартирди ва (бутун) эзгуликларини шилиб олиб, уни танг аҳволга солди. Натижада, Муҳаммад Қовчиннинг (бутун) неъматлари таланиб, у Темур интиқоми балоларига гирифгор бўлди. Унинг бўйнидан сулраб тортдилар, у (Муҳаммад Қовчин) уз бойликларини халойиқнинг энг арзимагани (Хиремалик) устида курди; узидан бошқа бойлигига эга бўлиб, ундан мол-дунё йироқлашиб, натижада, унинг юрак-бағри пора-пора бўлди.

Муҳаммад Қовчин шу зайдда аччиқ ҳаёту қатрондек қора умрда давом этди. Магарам, унинг қиссаси ҳам Кааб ибн Моликнинг қиссасига ухшаб кетди. У (бунақа ҳаётдан) улим аламини афзал куриб, бу дунёдан кетиш ишорасини сабрсизлик билан кутарди. Бу ғамгинликнинг ҳар бир лаҳзаси унинг учун мингта қилич зарбасидан ҳам оғир эди. Қачонки Темур вафот этгач, Халил Султон Муҳаммад Қовчинни (қайтадан) тирилтириб, бобоси шилиб олган (нарса)ларни унинг узига қайтарди.

Булим

Темурнинг мағрурлиги ва улугворлигидан, такаб-бурлик, димоғдорлик ва ҳурматининг шиддатидан шу нарсалар маълумки, теварак-атроф подшоҳлари ва султонлари гарчи хутбада мустақил ва пул зарб этишда мустабид, риёсат ва бошқарувда ягона, идора (қилиш) ва сиёсат ишлари билан (узларича) машгул була туриб, худди Ширвон ерларининг подшоҳи Шайх Иброҳим, Хуросон вилоятлари султони Хожа Али Ибн Мауайядат-Тусий, Исфандиёр, ар-Румий ва Ибн Қарамон, Кирмон ҳокими Яқуб Ибн Али Шоҳ, у ҳам Манташо ҳокими, Арзинжон амири Таҳартон, Форс ва Озарбайжон султонлари, Дашт, Хитой ва Туркистон подшоҳлари, Бадахшон марозибалари ва Мозандарон марожиҳалари, хулласи калом, Эрон ва Турон подшоҳларидан (Темурга) итоат қилганлар унинг ҳузурига келиб, ҳадя ва тухфалар тақдим этсалар, хизматкор ва қуллиқ остоналарида унинг чодирларидан кузга чалинадиган жойда адаб ва ҳурмат шартларини адо этиб утирардилар. Башарти, Темур улардан биронтасини (куришни) ирода этса, фаррошлардан бирини унга юборар ёки улар тарафига чопарини жуна-

тар эди. Шунда уша чопар туриб, гуё баридга ухшаб чопиб борар ва узоқроқ жойдан уша (матлуб) кимсанинг отини тутиб: «Эфалон!» — деб нидо қиларди. Дарҳол уша чақирилган киши хабарчининг нидосига «лаббай» деган ҳолда ўрнидан турар ва ўз этақларига қоқила-қоқила, ўзига содир бўлган фармонларга қабулу иқбол келтириб, итоат ва қуллуқ билдириб бошини эгган, тинглаш ва қулоқ солиш учун қулоқларини тутган ҳолда (Темур) уни яқин тутиб, унга илтифот қилиб, ҳузурига чақирганлигидан ўз тенгдошлари олдида фахрланган тарзда Темур томонга югурар эди.

Айтишларича, кунлардан бир кун Темур жамоасидан бир гуруҳ одамлар нард ўйнардилар. Улар икки гуруҳга бўлинган бўлиб, икки тўпиқ нақши устида урталарида ихтилоф чиққан. Шунда ўйинчилардан бири: «Амир Темур боши билан қасамед қиламанки, тўпиқларнинг нақши мана шундай тарзда эди», — деди. Шу заҳоти унинг рақибни қулини кутариб, уни бир шапалоқ урди ва уни койиб лаънатлаб сўқди. (Қасам ичган) киши рақибининг наздида, гуё Яхъени сўйиб, Закариени арралагандек, ёки Муҳаммадни кофир айлаб, одам Отадан Мусони муқаддам қўйгандек бўлдики, у деди: «Э, гуноҳкорнинг боласию кирчи (хотин)нинг угли кирчи! Сенинг ҳурматсизлигинг Амир Темурни зикр қилиб, унинг номини оғизга олиш даражасигача (бориб) етди. Темур боши билан қасам ичиш у ёқда турсин, унинг чориғи товонига лунжингни қўйишга ҳам сенга йўл бўлсин! Зеро, у, сену, менга ухшаганлар учун унинг исмини тилга олиш ёки унинг чизган чизигию курсатмаси ҳақида бир лафз айтишдан гоятда юқори туради. У Мағрибу Машриққа эгалик қилган Кайхусрав, Кайковус ва Қайкубоддан улугвор, Бухтаннаср ва Шадлоддан кўра ҳам савлатлидир.

Айтишларича, кунларнинг бирида Темур сайд қилмоқни истаб, ўз одатига кўра унгу чап (томон)га қўшин ва аскар тўдаларини юбориб, пиёдаларининг ана у майдонларга, отлиқларининг мана бу қишлоқлару адирларга чиқишларини ҳамда жилғаю текисликларга чўзилиб, ёйилишларини буюрган. Қачонки (у далалардаги) ваҳшийларни фириб ҳалқаси сиқиб (ураб) олиб, рамо (отмоқ) ва асмо (улдирмоқ) «фёъл»лари учун Амру Зайд узаро низо чиқаришни дуруст бўладиган пайтда, ҳеч бир киши овга қараб на зарба, на таъна, на отишга ишорат бермайди, бал-

ки улар ушбу сахро ҳайвонларини шу ўлим учоғига қайтариб турадилар. Ҳар ким ўзига фармон қилинган (амр)га амал қилади. Қачонки уша тудалар ва гуруҳлар сафи бир-бирига жипслашган бинолар каби терилиб, бу парчаловчи (аскар)лар сафлари у ҳайвонларни гуё ойна (уртага) ураб олган юлдузлар мисоли ураб олгач, ҳайвонлар денгизлари ушбу (қуруқлик) жойда мавж урдик, бу тошқин селлар гирдобидан у (ҳайвон)лар учун на чиқадиган, на утадиган жой топилди. Натижада, ҳайвонлар айланиб қузғолдилар, ҳайратланиб безовталандилар, маъраниб талпиндилар ва вагиллашиб фиғон қилдилар, дод-фарёд қилганларидан кейин тинчидилар ҳамда доимо уларга кенг булган ерларда сиқилдилар. Уша ер байроқларининг хилъатлари шу «ҳайвонлар йиғилганда» улар қаторлари билан тикилди. Қачонки у ваҳшийлар шу аҳволда гоят даҳшатли вазиятда эканларида, Темур, ҳар тарафдан ноғораларни уришга, най ва карнайларни чалишга амр қилди. Шундан кейин косалар урилиб, сурнайлар овози ҳам кутарилиб, бутун олам шовқин-сурон, дод-войга тўлиб кетди; «еру дунё титраб», атроф алғов-далғов бўлди.

Ҳайвонлар ноғоралар овозини эшитиб, ваҳшийлар бу даҳшатли ҳолатни кўрганда ҳолдан тойиб, утакаси ёрилди, сулайиб, қимир этмай қолдилар. Сунгра бир-бирининг пинжига кириб (бир-бирларига) епишдилар ва қиёмат-қойим бўлди, деб тасаввур қилдилар, баъзилари баъзиларининг бўйнидан кучоқлаб ухладилар, ҳўкизлар (урғочи) шерларни кучоқлади, шер эса кийик билан (бирга) ётди, бўри эса охулар орасига яширинди, тулки қуён болаларига қўшилди, ёввойи эчки туяқушдан паноҳ тиласа, қуён қирғийдан ёрдам сўради, калтакесак катта балиқдан, қўшоёқ қаргадан мадад истади. Ана шу дамда Темур ўз авлоди ва амирларининг болаларию набираларига ҳеч бир иккиланмасдан истаганини (у ҳайвонлардан) отишни, шилишни, ўлдиришни буюриб, ўзи эса уларга назар солиб, (уларнинг ишларини) томоша қила бошлади. Уларнинг ҳаракату ҳолатларини куриб, қаҳқаҳа отиб кулар, уларни олға ундаб, курашга чорлар, бу билан гуё ботирларни ов қилишга журъатлантирарди. Аскар ҳошиялари улар ўлдирган овларни тугатиб, купайтирган ўлжаларини йиғиштира бошладилар.

Темур тараннум қилиб (ушбуни) нашида этарди:

(Узга) подшоҳлар қуёну тулкиларни овлашади,
агар ман отлансам овим (душман) ботирларидир.

Булим

Темурга Балахшондан балхаш, Нишопурдан феруза, Хуросон маъданларидан, Ҳинддан ёқут, ундан (Ҳинддан) ва Синддан олмос, Ҳурмуздан марварид, Ҳитойдан духоба, бахмал, мушк ва бошқа ашёлар, ҳолис кумуш ва соф олтун бошқа мамлакатлардан олиб келинарди.

Булим

Темур Самарқандда купдан-куп бустонлар барпо қилиб, баланд ва мустаҳкам қасрлар бунёд этди. Уларнинг ҳар қайсиси ғаробатли тартибда, кўркам ва ажиб сувратда эди. Бустонлар асосини мустаҳкам қилиб, фаҳоматли мевали кучатлар билан уларни безади. Улардан бирини Эрам боғи, иккинчисини Дунё зийнати, яна бошқасини Фирдавс жаннати, унисини Шимол боғи, бунисини Олий жаннат деб атади. Шунингдек, баъзи жойларни буздириб, у бустонлардан ҳар бири ичида бир қаср қурдирди. Бу қасрларнинг қай бирига уз мажлисларини, уз суратини турли шаклларда: бирида кулиб турган, иккинчисида қаҳрланган, узи қилган жанглар тасвирини; расмий тантаналардаги суратларини, подшоҳлар, амирлар, саййидлар, уламолар ва улуғлар билан суҳбат қурган мажлисларини; султонларнинг унинг ҳузурида қўл қовуштириб турнишларини, хизмат юзасидан бошқа мамлакатлардан ҳузурига келган уларнинг подшоҳу султонларининг вакилларини, узининг ов ҳалқаларию яширин қайдларини, Ҳинд, Дашти (Қипчоқ) ва Ажам жангларию уз зафарлари суратини, душманларининг қай аҳволда енгилиб қочганини; уз авлодлари, набиралари, амирлари, қушинлари сувратларини, айшу ишрат мажлислари ва шароблари қадаҳларию соқийларини, уз улфату қушиқчиларининг, турли мақомдаги газалхонлик куйчиларининг, ҳузуридаги севгилиларию (никоҳидаги) пок хонимларнинг ва булардан бошқа унинг бир-бирига ўхшаб, уланиб кетган унинг бутун умри мобайнида узга мамлакатларда воқеъ бўлган ҳодисалар сувратларини тасвирлатди. Булар ҳаммаси ҳеч бир зиёдасиз, қай тарзда юз берган

булса, шундайлигича акс эттирилди. Бундан мақсади: узининг ишларидан гойибона хабардор булиб, уларни уз кузи билан мушоҳада этмаганларга яққол намоён қилиб кўрсатиш эди.

Агар Темур бирор томонга отланиб, Самарқанд, (унинг) қўшинларию ёрдамчиларидан холи булиб, уша бустонлар буш қолса, шаҳар аҳлидан бадавлату мискинлар у (бустон)ларга қараб йўл олардилар. Чунки бу боғлардан кўра яхши ва ажойиб дам оладиган, булардан кўра роҳатланишга мувофиқроқ ва осойиштароқ жой йўқ эди. Боғлардаги ширин, мазали мевалар эса барчага баббаравар (текин) эди. Чунки мевалардан бир қантори ҳам арзимаган баҳога булса-да, сотилмасди. Шунингдек, Темур Самарқанднинг атрофлари ва этақларида бир неча қасабалар бунёд қилиб, уларни шаҳарлар келинчаклари булган Миср (Қоҳира), Дамашқ, Бағдод, Султония, Шероз каби азим ва марказий шаҳарлар номи билан атади. Самарқанд билан Кеш (Шаҳрисабз) ўртасида бир бустон барпо этиб, унда бир қаср қурдирди ва уни Тахта Қарача деб атади. Ҳикоя қиладиларки, қаср қурувчиларидан бировининг бияси йўқолиб, олти ой шу бустонда ўтлаб юргандан кейин уни топиб олган.

Булим

Унинг хотинларидан энг муқаддами ва баркамоли Катта Малика (Сарой Мулк хоним), энг ҳусндори ва соҳибжамоли Кичик Малика (Туқал хоним) булиб, улар иккаласи ҳам Хитой подшоҳларининг қизларидан эди. (Яна) шу китобнинг аввалида зикри ўтган Нахшаб амири амир Мусонинг қизи Тумон, шунингдек, баркамолликда тулун ойдек булиб, гурубига яқинлашган кўеши мисоли Чулпон эди. Воқеъ булмаган бир иш хабари (қулогига) етганда Темур (узи) ҳаёт вақтида уни қатлга тортади. Уша воқеа хоҳ ёлғон булса ҳам Темур уни (туғри деб) қабул қилган. Уйлайманки, у (хотин)нинг гуноҳи булган. Аммо жория ва маъшуқалари эса сонсиз-саноқсиз кўп эдилар. Уз севгилиси (Халил Султон) учун хавфсираб, Шодмулк зикр қилинган икки маликани заҳарлади. Аввал айтилганидек, Халил Султон Тумонни Сигноққа Шайх Нуриддин (ихтиёри)га юборди. Унинг вафотидан кейин Тумон Самарқандга қайтиб келди. Эшитишимча, шу кунларда, яъни 840 (1436—37) йилда у

ҳаж (қилиш)га азм этган; (бу ёғини) яна оллои таоло билади.

Булим

Темурдан кейин унинг пушти камаридан бўлган болаларидан Амираншоҳ, юқорида зикр қилиб утилганидек, уни Қора Юсуф улдирди ва шу кунларда ҳокимиятда турган Шоҳруҳ ва Сулаймоншоҳнинг хотини Султон Бахт деб аталадиган қизи бўлиб, у (Бахт) ўзини эркакча тутиб, уларни хуш кўрмасди. Бу, Самарқандга келган Бағдод аёлларининг таъсири остида бузилганидан бўлиб, унинг (Бахтнинг) хунук ҳикоятлари бордир. Темур набираларининг кунчилиги, фақат Шоҳруҳ болаларидан бошқалари инқирозга учради. Набираларининг энг кузга кўрингани Самарқанд ҳокими Улуғбек, Шероз ҳокими Иброҳим Султон, Кермон ҳокими Бойсунқур эди. Булар иккаласи ҳам 838 (1434—1435) йилда вафот этди ва Жуқий, қайсики у Қора Юсуф ўғли Искандарга қарши юриш қилган ва Қорайлук ўлгандан кейин уни (Искандарни) майдамайда қилди. Бу воқеалар 839 (1435 июль — 1436 июнь) йилнинг ойларида бўлиб, унинг ўзи шу йилнинг охирларида вафот топди.

Булим

Темурнинг амирлари ва вазирлари ҳисобсиз бўлиб, уларнинг энг машҳурлари ушбу китобда зикр қилинди; ҳозир ҳукм сураётган амирлару вазирлар учинчи авлоддир. Шундай деб менга (марҳум) шайхим Шайх Алоуддин ал-Бухорий — таңгри таоло уни раҳмат қилсин — хабар берганди. Унинг девонлари Хожа Маҳдуд ибн Шаҳоб ал-Ҳаравий ва Масъуд ас-Симноний ва Муҳаммад ас-Соғиржий, Тождуддин ас-Салмоний Алоуддавла ва Аҳмад ат-Тусний ва бошқалар. Унинг девони муншийси: У (фақат) котиб ус-сир мавлоно Шамсуддиндан иборат бўлиб, у замонасининг қозиси, (уз) даврининг фозили эди. Иншо хабарларини тузишда у форсий ва арабийда хоҳлаганича тасарруф юритарди. Унинг қалами тиги уз иқлимлари фатҳида маҳдуми (Темур)нинг найзасидан ҳам утқир эди. Темур улгандан кейин (бу ишдан) у ўзини четга олиб, адабиёт бисотини йиғиштирди. Шунда унга: Чехралар шодланди, сен ҳам шодланмайсанми? Ишрат соф бул-

ди, (сен ҳам) айшу ишрат қилмайсанми? — дедилар. У: «Менинг қийматимни биладиган инсон дунёдан утди ва энди мен бошқалар хизматида ўз ҳурматимни кеткизмайман», — деди.

Темур имоми Абдулжаббор ибн Нуъмон муътазиллий бўлиб, мамлакатининг бош қозиларидан мавлоно Қутбиддин ва Хожа Абдумалик, унинг амакисининг ўгли Хожа Абдулаввал ва улардан бошқалар; Темурга қисса ва тарихларни ўқувчи (қори)си мавлоно Убайд; унинг табиблари Фазлуллоҳ ва Шомда табобатнинг бошлиғи бўлган Жалолуддин ва бошқалар.

Бўлим

Ўз салтанати кунларида Темур Самарқандга фақиҳ, олимлардан мавлоно Абдумаликни — у «Ҳидоя» соҳиби (Бурҳонуддин ал-Маргиноний)нинг авлодидан бўлиб, мударрислик қилар, шатранж ва нард (уйинлари)дан таълим берар ҳамда ягона бир ҳолатда шеър ҳам назм этарди, — Нуъмонуддин Хоразмийни — у зикр қилинган Абдулжабборнинг отаси бўлиб, уни Нуъмон иккинчи ҳам дердилар, унинг кузи ожиз эди ва мавлоно Абдумаликнинг амакиваччаси Хожа Абдулаввал — уз амакисининг ўлидан кейин Мовароуннаҳрда риёсат унга келиб етгани ва амакиваччаси Абдулаввалдан кейин шу кунларда риёсат келиб етган мавлоно Исомуддин ибн Абдумаликни ҳосил этган эди. (Темурнинг) муҳаққиқ (олим)ларидан мавлоно Саъдуддин ат-Тафтазоний — у 791 йилнинг муҳаррам (1389 йил, январ) ойида Самарқандда вафот этди ва Саййид Шариф Муҳаммад Журжоний у Шерозда вафот этди. Муҳаддис (олим)ларидан Шайх Шамсуддин Муҳаммад ибн ал-Жазорий, Темур уни Румдан олиб келган бўлиб, у фитнадан олдин ўз ватани Шомдан Мисрга келган, ундан (Мисрдан) эса Румга қочиб утган эди. У Шерозда вафот топди. (Яна) Хожа Муҳаммад аз-Зоҳид ал-Бухорий — улуг тафсирчи, ҳадисшунос, ҳофиз бўлиб у Қуръон ул-Каримни юз жилдда тафсир қилган. У, пайғамбар — тангрининг раҳмати ва саломи унга бўлсин — шаҳари (Макка)да 822 (1419) йилда вафот топди. Қорилардан мана шулар иккаласи ва (яна) мавлоно Фахруддин бор эди. Қуръонни қироатда ҳам, савтда ҳам тажвид билан ёд олган кишилардан Абдуллатиф ад-Домғоний, мавлоно Асадуддин, Шариф Ҳофиз Ҳусайний, Маҳмуд Муҳ-

риқ ал-Хоразмий ва Жамолуддин Аҳмад ал-Хоразмий ва мусиқа илмида устоз бўлган Абдулқодир ал-Мароғий эди; ваъзхон ва хатиблардан саройлик мавлоно Аҳмад ибн шамс ул-Аимма бўлиб, уни туркча, форсча, арабчада малик ул-калом деб атардилар. У ўз замонининг бир муъжизаси эди; (яна) мавлоно Аҳмад ат-Термизий ва мавлоно Мансур ал-Қоғонийдир. Моҳир котибларидан хаттот Ибн Бандгир, зикр қилинган Абдулқодир, Тожуддин ас-Салмоний ва бошқалар, мунажжимлардан бир гуруҳ моҳир кишиларки, мен уларнинг исмларидан фақат мавлоно Аҳмаддан бошқасини билмайман. У табиб, мисгар ва юлдузга разм солиб ҳисоб оладиган (олим) эди. У менга: «Мен юлдузларга қараб икки юз йилга ҳукм (толеи) чиқардим», деганди. Бу гап 808 (1405—1406) йилда бўлган эди. Заргарлардан ал-Ҳож Али Шерозий ва ал-Ҳож Муҳаммад Ҳофиз Шерозий ва бошқалар; сангтарошлардан катта бир гуруҳи бор бўлиб, уларнинг энг кўзга қуригани Олтун эди. У ўз ҳунарида бир муъжиза бўлиб, қимматбаҳо тошларга нақш солар, яшмага, ақиққа Ёқут (Ҳамавий)нинг хатидан ҳам чиройли хат билан уйиб ёзарди. Шатранжчилардан Муҳаммад ибн Ақил ал-Ҳайми ва Зайн ал-Яздий ва бошқалар. Шатранжчиларнинг алломаси фикҳчи, ҳадисшунос (олим) Алоуддин ат-Табризий эди. У Зайн ал-Яздийга ортиқча бир пиёда қуяр ва ундан голиб чиқар, Ибн Ақийлга эса битта от қуйиб, унинг устига чиқиб миниб оларди (енгарди). Темур шарқу ғарб иқлимларини алғов-далғовга солди. Унинг жангу жадалида ҳар бир султон ютқазиб, ҳар бир шоҳ жангда ҳам, (шахмат) уйинда ҳам ундан (енгилиб) мот бўлди.

Темур Алоуддинга: «Гуё мен мулк сиёсатида ягона бўлганим каби, сен ҳам шахмат оламида тенги йўқсан». (Шунингдек яна у) бизлардан, яъни мен ва мавлоно Али Шайхдан ҳар қайсимиз ўз санъатида кароматларга эга бўлиб, беназир кишилармиз, — деярдди. Шахмат уйинию мансубалари илмида Алоуддиннинг узига хос шарҳи бўлиб, у билан уйинда чуқур уйламасдан (унинг) фикри ҳаддига етишга ҳеч бирон кимса қодир эмасди. У шофий мазҳабидан, фикҳ илми ни яхши билган ҳадис олими, хайр-саховатли (киши) бўлиб, чиройлик юзлию ҳақ сўзли эди. Менга ҳикоя қилишича, у — аллоҳ юзини кароматли қилгур — амирул мўминийн Алини тушида курган, Али унга бир халтада шахмат тутқазгач, шундан кейин ҳеч бир

инсон ундан голиб чиқмаган. Унинг уйин пайтидаги сифатларидан бири шу эдики, уйин вақтида у ҳеч тафаккур қилмас, фақат (унинг) рақиби узоқ ўйлаб фикрга чўмгандан кейин уйнагач, у ҳеч бир талбир кўрмасдан юриб қуярди. Бир вақтнинг ўзида у икки рақиб билан ғойибона ўйнардилар ва ҳисоблаши натижа-сида ўз томонида қандай доналар ва рақиблари томо-нида қандай доналар борлигини биларди. У ва Амир Темур катта шатранж ўйнардилар. Шунингдек, мен унинг ёнида доирасимон ва узунчоқ, шахматни ҳам кўрган эдим. Катта шатранжда, аввал зикри утгани-дек, ортиқча доналар бўлиб, мана бу унинг бир томо-нининг сувратидир.

1) Рух пиёдаси. 2) От пиёдаси. 3) Даббаба (танк) пиёдаси. 4) Илғор пиёда. 5) Жирафа пиёдаси. 6) 7) Фил пиёдаси. 8) Туя пиёдаси. 9) Вазир пиёдаси. 10) Фарзин пиёдаси. 11) Пиёда пиёдаси. 12) Рух. 13) От. 14) Даббаба. 15) Илғор. 16) Жирафа. 17) Шоҳ пиёда-си, 18) Жирафа. 19) Илғор. 20) Даббаба. 21) От. 22) Рух. 23) Фил. 24) Туя. 25) Туя. 26) 27) Вазир. 28) Шоҳ. 29) Фарзин. 30) 31) Туя. 32) 33) Фил. Бу уйинни ўрганиш йули амалда осонроқ бўлиб, уни (қурук) сўзлар билан шарҳлаш фойдасиздир.

Муганнийлардан зикр қилинган Абдулқодир ал-Ма-роғий ва унинг ўғли Сафиуддин, куёви Насрийн, Қутб ал-Моусилий, Ардашер ал-Чангий ва бошқалар. Унинг наққошлари куп, уларнинг энг устуни Абдулхай ал-Бағдодий бўлиб, у ўз санъатида моҳир эди; боғбонлар-дан Шиҳобуддин Аҳмад ал-Зардкаш, шиша ва мисга нақш соладиганлар ва улардан бошқалар ҳисобсиздир-лар. Уларнинг ҳар бири ўз асрининг алломаси, ўз даврининг муъжизакор (киши)лари эдилар. Агар алфоз-нинг қимматбаҳо хилъатлари уша аёнлар васфлари жавҳарлари билан безатилса, олам энг ноёб тошлару холис тилло шодалари билан (аллақачон) тулиб кетарди. Мана шулар мен таниб, зикрию исми хотиримга келган кишилардир. Аммо мен билмаган ёинки билгану бироқ зикрию исми хотиримда қолмаган кишилар сонсиз-саноқсиз бўлиб, ҳисоб-китобдан хориждур. Хулласи калом, Темур ҳар бир (фойдали) жонни йигиб, нимаики нарса бўлса, сарасини Самарқандга келтирди. Натижа-да, Самарқандда ҳар бир ажиб фан аҳли намояндасидан ва санъатлар гаройиб услубидан фазилати пешонасида нишона бўлиб, ўз тенгқурларидан устун турган, ўз соҳасида аллома кишилар йигилган эди.

Самарқандда Шайх Урийон исмли ажиб қоматли, олий азмли камбағал адҳамий бир киши бўлиб, айтишларича, шаҳар аҳлининг каттаю кичиклари уртасида унинг ёши уч юзу эллиқда деб овоза тарқалганди. Шунга қарамасдан, унинг қомати тик ва суврати чиройли эди. Самарқанддаги кекса машойихлар ва узоқ умр кўрган ақобирлар айтадиларки, биз ёш болалар бўлганимизда ҳам бу одамни шу ҳолатда кўрар эдик. Бу киши ҳақида бизнинг ҳурматли оталаримиз ва кекса машойихларимиз ҳам шу тарздаги ривоятни ўз оталари ва кекса ёшли одамлари тилидан бизга нақл қилиб айтардилар. У қорачадан келиб, куч-қуввати битмас-туганмас, жўшқин киши эди. Уни кўрган киши у ҳали «роса улғайиб, балоғатга етмаган» деб тасаввур қиларди. Кексалигидан белги бўлган юзида на ажин, на асар бор эди. Амирлар, улуғлар, аёнлар, тақводорлар, фозиллар ва бошлиқлар унинг ҳужрасини зиёрат қилиб, дийдорини табаррук билар ҳамда дуоסי баракатидан илтижо тилардилар.

Самарқандда масжид ар-Рибот деб аталадиган бир масжид бўлиб, у кирган ҳар бир одамга севинч ва шодлик, тетик руҳ ва куч-қувват бахш этарди. Айтишларича, масжид ходимларидан бири Шайх Закариё деб аталувчи валий киши бўлган. У уша шаҳар аҳли эътиқод қилувчи (авлиё) бўлиб, унинг мозори баланд тоғлардан бирининг чўққисиди, машҳур бир жойда жойлашган эди. Унинг қабри дуо қилиниб, (худодан) паноҳ тиланадиган табаррук қадамжой эди. Бу (қабр) Самарқанддан тахминан бир кунлик масофада (бўлиб), турли-туман кароматлар билан тавсифланиб, бу юқори фазилатлар билан сугорилганлиги (ҳаммага) аён эди. У (шайхнинг қабри) «барқарор бир тепа» устида бўлиб, «этагидан анҳорлар жорий бўлган бўстонлар ҳам бор эди. Қабр хайр-саховат ва шод-хуррамликка» бурканган, гуё (у) жаннат (замини)дан кесиб олинган бир қитъа эди.

Ҳикоя қилишларича, қачонки бу (шайх) ушбу масжид қурилишида ишлаётган вақтида унинг пешонасига бир бўлак лой тушган. Бу манзарани уша қурилиш бошқарувчиларидан бирови кўрган бўлиб, пешонага тушган лой эса шу ҳолатда уч кеча-кундузгача тураверган. Қачонки қурувчилар масжид меҳробини ўрнатишмоқчи бўлганларида унинг хато ва савоб (ўрнати-

лиши) ҳақида улар урталарида ихтилоф воқеъ бўлиб, бу хусусда анча шовқин-сурону изтироб содир бўлган.

Охири Шайх Закариё «Меҳробни мана бу томонга ўрнатиб, ундан на ўнгу, на чапга бурманглар», — деди. Шунда ҳалиги бошлиқ шу жойда ҳозир бўлганларга:

— Ажойибу гаройиб ишга қаранг-а! Бу одам уч кунлаб юзини ювмайди-ю, одамларга ислом расм-русумларидан йўл кўрсатади, — деди. Шунда у тақводор, диннатли киши: «Тунини бедор ўтказиб, битта таҳорат билан уч кунни кечирадиган одам йўқми? Бўлмаса, бери кел-да, э мункир, жойингда тур ва хотирингни жам қилиб, ўзингни инкор этувчию (диндан) юз угирувчиларга ўхшатма-да, Каъбанинг келинига бир назар ташла-чи, у қандай (сенга) жилоланади», — деди. Шу пайт ушбу мункир қараса, муаззам Каъба унинг кўз ўнгида улуғвор турибди. Кейин улар ҳаммалари бурилиб, шайхга қарасалар, у гойиб бўлиб қолибди, еру кўкни қидириб уни топа олмаганлар.

Бу масжидда ажиб бир нарса бордир. Унинг ёғочдан ишланган бир қанча устунлари бўлиб, шулар жумласидан битта устун борки, баландликда у (шу қадар) юқори чўзилганки, бўйи ун беш газга яқиндир. Жисми ва танасининг йўғонлигидан у кучоққа сиғмасди. Бошқа устунлар унинг атрофини ураб олган бўлиб, айтишларича, у пахта дарахти(дан) экан. Унинг ажиб хосияти ва гариб зарофати бўлиб, агар тиши оғриган киши шу пахта ёғочидан бир бугдой донаси микдорини тишига қўйса, у фойда қилиб, шу заҳотиёқ оғриққа таскин бераркан. Ўзим шуни синаб кўрсам, у рост бўлиб чиқди.

(Одатда) Самарқандни кўрдим деб даъво қилган кишидан унда ажойиб, гаройиб ва зариф аломатлардан нималарни мушоҳада этиб кўрганлигини сўрайдилар. Агар сўралган киши мана шу ажойиб устунни кўрганлигини хабар қилса, унинг гапи рост (Самарқандни кўрган) деб, акс ҳолда уни (Самарқандни) кўрганлиги «алағ-жалағ туш» деб билинади.

Булим

Самарқандда на соа, на қайла бўлиб, ҳисоб талаб нарсалар жинси қайла билан ҳисобланмасди. Уларда ўлчов тарози (ёрдами) билан аниқланар эди. Самарқанд раттли (0,5 гр.) қирқ увқиядан иборат (бир увқия — 37,44 гр.), ҳар бир увқияда юз мисқол (мисқол

— 4,68 гр.) булади. Демак, уларнинг бир раттли тўрт минг мисқол булади. Ҳар бир мисқол ҳеч зойдсизу ноқиссиз (тортилса) бир ярим дирҳамдир. Шунга кўра, Самарқандликларнинг ҳар бир раттлига Дамашқнинг ун раттли (баравар) келади.

Менга Мавлоно Маҳмуд Ҳофиз ал-Мухриқ ал-Хоразмий — унинг ал-Мухриқ (куйдирувчи) деб лақаб олишига сабаб шуки, унинг товуши таржийбалари уқлари отилганда заиф руҳлар нозик жойларига беҳато тегар ва (улар) торларининг жаранлаган овозлари диллар қулоқларига кутарилиб, улар (мияси) қушлари улдирилиб, унмасди. Агар қалблар тош мисоли ёрилса, алангасидан руҳларга учқун учиб келар ва ўз жаранлаган овозлари билан жойларни куйдириб, нағмалари билан таналарни аланглатарди — менга шундай деганди: Сафарларининг бирида Темур мени ўз суҳбатига олган эдики, кечаю кундуз мен унинг хизматида булиб, ёнидан жиямасдим. Унинг аскарлари бир қўрғон яқинига тушиб, унинг ҳисорига киришгандилар. Турган жойидан жангга раҳбарлик қилиб (ўз) одамларининг маҳоратини томоша этмоқ учун Темур ўз чодирини баланд бир жойга ўрнатганди. Бирвақт шу аснода Темур ҳузурда мен ва яна икки киши қолдик. Шу пайт Темур жисмида иситма пайдо бўлиб, уни ғам-ғусса ва қайғуга солган эди. Рақиблар тўқнашув «осмони юлдузлари эса чалкашиб» жанг найзалари бири-бири билан аралашиб чирмашиб кетган эди. Шунда Темур ўз аскарлари аҳволидан воқиф бўлиб, улар ҳаракатларини мушоҳада этмоқни ирода этди. Бу борада унинг иштиёқи булутларга парвоз қилиб, у: «Мени чодир эшиги (олди)га элтинглар», — деди. Ҳалиги икки одам унинг қўлтиғига кириб, эшик олдига олиб бориб тўхтадилар, мен эса унинг олдида турардим. Темур, аскарлари муҳорабасини кўриб, улар зарбаю таъналарини ажрата бошлади. Кейин аскарига бир нарсани буюришни истаб, менга: «Э, Маҳмуд! Бу ёққа кел!» - деди. Мен тезда унинг ёнига бориб, қўлтиғига кирдим. У узининг кўнглига келган амрларини айтиб, (ҳалиги) икки кишидан бирини аскарлари томон жунатди. Гуё унинг буйруғи шундай эдики, бу билан у на бир беморни тузатди, на бир ташнани қондирди. Сўнгра Темур бизга: «Мени ўз ҳолимга қолдириб, ерга қўйинглар», — деди. Биз уни (ерга) қўйган эдикки, у гуёки буйрага ташланган гушт каби (гурс этиб йиқилиб тушди. Кейин у (ҳалиги) иккинчи одамни ҳам

аскарлари томон юбориб, уз раъйи тақозо қилган амрларни буюриб, (уз фармонларини) уларга таъкидлади. Ёнимизда ҳеч бир кимса булмасдан, биз иккимиз ёлғиз қолдик. Шунда у менга: «Э мавлоно Маҳмуд! Жисмимнинг заифлигию (кўрадиган) тадбиримнинг ночорлигига қара, ушлай десам қул, чопай десам оёқ йуқ менда. Агар одамлар мени ташлаб кетсалар, мен ҳалок буламан, агар мени шу ҳолимда қолдирсалар, азобланаман. Уз танамни бошқариб «на зарarli, на фойдали» бир иш қиламан, на яхшилиқ келтираману на ёмонликни дафъ этаман. Кейин у бир оз фикрга толиб: «Қандай қилиб тангри таоло бандаларни менга муяссар кўрди? Гарбу шарқни даҳшатимга тўлғизиб, ҳайбатимни икки мағрибу икки машриққа овоза қилди? Подшоҳлару паҳлавонларни менга бўйсундириб, олдимда кисрову қайсарларни хор қилди? Бу ҳаракатлар (ҳаммаси) унинг (тангри таолонинг) ҳаракатлари бўлиб, бу ишлар (барчаси) унинг ишлари эмасми? Мен кимман? Мен бир қасалманд, муҳтож кишиман, холос! Бу ишлар (уҳдаси)га кириш учун менда на эшигу, на тоқат бор?» — деди. Кейин у йиғлаб (юбориб), мени ҳам (шундай) йиғлатдики, енгларим кўз ёшларимга тўлди. Бу жабрга қаранг-ки, шу сўзи билан қандай қилиб жабрга қойил бўлганлар маслагига эга бўлган?»

Темур ҳақида форсча икки байт тўқиганлар, мана улар:

Ярим таналиқ киши жаҳон мулкига эга бўлди.
Кузингни очу аллоҳнинг қудратини кўр.
Оёғи йўғу, аммо тахт унинг оёғи остида.
Қули йўғу, аммо бутун мамлакат унинг узугида.

Мен уни таржима қилиб (яна) икки байт айтдим:

(Аллоҳ) Узининг пинҳона ҳукми билан қудрат курсатди.
Тагининг бир қисми қуриган киши дунёга эга бўлди.
Қули йўғу подшоҳлик унинг узугида,
Оёғи йўғу тахт унинг қадами тагида.

Бўлим

Унинг аскарлари ва улар тутган йўлларига келсак, уз подшоҳларининг йулида бўлиб, узларига маълум бўлмаган воситалар орқали даражадан-даражага кутарилар ва гумон қилмаган томонларидан уларга ризқ келиб турарди. Уларга пинҳона дафиналар мусаҳҳар,

яширин хазиналар очик, бекик матлабу маъданлар (уларга) муяссар буларди. Унинг аскарлари (қадами) барча томонларда жавлон уриб, савлат тўккан бўлиб, маломат йўлларида қато (қуши)дан кура ҳам тўғри йўл бошловчи бўлиб қолди. Улар (олдиндан) турли ишлар тадбирига шайланган, замон (барча) аҳволларини бошидан кечирган, давр танглиklarини қийслаб ўлчаган, турли тузоқларни бошдан ўтказиб, ҳар қандай шиддатга илож топган, хилма-хил ишларга дуч бўлиб, турли-туман одамлари турмушни синаб курган, мушкул ишлар мадхалу маҳражларига йўл топиб, (унинг) зинапояларидан кутарилиб, чуққисига чиқишга идрок этгандилар. Гарчи (улар) тез-тез чулу биебонлардан ўтиб, дашту саҳроларни кезсалар ҳам, уларга ҳеч қанақа кулфат ёпирилмас ва ҳеч қандай тўғёнчи ноҳақлик курсатмасди. Шеър:

«У (жойлар) қўрқинчлари қўённи қўрқита олмайди.

Қалтақесакнинг у ерда инга яширинганини курмайсан».

(Шу кезишларида) улардан қай бири бехосдан тўхтаб, курасанки, у уша жойнинг ерию тупроғига разм солиб: «Мана бу тупроқ бу ерники эмас», — дейди. Кейин у ўз улувидан тушиб, уша жой тупроғидан олиб, уни ҳидлайди. Кейин тўрт томонига назар солади ва (шулардан) бир томонни кузлаб жўнайди. Шу алпозда ёнидаги ёрдамчилари билан бир жойга бориб етмагунча юраверади, сўнгра, уша ерни кавлаб, яширин дафиналар ва у жойдаги бойликлару хазиналарни чиқариб оладилар. Шунингдек, улар (аҳоли яшайдиган) иморатларга келсалар ёки мақбаралар ёнидан ўтсалар ҳам худди ўз қўллари билан (олдиндан) қўйиб қўйгандек ёки шайтонлари уларга шу ҳақда ўқиргандек, туппа-тўғри яширин бойликлар бор жойларга йўл оладилар. Купинча улар аҳли анча замондан буён яшаб, бир неча ою йилларни ўтказиб келаётган жойга келсалар — у ерда ўз эгалари ва яшовчилари сезмаган бирон бойлик бўлса — улар келишлари биланоқ (у бойлик уларга) очилиб, (улар) ундан воқиф бўладилар. Уша жойнинг (асл) яшовчилари бу ҳолдан хабардор бўлгач, ҳасрату надоматдан бармоқларини тишлаб қоладилар. Улар (ўз) ҳаётларида ажиб зийракликка эга бўлиб, умр бўйи фикрлари ўқлари нишонга бехато тегар эди. Улар ҳўкизларга юк ортиб (устига) минардилар, эшакларга эгар солиб, юганлаб олардилар ва шунга қарамай,

араби отлар соҳиблари билан улжаю ғаниматлар маконлари томон мусобақалашиб, улардан узиб кетардилар. Улар туяларини ит ва қузичоқ гушти билан боқардилар. Отлари арпалари эвазига, гуруч, тарик, кишмиш ва ёсмиқ алишардилар. Бу нарсага купинча улар сафар (вақти)да муҳтож бўлиб, уз уловларини дарахт пўстлоғи билан ҳам боқардилар.

Тангри таоло раҳмат қилгур (аввал) зикр қилинган ҳанафий (мазҳабли) қози Бурҳонуддин Иброҳим ибн ал-Қушанинг менга ҳикоя қилишича, Қозон (хон) ва тоторлар бу диёрларга (Шомга) келганда — гўё Темур масаласида — қилганларидек — кимдаким қочишга мадори бўлса, бу балодан тирақайлаб қочган. Шулар жумласидан солиҳиялик бир савдогар ҳам бўлиб, у бекаму куст ҳаёт кечириб, унинг (узига) кифоятли мўл-кўл давлати бор эди. У ўзида бор тилло-кумушларни жамлаб, ловияга ўхшаш бир кузага солиб, ташновга борди. Ташновни қазиб, кузани унинг остига қўйиб, устидан (тупроқ билан) кўмди ва ташновни аввалги ҳолига қайтариб, ҳамишаги ал-поздек қилиб қўйди. Қачонки алғов-далғовлар тинчланиб, уловлар минишга тақдим қилинганч, хотини савдогарга: «Бир жуфт сиргани ёдимиздан чиқариб қолдирибмиз. Йулда бир нохуш ҳодиса рўй беради деб хавфланаман. Шуларга бир жой топиб яшириб, кўнглимиз тинчисин», — деди. Савдогар: «Бироқ энди жой йўқ» — деди ва сиргаларни олиб, пешайвоннинг шифтига нозик бир тахта устига бекитиб қўйди. Сўнгра улар отланиб, уйларини тарк этиб йўлга тушдилар. Тоторлар Дамашққа келгач, улардан бир гуруҳи ушбу савдогарнинг уйига кўндилар. Сўнгра, улар маъқулоту машруботга ружу қўйиб, «уйинкулги ва хурсандчиликка чўмган» пайтларнинг бирини (бир) сичқон бояги сиргалардан бирини кемирганда сирга марвариди думалаб ерга тушди. Ҳалиги жамоа гўё Марямнинг иккита зирагига югургандек, думалаб кетаётган марварид орқасидан югурдилар. Марварид жамоадан утиб бориб, ташновга тушиб кетди. Шунда улар (ташнов) ери юзидан ситраю-пардасини очиб, бояги кузада яширилган мол-дунёларю (ҳалиги) марваридни ҳам топиб олдилар. Иккинчи сиргани ҳам излаб шифтдан уни ҳам топдилар ва у (бойлик)ларни узаро тақсим қилдилар. Темур жамоаси ҳам айнан шулардай эди. Ҳар қандай ечилиши қийин мушкул масалалар улар (Темур

одамлари) олдида осон эди. Улардан ҳар бири ўз подшоси йўлида бўлиб, ўз санъати (борасида) камолига етган эди.

Агар сен улар аҳволларию ахборлари хусусида сўзламоқчи бўлсанг, унда денгиздан сўзла, заррача муболағаси бўлмайди.

Булим

Темур аскарлари ичида бутпараст турклар, оловга сажда қилувчи мажусий ажамлар, коҳинлару, сеҳргарлар, золимлару мункирлар бор эди. Бутпарастлар (ўз) санамларини кутариб юрар, коҳинлар эса қаломларини сажъ билан ифода қилардилар. Унинг аскарлари ичида одам аъзоларию ажинларига қараб фол қурувчи одамлар ва ёлгончи завожирлар ҳам бўлиб, улар қуй куракларига қараб фол очар ва унда курган нарсалари билан дунёдаги турли ҳоллар ва етти иқлимнинг ҳар бир қаричида содир бўлган омонлигу хавф-хатар, адолату ноҳақлик, арзонлигу қимматчилик, нохушлигу шифо топишлик ва кейинчалик юз берадиган бошқа ишлар тўғрисида ҳукм чиқарардилар ва (бу ҳукмида) камдан-кам хато қилардилар.

Уларда кунлар, ойлар ва йиллар ҳисоби шундайки, ҳар қайси йил бир ҳайвон (номи)га мансубдир. Утган йиларни шулар билан ҳисоблаб бу ҳисобда на зиёдлигу, на ноқислик воқеъ бўлади.

Хитойликларнинг Дулбаржин дейиладиган ёзуви бўлиб, мен унинг қирқ битга ҳарфи (борлиги)ни кўрдим. Ҳарфларнинг зиёдлигига сабаб шуки, улар ҳамма талаффузликлар ва «амалат»лар (қўшимча товушлар, шунингдек, «байин ва байинотлар» (ёрдамчи ва кўмакчилар)ни ҳам ҳарф ҳисоблайдилар. Шу сабабдан зиёд ва қўшимча ҳарфлар ҳосил бўлади. Аммо чиғатойликларнинг эса уйғур деб аталувчи ёзуви бўлиб, у мўғул ёзуви номи билан машҳурдир. У (ёзув) ҳарфларининг сони ўн тўрттадир. Мана бу уларнинг қитъа-қитъа кесимлари. Улар сонларининг кам ва бу даражада маҳдудланганлигига сабаб шуки, ҳалқумдан талаффуз этиладиган ҳарфларни улар бир хил кўринишда ёзиб, шу тариқа талаффуз қиладилар. Махражда бир-бирига яқин қуйидаги ҳарфлар сингари, масалан: «Бо» ва «фо», ёки «зо» ва «син» ва «сод» ёки «то» ва «дод» ва «то» кабилар, улар имзою фармонлар, буйруғу мактублар, ҳисоб-китоб дафтарию тамғали (нар-

са)лар, солномаю назмлар, қиссаю хабарлар, аҳднома ва муқаддас китоблардан парчалар ҳамда девон ишлари билан боғлиқ жами хатларию (ҳатто) Чингизхон тавросини ҳам шу хат билан битадилар. Бу хатда моҳир киши очидан ўлмайди, чунки бу (хатни билиш) улар наздида ризқ калити ҳисобланади.

Булим

Темур аскарлари орасида табиатан қўпол, қўрс ва гализ кишилар, шунингдек раҳмсиз, муслмончилиги йўқ кишилар бўлгани каби, улар ичида (динга) мункир, фожир, овсар, пасткаш, нодон, авом кишилар ҳам бўлиб, улар тангридан ташқари ўзларига у (Темур)ни сардор ва ҳомий деб қабул қилгандилар. Улар унинг билан ўзларича кибрланиб, «у билан бағоят гурурланардилар». Уларнинг куфурликлари ва унга бўлган муҳаббати шунчалик даражада эдики, башарти Темур пайгамбарлик ёки худоликни даъво қилса, албатта улар унинг даъвосини тасдиқлардилар. Улардан ҳар қайсиси унга (Темурга) бўлган муҳаббатини восита қилиб, ўзларини тангри таолога яқин тутардилар. Агар улардан бири қандайдир шиддатга учраса, унга (Темурга) назир бағишлаб, ўз назирига вафо қиларди. (Улар) Темур ҳаёт вақтида унинг эътиқоди ва ақидасида давом этиб, у вафотидан кейин эса ўз назирларию атаган қурбонларини унинг қабрига келтирардилар. (Уларнинг ҳар бири) унинг мусоҳабасида тараққий этиб, ҳатто муроқабат мақомига етди.

Айтишларича, сафарларидан бирида Темурнинг назари бир аскарига тушганки, гуё мудраш унинг бўйинини эгган ёки тунги сайр гавдасини буккан ёки у шундай ҳолатда эдики, уни на сўкиш, на уриш у ёқда турсин, ҳатто уни маломат қилиб қойиш ҳам ўринсиз эди. Шунда Темур: — «Бу ишни қиладиган ... бирон кимса шу ерда мавжудми?» — деб бу гапдан ортиқ ҳеч нарса демади. Бу (хитоб)ни ўша чапдаст мункирлардан бири эшитиб — унинг исми Давлат Темур бўлиб, у машҳур, улуғ амир — тангри унга интиқом либосини кийгизган бўлиб, раҳм-шафқатнинг хушбўй ҳидидан заррача ҳам унга муяссар кўрмаган эди — ўша заҳотиёқ у (шўрлик)нинг икки кифти уртасидан бошини жудо қилди ва бошни Темурга келтириб, унинг олдига қўйди. Шунда Темур: «О, бу қанақа қабиҳ иш», — деди. У (киши) жавоб бериб: «Сен кесишга

ишорат қилган бош шу-да!» — деди. Бу ибора Темурни таажжубга солди.

Улар орасида зариф, адиб, закий ва шоир кишилар булиб, улардан фазилатда машхурлари уламолар, улар ичида муҳаққиқлар, турли илмларда баҳс юритувчи мудаққиқлар, улардан айримлари барча илмлардан хабардор булиб, мантиқ ва мафҳум (йули) билан катта-катта баҳслар юритувчи, суфия мазҳаби ва «Иҳя ал-улум»ни тадқиқ қилиб, тақрир этувчилар бор эди. Шу билан бирга, уларнинг айримлари ўз илми иқтизоси билан иш тутардилар. Улар орасида «иймон келтирувчилар ва узаро сабру марҳаматга насиҳат қилувчилар бор эди». Баъзилари бағоят хушсухан, серлатофат, илми мукамал, ниҳоят зариф, ажиб жамолли, чиройи баркамол, сўзи равон була туриб, қалби тошдан ҳам қаттиқ, феъли ўткир қиличнинг зарбасидан ҳам хатарли эди. Улар пайғамбардан ривоят қилиб гапирардилару, лекин отилган ўқ суръатида (тезда) диндан юз ўтирардилар.

Агар биронта ганим улар чангалларига тушса ёки бирон ғариб улар азобига йўлиқса, ўша «ҳақиқатгўй» олим ва «тадқиқотчи» аллома турли азоблар, хилма-хил уқубатлар билан унинг мол-дунёсини шилиб олишга ҳар хил йўллар топиб, уни азоблаш санъатида хилма-хил китоблару масалаларни рўкач қиларди; ҳақоратлаш илмларида эса турли-туман хутбалару рисо-лалар келтирарди. Шунда ўша мискин кўйиб-ёниб дод-фарёд кўтариб, ўзини ҳар томонга урар, тангри ва унинг оятларини восита қилиб паноҳ тилаб, у (тангри)нинг еру осмондаги мавжуд (нарса)лари — фариштаю пайғамбарлар, сиддиқлару валиларни восита келтириб шафоат сўрарди. Унга ҳалиги «юмшоқ» малоҳатли кулади, завқланади, у ёқ-бу ёққа тебраниб, у билан лутфан муомала қилади, латиф шеърлар, қизиқ ва ажойиб, нодир тарихларни нашида этиб, мисоллар келтиради. Купинча у «куюнади ва йиғлайди», унинг ҳақиқа қилинган азобдан» «ўх тортиб, изтироб чекади». Етимларнинг мол-дунёсига эғалик қилган баъзи ислом қозилари каби унга нисбатан (насиҳатомуз) хутба ўқиб йиғлайди, аммо унинг қилган иши эса мусулмонлар дилини азоблайди.

Қачонки улар Дамашқда булганларида Зуқақ ул-Ажам деб аталадиган кучадаги аъёнлардан бирининг уйига кирсалар, уй ҳар хил нафис моллар, бойликлар ва неъматларга тулиқ экан, шеър:

Бир қасрки, (барча) таҳия ва салом унга аталган,
Кеча ва кундуз уз жамолини унга хияъат қилган.

Улар уй соҳибини тутиб, уни боғладилар ва ҳар хил азоб-уқубатлар билан азобладилар. Кейин унинг икки оёғидан тортиб боғлаб, муаллақ ҳолда қўйдилар. Нафис молларни чиқариб, улар ҳусндор келинчаклари жилолар (яъни асллар)ини ажратиб олдилар. Лаззатли маъқулот ва машруботлар ҳозир қилиб, уз хоҳишлари миқдорича кўнгил хушлиғу кайфу сафога шўнгидилар. Улар еб-ичиб, уйин-кулгию хурсандчилик қила бошладилар. Шунда агар улардан бирининг пасткашлиғи тутиб қолса ёки кайфи ошиб, мастлик хархашаси унинг жазавасини қўзғаса, у ҳалиги мискиннинг ёнига борар — у эса ғоятда аянчли аҳволда турарди — унга намақоб ичирар, бурнига оҳақ ва қум тиқиб искатар эди.

Улар билан бирга шароб тановулидан узини тийиб тарку дунё қилган бир олим киши бўлиб, у гуё ушбу шеърда айтилгандек эди:

(Бу) шайхимдан ва унинг тарку дунёсидан,
У дузахининг зикрию қурқинчларидан таажжубдаман.
У кумуш идишда ичишни макруҳ билади-ю,
Лекин кумуш қўлига тулса уни уғирлайди.

Қачонки заъфаронсимон қадаҳ ўрталарида айлан-тирилган пайтда улар чақмоқ қанд келтириб, уни синадиган (нозик) чинни идишда унинг олдига қўядилар ва қанд устидан тоза сув қуярдилар. Узлари қадаҳлардаги ичимликлардан маст бўлса, у фосиқу маҳрум (олим) эса унинг ҳидидан маст бўларди. Кейин у (олим) ғоятда аламли азобда турган уй соҳибининг ёнига бориб, (уни) устидан кулар, уни масхаралаб, мазах қиларди. Сўнгра дутору сеторлар оҳангига тебраниб, уша маъқулоту машруботлардан тановул қилар ва «бахилнинг молига бир ҳодиса ёки меросхур билан башорат бер» (зарбул масали)ни айтарди.

Темур аскарлари орасида аёллар ҳам кўп бўлиб, улар жанг тўс-туполонлари ва шиддатли тўқнашувларда матонат курсатардилар. Улар (душман) эркақларига қарши туриб, мардонавор уруш қилардилар, жангда найза санчишда, қилич билан зарба беришда ва камондан отишда моҳир эркақлардан кўра ҳам орғиқроқ иш қилардилар. Агар улардан бири ҳомиладор бўлиб, йўлда кетган пайтда уни дард тутса, у ўз

жамоасидан ажралиб, (йулдан) четга чиқарди ва уловидан тушарди. Кузи ёригач, чақалогини ураб олиб, уловига минарди ва яна жамоасига келиб қўшиларди. Унинг аскарлари орасида сафарда тугилиб (шу ҳолатда сафарда) балоғатга етган, уйланиб бола-чақали бўлган, лекин (сира) утроқ турмуш кечирмаган кўп кишилар бор эди.

Темур аскарлари орасида олийжаноб, ибодатли, тақводор, художўй, саховатли, ҳимматли кишилар ҳам кўп бўлиб, улар эзгуликларида (чексиз) манбалар бўлиб, бу (хайрлик)лар булоқларининг кирим ва чиқимлари бор эди. Асирни озод қилиш, ноқисликни тўлғазиш, ёнғинни учириш, (сувга) фарқ бўлаётганни қутқазиб, узгаларга хайру эҳсон кўрсатиш, бошига кулфат тушганга (ёрдам) қўлини чўзиш у (киши)лар одатларидан бўлиб, буни ёхуд қувват ёки қўл (кучи) билан, ёхуд бирон хил макру фириб билан, ёхуд тиллаш ва шафоат сураш билан, ёхуд бадал беришу сотиб олиш йўли билан имконлари боричаю қудратлари етгунча адо этардилар. Бу (киши)ларнинг қўшин билан бирга юришлари заруратдан бўлиб, ушбу (зикри утган) эзгуликлар атрофида айланишлари эса ихтиёрий эди...

ИЙМОН-ЭЪТИҚОДИ КОМИЛ ИНСОН

Амир Темур ва унинг авлодлари — темурийлар яшаган даврда, айтиш мумкинки, жамиятнинг ижтимоий-маданий ҳаётида диний тафаккур катта роль уйнади. Ҳукмдорлар, хусусан, Амир Темур, таниқли тарихчи А. Якубовский таъкидлаганидек «туркий ҳарбий зодагонларнинг ёрқин намояндаси бўлиб, бу доира ислом (мусулмон) тақводорлигига мансублигини доимо таъкидлаб кўрсатарди. Энг аввало, сиёсатдон сифатида Темур — барча ҳолатларда давлат манфаатларидан келиб чиқиб, ҳар доим мусулмон руҳонийларининг барча намояндалари билан ута дўстона муносабатлар урнатган эди».¹ Амир Темурнинг отаси Тарагай тақводор мусулмон бўлиб, руҳоний ва дарвешларга нисбатан ута хайрихоҳлик кўрсатарди, айниқса таниқли шайх Шамсиддин Кулорга — ушбу шайхни Шарафиддин Али Яздий уз «Зафарнома» асарида шундай деб атаса, Ибн Арабшоҳ Шамсиддин ал-Фохурий деб атаган.

Уз шахсий ҳаёти ва ижтимоий фаолиятида Амир Темур ҳеч шубҳасиз, тақводор мусулмон бўлган. У дин пешволари ва мусулмон руҳонийлари билан яқин муносабатда бўлиб, уларга ҳар томонлама ҳурмат-эҳтиром кўрсатган, уз саройида пири-муршидлар, руҳоний (маънавий) устозларни сақлаган. У ўзининг жисмоний қусурига (оқсоқлигига) қарамасдан, ҳар қандай шароитда ҳам шариат қонун-қоидаларига қатъий риоя қилиб, беш вақт намозни сира қанда қилмаган. Таниқли тарихчи Ибн Арабшоҳ (1389—1450) шундай ҳикоя қилади: «Темур шайх (Шамсиддин ал-Фохурий)нинг ҳузурига кирганида у ўзининг муриду мухлислари билан чуқур фикрга толган ҳолда Аллоҳнинг зикри билан банд эди. Улар ўзларига келиб зикр-саломларидан тўхтагунларигача Темур тик тураверди. Шайхнинг назари узига тушиши билан Темур унинг қўлларини упишга шошилди... Шунда Шайх уз жамоасига: «Эй, жамоат! Сиз унинг ҳақиқа дуо қилиб, истаган муродига етиши учун унга мадад берингиз» — деди. Шайхнинг ушбу дуосини Темур уз муваффа-

¹ А. Якубовский. Тимур, стр. 43. («Тамирлан»).

қиятларининг энг биринчи сабаби деб ҳисоблади. Ҳазрат Темурнинг руҳидан келиб чиқиб, Амир Темурнинг ҳузурда маънавий пири муршидлари бор эдилар. Темурнинг пирларидан бири Саййид Барака эди. Саййид Барака асли Макка аҳлидан бўлиб, кейинчалик Амир Темурнинг асосий пирларидан бири бўлиб қолди. Маълумки, Саййид Барака 1370 йилда Балх қалъаси эгалланишидан олдин Темур ҳузурига келиб, унга бир барабан ва байроқ (ҳокимият белгилари) тутқазган. Ва унинг келажаги порлоқ бўлишини башорат қилган. Айтиш лозимки, ўз сиёсий мартабасининг аввалидан бошлаб Амир Темур билан мусулмон руҳонийлари ўртасида мустаҳкам алоқа қарор топиб, бу алоқа унинг бутун ҳокимияти даврида давом этди. Мисол тариқасида айтиш мумкинки, Балх қалъаси ишғол этилаётган вақтда Термиз шаҳридан Темур ҳузурига Худовандзода лақабини олган термизлик шайхлар ака-ука Абу-л-Маолий ва Али Акбар келгандилар. Гуе Саййид Баракага ўхшаб бу шайхлар, гарчанд зоҳиран бўлсалар-да, Амир Темур давлатининг нуфузли шахслари сифатида соҳибқирон ҳукмронлигининг охиригача фаолият кўрсатдилар. Бироқ, академик В. В. Бартольд таъкидлаганидек, бу шайхларнинг ҳаётида шундай бир лаҳзалар ҳам бўлган эди, яъни улар томонидан янги ҳукмдорларига (яъни Амир Темурга) нисбатан хиёнаткорона иш содир этилган. Чунончи 1371 йилда Темурга қарши фитна уюштирилиб, унда бир қанча амирлар билан бир қаторда баъзи руҳонийлар — жумладан шайх Абу-л-Лайс ас-Самарқандий ва Саййид Абу-л-Маолий ат-Термизий ҳам иштирок этгандилар. Амир Темур фитначиларга ўта кунгилчанлик кўрсатади: шайх ас-Самарқандийга Маккага кетишга руҳсат қилиниб, Саййид ат-Термизий эса аввал мамлакатдан қувғин қилинган бўлса-да, сунгра тез орада айби кечирилади, чунки 1372 йили Хоразмга қилинган юриш пайтида бу саййид ҳам қатнашган эди. Шундан кейин ҳар доим термизлик саййидлар Амир Темурнинг содиқ тарафдорларидан бўлиб қолгандилар. 1404 йили ғарбга охириги юришидан қайтаётиб, Амир Темур Термизда Худовандзода Али ал-Мулкнинг хонадонида тўхташи ҳам шундан далолат беради.

Амир Темур ҳокимияти даврида руҳонийлар намоёндалари ва таниқли илоҳиятчилар зиммасига масъулиятли вазифалар ҳам юкланарди. Тарихий ман-

балардан маълумки, Амир Темур уз давлати билан Миср мамлуклар султонлари ўртасида яхши қўшничилик ва нормал алоқалар ўрнатишга куп саъй-ҳаракат курсатди. Нисбатан қисқа муддат — 1386 йилдан 1405 йил мобайнида Амир Темур билан Миср султонлари Барқуқ ва Фараж, шунингдек, уларнинг Суриядаги ноиблари ўртасида тахминан 25 марта элчилар ва мактублар алмашилди. Масалан, 1393 йилнинг октябрь ойида Амир Темур Қоҳирага уша даврда Мовароуннаҳрнинг кўзга кўринган аъёнларидан бири шайх Суваҳ бошчилигида эътиборли миссия билан купдан-куп қимматбаҳо совғалар ва султон Барқуққа мактуб ҳам юборган эди.

Юқорида зикр қилганимиз Саййид Барака уз дуо-си билан Амир Темурнинг ғанимларига қарши курашида уни қўллаб-қувватлаган эди. Масалан, 1391 йилда Кундузча деган жойда булган йирик жанг олдида Саййид Барака уз дуо-си билан унга омад тилагани учун Темур ундан ғоятда мамнун булган эди. Руҳонийларнинг эътиборли намояндалари, шунингдек, Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларида ҳам булди. Амир Темур учун катта аҳамиятга молик булганлари унинг ватани Кеш ва давлатининг пойтахти Самарқандда эдилар. Манбаларда 1404 йилнинг қишида Қорабоғда Амир Темур ҳузурига руҳонийлар намояндаларидан Саййид Барака ва термизлик шайхлардан бошқа самарқандлик шайх-ал-исломлар Хожа Абд ал-Аввал ва унинг амакиваччаси Хожа Исомиддин, кешлик Хожа Афзал ва шайх ал-исломнинг уғиллари Абд ал-Ҳамид ва Абд ар-Раҳмон келганликлари айтилади, шунингдек бухоролик шайхларнинг ҳам ҳозир булганликлари ҳақида айтилса-да, лекин улардан бирортасининг ҳам исми-шарифлари келтирилмайди. Машҳур шайх Баҳоуддин ан-Нақшбанд Амир Темурга замондош булган булса-да, лекин ҳозирча манбаларда умуман Амир Темур саройи билан Бухоро шайхлари ўртасидаги яқин алоқалар хусусида аниқ маълумотларни учратмадик.

Амир Темур ҳар қандай ҳолатда ҳам руҳонийлар намояндаларига ҳар доим хайрихоҳлик билан муносабатда булган. Ҳатто забт этилган мамлакатларда ҳам руҳоний раҳбарлар ҳимоя остига олиниб, кўпинча улар шахсан Амир Темурнинг ҳузурига келтириларди — у эса уламою фузалолар билан мунозара юртишни ёқтирарди. Жумладан, бунақа мунозараларни

у илоҳиётчи уламолар, файласуфлар, тарихнавислар, мунажжиму риёзиёт илмининг олимлари билан қиларди. У олимларни ўзи билан бемалол эмин-эркин суҳбат юриштига рағбатлантириб, агар улар Темурда катта таассурот қолдирсалар, уларни ўз саройига ёки булмаसा Самарқандга хизматга таклиф қилар ёки ўз мамлакатларида қолишларига рухсат этарди. Шаҳарлар забт этилаётган пайтларда диний арбоблар ва руҳонийлар соҳибқироннинг ҳимояси остига олиниб, уларга тегинмасдилар. Масалан, Амир Темур талабига итоат билдирмаган Бағдод шаҳри ишғол қилинганда қайсарлик билдирганликлари учун шаҳар аҳли қаттиқ жазога тортилди, «фақат диний арбоблар жазодан қутилиб қолдилар» деб ёзади суриялик замонавий ҳарбий тадқиқотчи Муҳаммад Асадуллоҳ Сафе ўзининг Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган китобида. Соҳибқирон ҳар доим ҳам азиз-авлиёларнинг ҳурмати бажо келтириб, улар хотирасига алоҳида эҳтиром билан қарарди. Масалан, суриялик олим Акрам Ҳасан ал-Алабийнинг ёзишича, Дамашқда турганида Амир Темур Муҳаммад пайгамбарнинг хотинлари Умм Салма ва Умм Ҳабибанинг мақбаралари устига муносиб қубблар қурдирган. Бошқа бир араб муаллифи доктор Мазҳар Шихобнинг таъкидлашича, Дамашққа келган биринчи куниеқ Амир Темур, энг аввало, умавийларнинг машҳур Жомеъ масжиди (ал-Жомеъ ал-Умавий)ни зиёрат қилиб, унда намоз ўқиган. XV асрда яшаган йирик муаррих Шарафиддин Али Яздий ўзининг «Зафарнома» номли тарихий асарида Амир Темурнинг туркистонлик машҳур шайх Аҳмад Яссавийнинг Ясса шаҳрида жойлашган қабрини зиёрат қилгани ҳақида батафсил ҳикоя қилади. Шундан кейин Амир Темурнинг фармонига кўра бу табаррук шайхнинг қабри устига бунёд этилган улкан мақбара ҳозирги вақтгача ўз ҳашамати ва бетакрор гузаллиги билан барча зиёратчиларни мафтун қилади.

Азиз-авлиёларнинг мазорлари ва муқаддас қадам-жоларини зиёрат қилиш Соҳибқирон учун қатъий одат бўлиб, ўзининг бу ўзгармас одатига у ҳар қачон, ҳатто ҳарбий юришлар пайтида ҳам қаттиқ риоя қиларди. Шунингдек, азиз-авлиёларнинг мазорлари жойлашган у зоти покларнинг руҳларига ҳурмат юзасидан ҳеч бир зиён-заҳмат етишга йўл қўймасди. Араб тарихчиси Ибн Арабшоҳ ва бошқа қатор муаррихлар, шунингдек ҳозирги замон тадқиқотчилари Амир Темурнинг Сурияга

юришлари пайтида унинг қатор шаҳарларида талон-торож ва харобаликлар содир булганлигини қайд қилганлар. Шу билан бир қаторда, Амир Темур уз ҳарбий бошлиқлари ва қўшинларига Муҳаммад пайгамбарнинг саҳобаларидан бири, муслмонларнинг йирик ҳарбий қумондони Холид ибн Валиднинг қабри жойлашган Хомс шаҳрига ҳеч озор етказмасликларини буюрган. Амир Темурнинг азиз-авлиёларга, дини исломнинг ҳомийларига, уларнинг мазорларига муносабати ҳақида «Темур тузуклари»да батафсил баён қилинган. «Мен шундай талаб қўйдимки, пайгамбарнинг авлодлари, уламолар, машойих, фузалолар, акобир ва ашрофларни азиз тутсинлар... Менга буйсунган мамлакатларнинг саййидлари, олимлари, шайхлари, фозил кишилари, дарвишлари, хилватда ўлтирувчи (зоҳидлар)ни суюрғол, вазифа ва маош (нафақа) билан сийласинлар. Фақир мискин, бирон касб қилишга ожиз шолқурларга нафақа белгиласинлар, мударрислар ва шайхларига бирон вазифа берсинлар.

Авлиёлар, дин пешволарининг мазорлари ва мақбараларига вақфдан маблағ ажратсинлар. У ерларни гилам, таом ва чироқ билан таъминласинлар, биринчи навбатда амир ул-муминийн, мард кишилар шоҳи Али ибн Абу Толибнинг, унга Аллоҳнинг карами ва эҳсони булсин, муқаддас қабрларини яхши сақлаш учун Нажаф билан Хуллани вақф этиб берсинлар. Имом Ҳусайннинг — Аллоҳ ундан рози булсин — нурга чўмган муқаддас мазори, авлиёлар улуғи шайх Абдулқодир Жилонийнинг муқаддас қабри (равзаси), имом Аъзам Абу Ҳанифанинг — унга Аллоҳнинг раҳмати булсин — мақбарасини ва Бағдодда нурга чўмган бошқа машойихлар, дин пешволари акобирларидан ҳар бирининг мазорларини яхши сақлаш учун баҳоли қудрат Карбало, Бағдод ва уларнинг атрофидаги қишлоқлар ва бошқа ерлар вақфидан маблағ ажратсинлар. Имом Мусо Козим, имом Муҳаммад Тақи, Салмон Форсийларнинг нурли равзалари учун эса Жазоир экин майдонларидан ва Мадоин даромадидан вақф белгиласинлар. Имом Али ибн Мусонинг табаррук мазори учун Кутах баст ва Тус шаҳри атрофидаги ерлардан вақф ажратсинлар ва гилам, чироқ ҳамда кундалик емиш-ичмишини белгиласинлар. Шунингдек, Эрон ва Турондаги шайхларнинг мазорлари ва қабрлари учун ҳар бирига алоҳида номма-ном назру вақфлар ажратсинлар».

Маълумки, Амир Темур уламою фузадоларга ҳур-мат-этибор билан қараб, уларнинг фикрини инобатга оларди, турли-туман мавзуларда улар билан мунозаралар ҳам қиларди. Темур ҳукмронлиги даврида унинг саройида ўз даврининг етук олимлари яшаб ижод қилардилар. Машҳур араб тарихчиси ва мутафаккири Ибн Халдун (1332—1406) 1401 йили Темур қўшинлари томонидан муҳосарада булган Дамашққа келиб қолган эди. Шу аснода у Амир Темур томонидан қабул қилинади ва икки буюк инсон ўртасида узоқ ва мароқли суҳбат булиб утади. Учрашув чоғида машҳур тарихчи соҳибқирон ҳазратларига Қуръони Каримнинг гузал бир нусхасини ҳадя қилган. Амир Темур шошилинич урнидан туриб, муқаддас китобни ўпиб бошига қўйган. Қатор манбаларда келтирилишича, Амир Темур юлдузларга қараб фол очишда астрология таълимотини тан олмай, фақат Қуръони Каримга асосланиб фол очишни афзал қурган. Шу нарса диққатга сазоворки, бошқа давлатлар, айниқса мусулмон давлатлари бошлиқларига йўллаган мактубларида Амир Темур Қуръон оятларидан кўп фойдаланарди. Масалан, 1393 йили Миср султони Барқуққа жўнатган иккинчи мактубида Соҳибқирон тегишли уринларда етти марта муқаддас китобдан оятлар келтириб, ўз фикрини ифода қилган.

Маълумки, ислом динининг ҳомийси сифатида Амир Темур шарият арконларини мустаҳкамлаш, дини ислом қонун-қоидаларига қатъий риоя қилинишига алоҳида эътибор берар эди. Шарият қонун-қоидаларига хилоф иш қилганлар қаттиқ жазоланган. Адолат ва қонунларга амал қилиш тартиблари Амир Темур фаолиятининг таркибий асосларидан эди. Дини исломни ёйишга у бутун куч-қувватини сарфлади. Шу боисдан ҳам баъзи номусулмон давлатларга (масалан, Гуржистон, Арманистон, Ҳиндистон, Хитой) булган юришларини, энг аввало, у уша мамлакатларда ислом динини ёйиш (жорий қилиш), у жойларда мусулмонларга кўрсатилаётган жабр-зулмни бартараф қилиш билан изоҳлаган эди.

Езма манбаларда, тарихий асарларда келтирилган талай маълумотлар шуни кўрсатадики, Мовароуннаҳр ва Хуросондан Маккаи мукаррамага — ҳаж ибодатини адо этишга бораётган зиёратчилар азалдан Ироқ ҳудудидан утадиган жойларда йўлтўсар ва қароқчиларнинг ҳужумларидан кўп азият чекканлар, шунингдек

бу қароқчи ва йултўсарлардан нафақат уртаосиелик тижорат аҳли ва савдо қарвонлари, балки маҳаллий савдогарлар ҳам кўп жабр-зулм кўрардилар. Шу боисдан ҳам Амир Темур ҳазратлари Бағдодда турган пайтида қароқчиларнинг дастидан зиёратчилар учун ҳам, савдо аҳли учун ҳам Ироқ йуллари хатарли бўлиб қолганлигини айтиб, маҳаллий савдогарлар нажот излаб Соҳибқиронга мурожаат қилдилар. Соҳибқирон тезда бу борада тегишли ишларни амалга ошириб, қароқчи ва йултўсарларни бартараф қилди ва Ироқ йулларидаги хавф-хатарлар тугатилиб, осойишталик таъминланди. Мана шу мавзуга доир диққатга молик аниқ маълумотлар миср тарихчиси Муҳиддин Абдулқодир ал-Қурашийнинг «ал-Жавоҳир ал-музийя фи табақат ал-Ханафийя» («Ханафия табақалари хусусида порлоқ жавоҳирлар») номли асарида келтирилган. Тарихчининг ёзишича, Маккаи мукаррамани зиёрат қилиб, ҳаж ибодатини адо этиб ватанларига қайтаётган уртаосиелик ҳожилар қарвонига Ироқ ҳудудларида қароқчилар ҳужум қилиб, улардан етмиштасини ўлдириб, мол-мулкларини талон-торож қилганлар. Ўлдирилганлар орасида кўплаб уламою фузалолар, шу жумладан машҳур аллома Нажмиддин ан-Насафийнинг угли, ҳадис ва фикҳ бўйича етук олим Аҳмад ан-Насафий ҳам бўлган. Урта осиелик ҳожиларнинг мудҳиш бу қиргинбароти ҳақида йирик араб тарихчиси Ибн ал-Асир ғоятда таассуф билан ёзиб, ушбу қабих қирпичоқ вақтида шафқатсиз ўлдирилган таниқли уламою фузалоларнинг хотирига Мовароуннаҳр ва Хурсоннинг кўплаб шаҳар ва қишлоқларида мотам эълон қилинганлигини таъкидлайди. Мавриди келганда шунини айтиш керакки, чамаси, умрининг охирларида, хусусан турк султони Йилдирим Боязид устидан қозонган галабасидан кейин Амир Темур ҳазратлари Маккаи мукаррамани зиёрат қилиб, ҳаж ибодатини адо этишни иродат этганлар. Ҳар ҳолда уша давр воқеаларидан яхши хабардор бўлган XV аср миср тарихчиси Ибн Тағрибердининг ёзишича, 1404 йилда Соҳибқироннинг Маккаи мукаррама зиёратига келиши ҳақида муқаддас шаҳарда хабар тарқалган. Макка амири Турон мамлакати соҳибини муносиб равишда кутиб олишга ҳозирлик кўрган. Лекин номаълум сабабларга кўра Соҳибқироннинг ушбу зиёрати амалга ошмай қолган.

Амир Темур ва унинг авлодлари — темурийлар

саройларида хилма-хил мавзулардаги китоблар ва нодир қўлёзмалар сақланадиган бой кутубхоналар — дор ул-кутуб («китоблар уйлари») фаолият курсатарди. Ҳукмдорлар ушбу билимлар хазиналарини муттасил равишда янги қўлёзмалар билан бойитиб бориш учун алоҳида ғамхўрлик кўрсатиб, шу мақсад учун керакли маблағлар ажратардилар. Мана шу фикримизга далил тариқасида манбалардан бир ёрқин мисол келтирамиз. Йирик Миср тарихчиси ва қонуншуноси Ибн Ҳажар ал-Асқалоний (1372—1449) нафақат қўпдан-қўп тарихий асарларнинг муаллифи сифатида машҳур, шунингдек унинг бой ва кенг қамровли илмий фаолиятида диний йўналишдаги ўзига хос қимматли асарлар ҳам етакчи урин эгаллайди. Мана шу асарлари жумласидан ал-Асқалонийнинг буюк муҳаддис имом ал-Бухорийнинг пайғамбар алайҳиссаломнинг саҳийҳ (ишончли, тўғри) ҳадислари мажмуасини ўз ичига олган «ал-Жомеъ ас-саҳийҳ» («Ишончли тўплам») асарининг (бу асар «Саҳийҳ ал-Бухорий» номи билан ҳам машҳур) шарҳига бағишланган «Фатҳ ал-борий би-шарҳи Саҳийҳ ал-Бухорий» йирик асари ҳам бор. Ал-Асқалонийнинг ўн уч жилддан иборат булган бу йирик асари «Саҳийҳ ал-Бухорий»га бағишланган энг яхши шарҳ ҳисобланади. Муаллиф ўз асарини йигирма беш йил давомида ёзиб, 1439 йилда тугатгач, ушбу қимматли шарҳнинг шўҳрати тез орада бутун мусулмон оламига тарқалди. Қўп султонлару подшоҳлар ўз кутубхоналари учун ал-Асқалоний шарҳини топиб келтиришга ҳаракат қилдилар. Уша пайтда Мовароуннаҳр ва Хуросонда салтанат соҳиби булган Амир Темурнинг ўғли Шоҳруҳ Мирзо ҳам Қоҳирага ўз уламоларини юбориб, ҳар бир нусхаси уч юз динордан сотилаётган ушбу шарҳдан бир неча нусхасини ўз кутубхонаси учун олиб келтирди. Яна шуни айтиш керакки, Амир Темур ҳукмронлиги даврида фатҳ этилган айрим мамлакатлардан олиму уламолар билан бир қаторда Самарқандга қимматли, муҳим китоблар ҳам келтирилган.

Амир Темур ислом дини ва унинг қонун-қоидаларининг оташин ҳомийси сифатида ўз фаолиятида бу масалага алоҳида эътибор билан қаради. Шу боисдан ҳам унинг ҳаёт тарзида диний эътиқод масаласи алоҳида урин эгаллайди. Бу фикрни ўз «Тузуқлари»да Соҳибқирон шундай ифода қилган: «Яна тажрибамда кўриб билдимки, давлат агар дину ойин асосида қу-

рилмас экан, тўра тузукка боғланмас экан, ундай салтанатнинг шукуҳи, қудрати ва тартиби йўқолади. Бундай салтанат яланғоч одамга ўхшашким, уни кўрган ҳар кимса назарини олиб қочади. Еҳуд касу нокас тап тортмай кириб чиқадиган томсиз, эшигу тўсиғи йўқ уйга ўхшайди. Шунинг учун ҳам мен ўз салтанатим биносини дини ислом, тўра ва тузук асосида мустаҳкамладим. Салтанатни бошқаришимда учраган ҳар қандай воқеа ва ишни тўра ва тузук асосида бажардим.

Дилимнинг машриқидан кутарилган биринчи тузук шундан иборат бўлди: ислом динини ёйиб, Муҳаммад, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, шариатини қувватладим. Жаҳоннинг турли мамлакатлари, катта ва кичик шаҳарларида ислом динини ва одамларнинг энг хайрлиси (ҳазрати Муҳаммад)нинг тўғри йўлларини тарғиб этдим. Ўз салтанатимни шариат билан безадим...

Ҳар мамлакатга шайх ул-ислом юбордимки, токи мусулмонларни гуноҳ ишлардан қайтариб, уларни яхши ва маърифий ишларга ундасин.

Ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар қуришни, йўловчи мусофирлар учун йўл устига работлар бино қилишни, дарёлар устига кўприклар қуришни буюрдим.

Мусулмонларга диний масалалардан таълим бериб, шариат ақидалари ва ислом дини илмлари: тафсир, ҳадис, фикҳдан дарс берсинлар деб, ҳар бир шаҳарга олимлар ва мударрислар тайин қилдим».

АМИР ТЕМУР — КУЧ-ҚУДРАТ ВА АҚЛ-ЗАКОВАТ РАМЗИ

Жисмоний бақувватлик ва камолот, қатъий азму қарор ва мустаҳкам ирода Амир Темур ҳазратларига хос хусусиятлар эди. У уз ҳарбий бошлиқлари ва раияларига ҳам шу хусусиятларни сингдирган эди. Амир Темурнинг ёшлик йиллари ҳақида ҳикоя қилиб, араб тарихчиси Ибн Арабшоҳ «Темур ёшлигидан қобилиятли, бақувват, қўрқмас, азму қарори кучли, зарбадаст ва эпчил бўлиб ўсиб, ўз тенгқурлари — вазирларнинг уғиллари билан суҳбат қураб ва амирларнинг уғилларидан ўзига ўхшашлар билан вақтини утказарди», — деб ёзган. Амир Темур даврининг ҳозирги замон тадқиқотчиси Л. В. Строева эса «Ёшлик давридан бошлаб Темур ташқи белгиларига қараб отларни зотдор ёки дурагай эканлигини ажрата биладиган зийрак ва моҳир чавандоз ва камондан отадиган моҳир мерган бўлган эди», — деб таъкидлайди. Ёшлигидан мана шу тарздаги ажойиб хислатларни ўзида мужассам қилган Амир Темур ҳар доим кучли, мард ва жасур кишиларга зўр ҳурмат эътибор билан қарарди. Темур ва темурийлар даврида кураш, отда юриш санъати, кўпқари, от пойғаси, ёй ва камондан отиш, ов, човгон уйини сингари оммавий машгулотлар ва уйинлар қўшинлар ва халқ орасида кенг тарқалган эди. Ўз қўшинларининг жисмоний чиниқишига Соҳибқирон алоҳида эътибор берарди. Рақиблари устидан эришилган галабалари шарафига, турли-туман тантанали маросимлар ва тўйлар муносабати билан хилма-хил мусобақалар, оммавий уйину кўриклар уюштирилди. Ушбу маросиму мусобақалар том маъносида оммавий тусда утказилиб, унда аҳоли ва қўшин барча табақаларининг вакиллари иштирок этардилар. Мусобақа ғолиблари катта мукофотларга сазовор бўлардилар.

Яна шуни қайд қилиш керакки, ҳар қандай шаброитда, ҳатто ўзи учун қийин, танг ҳолатларда ҳам Амир Темур ҳазратлари адолат мезонига амал қилиб, ботир ва жасур кишиларга нисбатан тантилик билдириб, ўз ҳурматини изҳор этган. Ҳатто ўз рақибларидан бўлса ҳам мард ва довюрак жангчиларга тан бериб, самимий равишда иззат-икромини билдирган.

Мана шу фикримизга икки араб тарихчиси келтирган маълумотлардан мисол келтирамиз. XV асрда яшаган араб тарихчиси Ибн Тағрибердининг ёзишича, Суриянинг Ҳалаб шаҳри муҳосараси пайтида Темур аскарларига қарши амир Азиддин Аздамирнинг ўгли Яшбек ибн Аздамир катта матонат билан мардонавор жанг қилган. Сунгра у танасининг кўп жойларидан жароҳат олиб, Темур қўшинларига асир тушади. Яшбекни Амир Темур ҳузурига келтирилганларида, унинг танасидаги кўп сонли — фақат бошининг ўзидан уттиз жойидан жароҳатланганди — яраларини кўриб, Соҳибқирон жангчининг матонат ва жасоратига гоятда қойил қолиб, уз табибларига уни тезда даволаб тузатишларини буюрган.

Юқорида зикр этилган араб тарихчиси Ибн Арабшоҳ узининг «Ажойб ал-мақдур фи тарихи Таймур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») номли асарида Ажам Ироқи ҳокимларидан бири музаффарий Шоҳ Мансур Темур аскарларига қарши мардонавор жанг қилгани ҳақида батафсил ёзади. Кескин жанглардан кейин Шоҳ Мансур асир олиниб, Темур жангчиларидан бири унинг калласини кесиб ўлдиради. Қачонки бу хабар Амир Темурга етгач, у шундай жасур ва довиюрак жангчи қатл этилганидан гоятда афсусланиб, кўп изтироб чекади. Кейин у Шоҳ Мансурнинг қотилини топдириб, нафақат унинг узини, балки бутун уруғ-аймоғини ҳам қаттиқ жазога тортишларини буюради ва Шоҳ Мансур курсатган қаҳрамонлик ва жасоратига бағишлаб фасоҳатли ибораларда бир тавсифнома битдириб, бу тавсифномани уз бепоен мамлакатининг турли томонларига жунатади. Тарихчининг ёзишича, бу тавсифнома гавжум йўллар ва катта майдонларда эл ичида қайта-қайта қироат этилиб, мактабу мадрасалар толиблари уларни меҳр билан урганиб ёд олганлар.¹

Ёзма манбаларда Амир Темур ва унинг қўшинлари томонидан намоён этилган кучли ирода, темир интизом, жасорат ва матонат намуналари ҳақида кўплаб маълумотлар келтирилган. Шунингдек, уша даврда кенг тарқалган шатранж ўйини ҳақида ҳам талай маълумотларни учратамиз, фикрни пешлаш хосияти борлигидан Амир Темур уз яқин аъёнлари билан мутасил равишда шатранж ўйнардди ва бу борада у юк-

¹ Ибн Арабшоҳ, Амир Темур тарихи, 1-китоб, 106—113 бетлар.

сак маҳоратга эришган эди. Ибн Арабшоҳ бу хусусда шундай ҳикоя қилади: «Темур саройида шатранж уйини усталаридан Муҳаммад ибн Уқайл ал-Хаймий, Зайн ал-Яздий ва бошқалар бор эди. Шатранж усталарининг алломаси шубҳасиз, Алоуддин ат-Табризий эди (уша даврнинг бошқа муаррихлари, масалан, Хондамир ва Ҳофизи Аbru, уни Хожа Али аш-Шатранжий ат-Табризий деб тулифроқ атаганлар). У фикр ва ҳадис илмларида ҳам етук олим эди. Алоуддин Зайн ал-Яздийга ортиқча бир пиёда қўйиб, ундан голиб чиқар, Ибн Уқайлга эса битта от қўйиб, уни устига чиқиб миниб оларди (яъни у билан хоҳлаганича уйнаб, уни енгарди). Темур Шарқу Фарб иқлимларини забт этибдики, ҳар бир шоҳу султон жангу жадал майдонларида ҳам, шатранж уйинида ҳам ундан мағлуб бўлиб мот бўдилар. Темур доим Алоуддин ат-Табризийга «Гуе мен салтанат сиёсатида яккаю ягона бўлганим каби сен ҳам шатранж оламида тенги йўқ, битта-ю биттасан», деярди. Шунингдек, яна у «Бизлардан, яъни мен ва мавлоно Алоуддин ҳар қайсимиз ўз санъатида кўп кароматларга эга бўлган беназир кишилармиз. Шатранж уйини ва унинг мансубалари (комбинациялари) илмида менинг ҳам, Алоуддиннинг ҳам узига хос талқинимиз бор», — деярди. Дарҳақиқат, Алоуддин билан уйнаганда чуқур уйламасдан туриб, бирон кимса унинг фикри ҳаддига етишга қодир бўла олмасди. У шофеъий мазҳаби бўйича фикр олими, ҳадис илмининг яхши билимдони, хайр-саховатли бўлиб, чиройли юзлю ҳақ сўзли инсон эди. Унинг узи менга ҳикоя қилишича, у амир ал-муминийн Алини — каррам оллоҳу ваҳҳаху — тушида кўрган. Али ҳазратлари унга бир халгачада шатранж тутқазган, шундан кейин ҳеч бир инсон ундан голиб чиқмаган. Шайхнинг шатранж уйинидаги фазилатларидан бири шу эдики, уйин пайтида у уйланиб, сира тафаккур қилмас, фақат унинг рақиб узоқ фикрга чўмиб, обдон уйлаб дона сургандан кейин, у ҳеч бир уйлаб-нетиб утирмасдан юриб кўярди. Бир вақтнинг ўзида у гойибона икки рақиб билан уйнади ва ҳисобини олиш натижасида ўз томонида қандай доналар бор ва рақиблари томонида қандай доналар борлигини еддан биларди. Шайх Алоуддин ва Амир Темур доим катта шатранжда уйнардилар. Шунингдек, мен Алоуддиннинг олдида доирасимон ва узунчоқ шатранжларни ҳам кўрган эдим. Амир Темурнинг ҳиммати кичик

шатранжда уйнашдан олий булиб, у катта шатранжда (шатранжи кабийр) уйнади. Катта шатранж тахтасининг эни ун хона, буйига ун бир хонадан иборат. Унда ортиқча икки туя (жамал), икки жирафа, икки талийъа (илгор), икки даббаба, бир вазир ва булардан бошқа бир қанча ортиқча доналар ҳам бор бўлган.¹

Ибн Арабшоҳ келтирган ушбу маълумотлар Амир Темур ҳазратлари шатранж уйинига алоҳида аҳамият берганлигидан далолатдир. Дарвоқе, Амир Темурнинг ҳаёти ва ғолибона юришларига бағишлаб «Зафарнома» номли асар ёзган муаррих Низомиддин Шомийнинг гувоҳлик беришича ҳам Соҳибқирон ҳазратлари кўп вақт шатранж уйини билан машғул бўлганлар. Бинобарин «Зафарнома»да бу хусусда «Кунча углон Амир Соҳибқироннинг саодатбанд суҳбатига мушарраф бўлган, сафар ва қўнимларда эҳсонлар билан тақдирланган, нарду шатранж уйинларида кўп кунларни Соҳибқирон билан биргаликда ўтказган, уз элулусида тархонлик ҳукмини олган эди»,² деб ҳикоя қилинади.

Юқорида келтирилган фикр-мулоҳазалар буюк мутафаккир Алишер Навоий ҳам уз асари «Лисон уттайр»да зикр қилган «шатранжи кабийр»да уйнаш Амир Темур даврида кенг тарқалганлигини ва жаҳонгирнинг узлари ҳам қадимий бу уйиннинг катта муҳлиси бўлганлигини, шунингдек Соҳибқирон ҳазратлари уз халқининг ҳам жисмоний, ҳам маънавий камолотига алоҳида эътибор берганликларини кўрсатади.

¹ Қаранг: Ажоиб ал-Мақдур. 468—469-бетлар; Амир Темур тарихи, 2-китоб; 86—87-бетлар.

² Зафарнома, Ф. Тауэр нашри, Прага, 1937, 1-жилд, 125-бет.

АМИР ТЕМУР ВА МИСР СУЛТОНЛАРИ

XIV асрнинг охирида шундай тарихий вазият вужудга келдики, Осиё, қисман Африка ва Европа ҳудудида Усмонли Туркия, Амир Темур давлати, Миср мамлуклар салтанати, Олтин Урда ва Мин Хитойи энг қудратли давлатлар сифатида сиёсий майдонга чиқди. 1382 йилда Мисрда ҳокимият тепасига келган Султон аз-Зоҳир Барқуқ бошлиқ черкас мамлуклари давлати таркибига кирган Сурия, уларга тобеъ булган Ироқ ва муқаддас саждагоҳлар макони Ҳижоз билан биргаликда қудратли кучга айланган булиб, Шарқдаги қушни мамлакатлар учун ҳимоя вазифасини ҳам утарди. Мана шу сабабли ҳам қатор мамлакатлар ва амирликлар мамлуклар давлатини эътироф этиб, уларнинг ҳимоясига умид боғлаган ҳолда улар билан сулҳ тузишга шошилдилар. Марказий Осиёда Амир Темур томонидан марказлашган йирик давлат тузилиб, унинг ғарбий чегараларида нуфузи оша боргач, улар ўртасидаги бу ҳаракат айниқса кучая борди. Амир Темур давлатининг қудрати ва нуфузи оша боргач, Миср мамлуклар салтанатига кўп қушнилари мурожаат қилиб, ёрдам сурай бошладилар. Масалан, Синжар, Қайсария ва Такрийтнинг ҳокимлари 1383 йилда Миср султониغا мактуб йуллаб, ўзларини унинг тобеълари ҳисоблаб, хутбани унинг номи билан ўқиганларини билдирганларида султон Барқуқ дарҳол улар илтимосини бажо келтириб, уларни ўз ноиблари этиб тайинлади.¹ Ўз навбатида айтиш лозимки, ушбу воқеалар Амир Темурнинг баъзи араб мамлакатлари ҳудудларида пайдо булиши билан бир вақтга туғри келади. Жумладан, 1386 йилда Амир Темур қўшинлари Табриз шаҳрини қамал қилиб, ундан ҳокими Қора Юсуф туркманни ҳайдаб чиқариб, шаҳарни эгаллаганларида Ироқ ҳокими Султон Аҳмад ибн Увайс Жалойир бунга кўп ҳам эътибор бермай, мамлакат ичкарасига — пойтахти Бағдодга чекиниш билан чегараланди. Айни вақтда бу воқеалар яхшиликка олиб келмаслигини ҳис қилиб, у туркман Қора қуюнлилар қабиласининг бошлиғи Қора Юсуф ва бир қатор араб-

¹ Ибн Ҳажар ал-Асқалоний. Инба ал-ғумр, 1-жилд, 201-бет.

лар йулбўшчилари билан Темурга қарши битим тузди. Шу билан бирга, 1388 йилнинг охирларида қачонки Темур қўшинлари Табриздан чиқиб кетганларида туркманларнинг бошлиғи Қора Юсуф Табризга қайтиб келиб, яна шаҳарни қулга киритди. Ҳокимиятни қайтадан эгаллаган Қора Юсуф Миср султони Барқуққа мактуб йўллаб, Табризда унинг номи билан пул зарб этиб, масжидларда унинг номи билан хутба ўқиладганини билдириб, узини султоннинг Табриздаги ноиб булишлигини сўради.¹

Бу уринда шуни таъкидлаш лозимки, Бағдод ҳокими Султон Аҳмад ибн Увайс Жалойир ута ахлоқсизлиги билан танилган бўлиб, фисқу фужур ва бузуқликка муккасидан кетган эди. Бунинг устига ҳоким сифатида мамлакатни ёмон идора қилар эди. У ҳаддидан ошиб, ҳатто ўз биродарларига ҳам зулму жафо ўтказиб, ўз ҳарбий бошлиқлари ва амирларини муттасил таҳқирлаб, раияларига нисбатан ҳеч раҳм-шафқат қилмай, ғоятда адолатсизлик ва ноҳақлик билан ҳукм юритарди. Бундан ташқари, у Қора Юсуф билан биргаликда қарвонларни ва ҳожиларни талаб, қарвон йўлларида қароқчилик ҳам қиларди. Шу боисдан ҳам Бағдод аҳли Амур Темурга мактуб йўллаб, ундан нажот изладилар ва Султон Аҳмадга қарши юришга ундадилар.² Бунга қўшимча Султон Аҳмад улгудек ҳасис одам бўлиб, бир нечта сандиқларга жойлаб қўйилган ўз мол-давлати ва жавоҳирларидан ута хавотирда эди, ҳаммадан кўра у узининг соқчилари бўлмиш мамлукларидан кўп хавфсирар эди. Шу боисдан ҳам у узининг бехатарлигидан ташқари мудом ўз мол-дунёси ва қимматбаҳо бойликларини қай тарзда қўтқариш ҳақида кўп бош қотирарди. Мана шу мулоҳазаларга кўра у ўз иттифоқдоши Қора Юсуф ва Дамашқда ҳокимият юритаётган мамлуклар билан доимий алоқада бўлиб турди. Шунингдек ута бир синчковлик (эҳтиёткорлик) билан бир гуруҳ маҳсус навкарларни учқур отлар билан танлаб олиб, улар зиммасига ўзи, оила аъзолари ва бойликларини қўриқлашни, агар зарурат туғилса, улар қочишга тайёр ҳолда туришларини топширган эди. Ўз ҳудудлари чегарасида — пойтахт Бағдоддан 140 км

¹ Ал-Мақризий. ас-Сулук, 3-жилд, 495-бет.

² Муҳаммад Асадуллоҳ Сафс. Темурланг, 155-бет; Ибн Арабшоҳ, Амир Темур тарихи, 1-китоб, 137-бет.

масофада хабарчи кабулгарлар билан уз кузатувчиларини ҳам қўйдики, уларга Темур қўшинларининг яқинлашуви ҳақида Султонни уз вақтида огоҳ қилишлари топширилган эди.¹ Мана шу воқеалар жараёнида — яъни 1386 йилда Табризни забт этгач, Амир Темур Мордин ҳокими Маждиддин Исога мактуб йўллаб, уни уз ҳузурига келишга даъват қилди. Лекин Мордин ҳокими Миср султонининг қўллаб-қувватлашидан умид қилиб, Амир Темур ҳузурига боришга Миср султонининг рухсати бўлишлигини рўқач қилиб, Темурга уз узрини билдиради. Маждиддин Исонинг бундай жавобидан Темурнинг жаҳди чиқиб, унга иккинчи маротаба хат йўллаб, «сенинг ерларинг устидан ҳукм юритишга Миср султонининг ҳеч бир ҳаққи йўқ», деб узил-кесил уз фикрини билдирди ҳамда унга хат йўллашдан мақсади унинг билан дустона муносабатлар урнатиш эканлигини Мордин ҳокимига уқтирди. Амир Темур узининг ушбу холис ниятини яна Маждиддинга мактуб йўллаб билдирди, мактуб билан бирга қимматбаҳо сарпо, олтиндан ишланган жавоҳирлар ва кўпдан-кўп пул (динор)лар ҳам юборди.² Мордин ҳокими Маждиддин Исо Амир Темур билан бўлган бу ишлар ҳақида Миср султони Барқуққа хабар етказиш тараддудида бўлганда Темур кутилмаганда орқага қайтиб, ғарбий томондан Бағдод устига ҳужум қилди. Султон Аҳмад ибн Увайс Темур қўшинлари ҳужуми кутилаётган шаҳарнинг ғарбий томонидаги кўприқдан утиб, кўприкни буздириб ташлади ва саҳар чоғида уз хонадони аъзолари, хотинлари ва бойликларини олиб, шаҳарни тарк қилди. Бағдодни мухосара қилиш 1393 йилнинг июль ойида бошланиб, икки ой давом этди, шундан кейин Темур Бағдодни эгаллашга муваффақ бўлди. Мухосара чоғида шиддатли жангларда кўп одамлар ҳалок бўлди, шаҳарнинг талай қисми, жумладан, деворлари, масжидлари ва бозорлари вайрон этилди. Темур Султон Аҳмаднинг орқасидан уз ўгли Мироншоҳ бошлиқ таъқиб гуруҳини юборганди. Икки кун таъқиб қилгач, Ҳилла деган жойда улар Султон Аҳмаднинг қувиб етдилар, унинг бойликлари, баъзи хотинларини қўлга олдилар, султон шерикларидан бир қисмини ўлдириб, бир қисмини асир олдилар.

¹ Ибн Тағриберди. ан-Нужум аз-зоҳира, 12-жилд, 43-бет.

² Ал-Мақризий. ас-Сулуқ, 3-жилд, 706-бет.

Султоннинг ўзи юзга яқин суворийлари билан зўрга қочиб қутулиб, ярим ялонғоч ҳолда султон Барқуқнинг ҳомийлиги ва ҳимоясини сўраб Қоҳира томон равона бўлди.

Султон шаҳарни ташлаб қочгач, Бағдод аҳли ўзлари шаҳар дарвозаларини очиб, омонлик ўлпонини туладилар ва Амир Темур ҳокимиятини тан олдилар. Темур шаҳарда икки ой мобайнида бўлиб, баъзи муаррихларнинг гувоҳлик беришларича, Султон Аҳмадга тегишли бойликлар ва жавоҳирлар ҳамда шаҳар аҳлидан олинган омонлик тўлови билан чегараланган. Неча асрлар шон-шўҳратга бурканиб, бутун мусулмон дунёсининг гуллаб-яшнаган марказига айланган Бағдодда бундан хийла муддат муқаддам ичкиликбозлик кенг тарқалган эди. Амир Темурнинг фармонига биноан шаҳарда мавжуд барча спиртли ичимликлар Дажла дарёсига тукдириб юборилди, уша пайтда шаҳарда кенг тус олган фоҳишахоналар ёпилди. Шаҳардаги машҳур усталар, ҳунармандлар, санъат аҳли, муסיқашунослар, мунажжиму меъморларни ўз пойтахти Самарқандга кучириб кетди. Шаҳарда икки ой булгач, Амир Темур қутилмаганда шаҳарга келгани каби шу тариқа қутилмаганда шаҳарни тарк қилди. Бағдоддан кета туриб, Амир Темур Қоҳирага, султон Барқуққа оғзаки мактуб билан ўз элчиларини жўнатди. Ўз элчилари орқали Амир Темур султон Барқуққа билдирган таклифлар жумласидан: иккала — яъни Темур ва султон Барқуқ давлатлари ўртасида дўстона муносабатлар урнатилиши, бизларнинг савдогар ва тижорат аҳллари бемалол борди-келдиларини амалга оширишлари, бундан кейин бизлар уртамизда ҳеч қанақа ихтилоф ва адоват ҳаракатлари бўлмасин, деган фикрлар бор эди. Бироқ султон Барқуқ Темур элчиларини қатл этиб, ўзининг бу ишидан гоъта сурурга тўлди. Султон тасаввурича бир томондан Бағдодни эгаллаган Темур мамлуклар давлатининг гарбий чегараларига жуда яқин булганлиги бўлса, иккинчи томондан — энг асосийси Миср султон Темур элчиларига нисбатан ушбу кўрс муомаласининг боиси айни шу пайтда султон Барқуқ усмонли турклар султони Боязид сиймосида салобатли бир иттифоқдош топган эди. Чунончи Темур қушинларидан бир қисмини Анадулиянинг айрим ҳудудларида туриши турк султони-нинг Темурга қарши очиқдан-очиқ газабини кўзгаган эди-да. Мана шуларга кура Миср ва Турк султонлари

узро мустаҳкам иттифоқ тузиб, Темурнинг адабини бериб қуймоқчи булдилар. Уларнинг тасаввурича, улар қушинларининг йўлига тусиқ буладиган на Дажла дарёсигача ҳам, на Журжон денгизигача ҳеч бир куч булмайди, чунки уларни шимол томондан туркманлар, жанубдан эса Сурия араблари қўллаб-қувватлайдилар. Мана шу режага мувофиқ Турк қушинлари осонлик билан Мосулгача етиб келган бўлса, Миср султонининг қушинлари эса Дажла дарёсидан утиб Бағдодга кириб келдилар. Улар узлари билан илгарироқ Қоҳирага қочиб келган султон Аҳмад ибн Увайс-ни ҳам яна уз тахтига утқазिश мақсадида Бағдодга олиб келдилар — энди у Бағдодда Миср султонининг ноиби сифатида ҳокимлик қилади.

Масалани шу тарзда ечганларидан мамнун булган Миср мамлуқлари Бағдоддан, турклар эса Мосулдан қайтиб, уз юртларига кетганларида Аҳмад ибн Увайс одатдаги ташвишлари билан ёлғиз қолди. Энди мухтасар ҳолда Амир Темур билан султон Барқуқ муносабатларига тўхталсак. Улар ўртасидаги расмий алоқалар 1385 йилдан бошланган эди. Нисбатан қисқа муҳлатда — 1386 йилдан то 1405 йилгача Амир Темур ва Миср султонлари Барқуқ ва Фараж, шунингдек, уларнинг Суриядаги ноиблари ўртасида тахминан 25 марта мактублар ва элчилар алмашуви булди.¹ Уша (1385) йилнинг ноябрь ойида Амир Темур ўзининг махсус элчиси орқали султон Барқуққа мактуб йўллади. Элчи Қоҳирада яхши кутиб олиниб, унга муносиб жавоб ҳам қайтарилган эди. Лекин, афсуски, бу мактубнинг мазмуни очилмасдан қолди.²

Аввал зикр қилинганидек, кейинги йил Қоҳирага Мордин ҳокимининг чопарлари келиб, Темур Табризни эгаллагани, Султон Аҳмад ибн Увайс пойтахт Бағдодга чекинганини хабар қилгандилар. Ана ўшанда Султон Аҳмад қандайдир бир аёлни султон Барқуққа жунатиб, Темурнинг нияти аввал Бағдодга кириб, сўнгра Сурияга қайтиш эканлигидан султонни огоҳ қилмоқни истаганди. Бу аёл Дамашққа келгач, шаҳар ноиби Пайдамир уни дарҳол Қоҳирага — султон ҳузурига жунатди.³ 1387 йилда эса Қоҳирага келган бир хабардан Темур Омуд ҳокими Қора Юсуфни тор-мор

¹ А. А. Ҳасанов. Из истории дипломатических отношений Средней Азии с Египтом, 126-бет.

² Ал-Мақризий. ас-Сулуқ, 3-жилд, 537-бет.

³ Ибн Ҳажар ал-Асқалоний. Инба ал-ғумр, 1-жилд, 312-бет.

қилиб, шаҳарни эгаллагани ва Қора Юсуф қочиб кетгани маълум бўлди.

Мана шу хатарли воқеалардан кейин султон Барқуқ уз қозилари, фақиҳлари ва амирларини йиғиб, машварат қилди. Узоқ давом этган тортишувлардан кейин қўшиннинг зарурияти учун вақф ерларидан бир йиллик ҳосилни йиғиб олиш ва ахборот тўплаш учун Сурияга баъзи йирик амирлар бошчилигида уч юз киши жўнатиш хусусида қарор қабул қилинди. Қўшинининг асосий қисми йўлга тушишдан олдин бу тариқа илғор гуруҳ жўнатиш мамлукларнинг одати эди.¹ Айни шу йилда Темур қўшинлари мамлукларга қўшни ерларга кетма-кет қўққисдан ҳужумлар уюштириб, уларнинг мамлуклар давлати чегараларига яқинлашиб қолганлиги ҳақида овозалар тарқатилди. 1388 йилда биринчи маротаба мамлукларнинг Темур қўшинлари билан қуролли тўқнашуви юз берди. Бунинг сабаби — Сивас туркманлари мамлукларнинг узлари устига уюштирган ҳужуми туфайли Темурга ҳимоя сўраб мурожаат қилганлари эди. Бу тўқнашувда гарчанд сон жиҳатидан Темур қўшинлари кўп бўлсада галаба Ҳалаб ноиб Ялбуға ан-Носирий бошчилигидаги мамлуклар томонида бўлди. Йилнинг охирида Амир Темур уз ватанига қайтиб кетди. Юқорида зикр қилинганидек, Қора Юсуф Темурнинг йўқлиги фурсатидан фойдаланиб, тўсатдан Табриз устига ҳужум уюштириб, шаҳарни Темур одамлари қўлидан эгаллаб олди. Қора Юсуф бу билан чегараланиб қолмай, хутбани султон Барқуқ номига ўқитиб, шунингдек султон Барқуқ номига пул ҳам зарб этиб, унга ўша дирхамларидан юбордики, унинг бу ишларидан Миср султони гоятда шодланди.² Бу ўринда яна шуни таъкидлаш керакки, ўрни келганда султон Барқуқ ҳар сафар Темурга нисбатан ута нафрат билан муносабат билдириб, доимо «Мен бу чулоқдан қўрқмайман, чунки барча (подшоҳлар) унга қарши мени қўллаб-қувватлайди, мен фақат Ибн Усмон (Боязид)дан қўрқаман»,³ — деб таъкидларди. Воқеаларнинг шу тарзда ривожига қарамасдан, беш йил тинч-осойишта утиб, кутилмаганда Амир Темурнинг 1393 йилда Бағдодга қайтишидан кейин вазият ҳийла кескинлашди. Гап

¹ Ал-Мақризий. ас- Сулук, 3-жилд, 564-бет.

² Ибн Ҳажар ал-Асқалоний, Инба ал-гумр, 1-жилд, 347-бет.

³ Уша асар, 1-жилд, 385-бет.

шундаки, мана шу йили Амир Темур Қайсария, Туқат ва Сивас ҳокими бўлган Абу-л-Аббосга мактуб йўллаб, уни узига итоат қилишини талаб қилди. Лекин 1383 йилдан буюн султон Барқуқ билан иттифоқда бўлган Абу-л-Аббос Темур элчилари бошлиқларининг (кибор русул) бошларини кесиб, кесилган бошларни тирик қолган элчилар бўйинларига осиб, уларнинг (элчиларнинг) ярмини султон Барқуққа ва қолган ярмини эса турк султони Боязидга жунатди. Шунингдек, бу икки султонга мактуб ҳам йўллаб, уларни Темурга қарши шошилинч ёрдам курсатишларини сўради¹. Ушбу 1393 йилнинг октябрь ойида Бағдодда турган Амир Темур қимматбаҳо совғалар ва махсус мактуби билан ғоятда обрӯ-эътиборли уламоларидан бири шайх Суваҳ бошчилигидаги махсус миссиясини султон Барқуқ ҳузурига жунатди.² Ушбу миссия Сурия ҳудудидаги ар-Раҳба деган шаҳарга етиб келгач, шаҳар мутаваллиси уларни мамлакатга киритиш учун султон Барқуқнинг руҳсатини сўради ва элчилар билан бирга қўллар, жориялар ва ҳоказолардан иборат султонга купдан-куп совғалари борлигини ҳам унга хабар қилди. Шунда элчиларни уша жойнинг узида зиндонга ташлаш, Темурдан келган мактуб ва совғаларни унга жунатиш хусусида султондан амру фармон келди. Амир Темурнинг мактубида Мисрга қочиб келган Бағдод ҳокими султон Аҳмад ибн Увайсни мамлакатдан (Мисрдан) чиқариб юбориш талаб қилинган эди. Бундан ташқари, мактубда яна шу нарсалар — Темурга тегишли чегаралар Миср давлати ҳудудлари билан чегарадош бўлиб тутashi кетганлиги сабабли яхши қўшничилик муносабатлари ўрнатиб, элчилар алмашилиб дустона алоқаларни мустақкамлаш орқали савдо аҳли ва тижоратчиларнинг бир мамлакатдан иккинчисига бемалол утиб-қайтиб ҳеч бир тўсқинликсиз ўз ишлари билан шуғулланишлари таклиф қилинган эди.³ Лекин Амир Темурнинг бу таклифлари султон Барқуққа ёқмади ва ҳамма жойда расм бўлган тартиботларга хилоф равишда ўз ноибига Темур элчиларини қатл этишни амр қилиб⁴, бу билан унга нисбатан адоватини очиқдан очиқ изҳор қилди. Миср султони Барқуқ билан турк

¹ Ибн-Арабшоҳ. Амир Темур тарихи, 1-жилд, 164—167-бетлар.

² Мирхонд. Равзат ус-сафо, 6-жилд, 209-бет.

³ Х. А. Саййид, Қийам..., 126-бет.

⁴ Мирхонд. Равзат ус-сафо, 6-жилд, 209-бет.

султони Боязид ва бошқа гуруҳлар уртасидаги амалий ҳамкорлик мана шу пайтдан бошланган эди. Бунга қушимча Қора қуюнли номли туркман қабиласининг бошлиғи Қора Юсуф Авник қалъасининг сардори, Амир Темурнинг яқин қариндоши Атламиш билан булган жанг пайтида уни тутиб олиб, султон Барқуққа жунатганда, уз навбатида султон ҳам уни дарҳол зиндонга ташлатди.¹ Шу воқеалар жараёнида Ҳалаб ва Малатия ноибларининг жангчилари билан Темурнинг илғор қўшинлари уртасида Оуҳа деган жойда энгилелли туқнашувлар бўлиб, буларда Темур қўшинлари орқага чекингандилар. Темур қўшинининг купчилиги қириб ташланган, қолганлари асирга олинган, бир қисми эса ҳар тарафга қочиб кетганди. Мана шу жангдан кейин Темурнинг қатл этилган аскарларининг 240 калласи ва бир гуруҳ асирлар ҳам Қоҳирага жунатилган эди.² Мана шу воқеалар асносида султон Барқуқ шошилинич равишда Темурга қарши жангга ҳозирлик кўра бошлади ва бу жангга шахсан ўзи бошчилик қилишга қарор қилди. Ушбу жангга тайёргарлик ишлари авжига чиққан пайтда Темурдан султон Барқуққа иккинчи мактуб келди. Султон Барқуқ шаънига баъзи дук-пуписалар қилинган ушбу мактубида Темур султонни ўз элчиларини ўлдиришда, шунингдек, ўзига топширишни талаб қилган Бағдод ҳокими Аҳмад ибн Увайсга бошпана беришда айблади.³ Узининг жавоб хатида султон Барқуқ Амир Темурни худосиз деб айтади, узини эса ҳар қандай тажовузкорликка қарши ислом динининг ҳомийси деб эълон қилиб, узининг фақат амир ал-муминийнга (яъни халифага) ва пайгамбарга итоат этишини билдирди. Керакли кийим-бош ва асбоб-анжомлар пухта тайёрлангандан кейин 1394 йилнинг апрель ойида куп сонли мамлуклар армияси султон Барқуқнинг қумондонлигида йўлга чиқди. Султон билан ўз одамларини атрофига олган Ироқ ҳокими Аҳмад ибн Увайс ҳам йўлга чиқди. Амир Темур эса бу вақтда ўгли Мироншоҳни Бағдодда қолдириб, ўзи Ҳиндистон сафарига отланган эди.⁴ Гарчи Амир Темурнинг Бағдоддан чиқиб кетганлиги ҳақидаги хабар султон Барқуққа етган бул-

¹ Хондамир. Ҳабиб ас-сийар, 3-жилд, 65-бет.

² Ибн ал-Фрот. Тарих, 9-жилд, 307-бет; ал-Мақризий, ас-Сулуқ, 9-жилд, 802-бет.

³ Ал-Мақризий. ас-Сулуқ, 3-жилд, 237—238-бетлар.

⁴ Ал-Аззавий. Тарих ал-Ироқ байн ал-ихтилолайн, 2-жилд, 219—220-бетлар.

са-да, у сафарини давом эттириб, узининг куп армияси билан 1394 йилнинг майида Дамашққа етиб келди. Дамашқда Миср султони Тухтамиш ва турк султони Боязиднинг элчилари билан учрашиб, Темурга қарши уларнинг нафратини қузгатди ва биргалашиб ҳаракат қилиб, ундан қутулишга уз рағбатини билдирди. Амир Темур сиқуви натижасида уз ерларининг ичкарасига қараб чекинган Тухтамишхон юборган элчилар уз хонларининг султон Барқуққа кўрсатадиган мададини чиройли тарзда ифода этиб, унинг султон Барқуқ билан Темурга қарши «мудофаа иттифоқи»ни тузишга рағбатини изҳор қилдилар.¹ Бу ерда ҳозир бўлган султон Боязиднинг элчилари ҳам унинг (султоннинг) Темур билан жангида султон Барқуқ билан иттифоқдош бўлишга интилишини, шунингдек, уз султонларининг Миср султони тасарруфига узининг қўшинидан икки юз минг кишини беришга тайёр эканлигини билдирдилар.² Ушбу таклифлари учун султон Барқуқ уларга уз миннатдорчилигини изҳор этиб, бу фикрларига тегишли жавобини берди.³ Айни вақтда яна султон Барқуқ, Бағдод ҳокими Аҳмад ибн Увайсга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиб, Бағдодга уни уз ноиб сифатида жўнатди. Натижада у (Аҳмад ибн Увайс) 1394 йилнинг июнь ойида мамлук қўшинлари ва туркман Қора Юсуфнинг ёрдами туфайли Амир Темур ўгли Мироншоҳ устидан ғалаба қозониб, Бағдодни қайтариб олишга муваффақ бўлди. Аҳмад ибн Увайсининг ушбу ғалабасини эшитган турк султони Боязид султон Барқуққа мактуб йўллаб, Темурга қарши курашда зарурат туғилса, уз қўшинларидан унинг ихтиёрига юборишни узи шахсан тасдиқлади. Шунингдек, мамлуклар давлати ерлари билан чегарадош бўлган туркман амирликларининг бошлиқлари ҳам султон Барқуққа итоат этишларини билдириб, хабар юбордилар.⁴

1395 йилнинг бошларида султон Барқуқ Қоҳирага қайтиб келди. Шундан бир йил ўтгач, 1396 йили Амир Темур Қоҳирага — султон Барқуққа уз вакиллари юбориб, бир йилдан ортиқ вақтдан буён Қоҳирада зиндонда ётган қариндоши Атламишни озод қи-

¹ Ибн ал-Фрот. Тарих ад-дувал ва-л-мулук, 9-жилд, 391-бет.

² Уша асар, 9-жилд, 416-бет.

³ Ибн Хажар ал-Асқалоний, инба ал-ғумр, 1-жилд, 431-бет; Ибн ал-Қозий Шухба, Тарих, 512-бет; Ибн Тагриберди, ан-Нужум аз-зоҳира, 12-жилд, 26-бет.

⁴ Ал-Мақризий, ас-Сулук, 3-жилд, 733, 747-бетлар.

лишини талаб қилди. Султон Барқуқ Темурнинг бу талабига унчалик эътибор бермай, бунга қушимча Атламишга «Миср заминиди менга жуда яхши»,¹ деган тарзда хат ёзиб юборишини буюрди. Шундан кейин бир неча йил утиб, 1399 йили султон Барқуқ вафот этгач, Миср ва Сурия султони мансабига унинг ун ёшли угли ан-Носир Фараж утирди. Султон Барқуқнинг вафоти туфайли Мисрда вужудга келган беқарорлик вазиятидан фойдаланган турк султони Боязид ал-Убластийн ва Малатияга ҳужум уюштириб, Дарандни мухосара этди. 1399 йил сентябрь ойида ахборот тушлаш учун Султон Фараж томонидан юборилган амирлардан бири турк султони Боязид Сивасни босиб олиб, Малатияни хисор этаётганини, Сивасда унинг угли Салмон ҳукм юритиб, аҳолига купдан-куп кулфату нотинчликлар етказётганлигини хабар қилганди. Иккинчи томондан турк султонининг бу хатти-ҳаракатлари Амир Темурнинг ҳам жаҳлини чиқарди. 1399 йилнинг июль ойида Амир Темур Ҳиндистонни тарк этди ва Озарбайжон ҳудудига келиб, Табризни қароргоҳ тугди. Табризда турганида турк султони Боязидга мактуб йуллаб, одоб билан унга узининг Қора Юсуф ат-Туркманий ва Бағдод ҳокими Аҳмад ибн Увайс билан буладиган урушида холис-бетараф мавқеда бўлишини ишорат қилди. Лекин султон Боязид Амир Темурнинг ушбу маслаҳатини кулоққа олмади ва унинг хатига қурслик билан жавоб қайтариб, «ёрдам сўраган одамни уз ҳолига ташлаб қуйиш туркларнинг одатидан эмас», — деб алоҳида таъкидлади. Кейин эса унга қарши кучли қушин билан боришини ва қаерга бормасин уни таъқиб қилишини билдирди.²

Мана шу мулоҳазаларнинг барчасидан Амир Темур чиқарган хулоса шу бўлдики, Боязид билан иттифоқ тузиш хусусида гап юритиш бефойда, бунинг устига Бағдодда ҳам вазият янада кескинлашган бўлиб, Темур 1393 йилнинг декабрида унга иккинчи марта келиб шаҳарни эгаллади. Аҳмад ибн Увайс ва унинг иттифоқдоши Қора Юсуф ат-Туркманий шаҳардан чиқиб, гарб томонга қараб юрдилар ва мамлуклар султоннинг ёрдамига умид қилдилар. Улар Ҳалабга келиб, шаҳар ноибни Дамирдошдан бошпана сўрадилар, аммо уларнинг етти минг суворийлари билан шаҳарда

¹ Ибн Ҳажар ал-Асқалоний, Инба ал-ғумр, 1-жилд, 522-бет.

² Х. А. ас-Саййид. Қийам..., 130-бет.

туриши Дамирдошга мушкул куришиб, уларга шаҳарга киришга рухсат бермади.¹ Дамирдош Хома шаҳарнинг ноиби Дукмоқ ердамида уларга қарши кураш олиб борди, бироқ мағлубиятга учради. Аҳмад ибн Увайс ва Қора Юсуф султон Фаражга мактуб йуллаб, ўзларича юзага келган вазиятни тушунтиришга ҳаракат қилдилар. Аммо ёш султон Фараж ўз амирларининг маслаҳатига кура бу хатти-ҳаракатларини адоват деб қабул қилиб, Дамашқ ноибига уларга қарши ҳамма жойда уруш олиб боришни буюрди. Натижада Аҳмад ибн Увайс ва Қора Юсуф турк султони Боязидга мурожаат қилишга мажбур бўлдилар. Боязид уларга иззат-икром кўрсатиб, улар билан иттифоқ тузди. Турк султонининг улар билан иттифоқ тузиши Амир Темурнинг ғазабини кўзгади ва унинг турк султони ерлари томон юриши учун замин ҳозирлади.² Шундан кейин Амир Темур Сивас ва Султон Боязидга тобеъ бўлган унинг ноиби амир Мустафога қарши ҳарбий ҳаракатлар бошлади. Сивасга мадад кўрсатиш учун 1400 йилнинг июлида Боязиднинг ўгли Сулаймон бошлиқ турк қўшинлари илгарилаб юрдилар. Темур уни тормор этгач, Сулаймон ўз иттифоқдоши Қора Юсуф билан Бурсада турган отаси ёнига қочиб келди. Темур Сивасни эгаллади, шаҳарга куп талофат етказилди. Шундан кейин у 1400 йилнинг октябр ойида Малатия шаҳрини ишғол қилди. Малатияда турган вақтида ўзининг биринчи мактубини султон Фаражга йуллаб, хатида унинг отаси йул қўйган хатоларни — унинг элчиларини улдиргани, Атламишни зиндонга солгани кабиларни кўрсатди. У Фараждан дарҳол Атламишни озод қилишни талаб қилди ва ўз талаби бажарилмаса, «Сурия ва Миср халқидан ўч олишини»³ мактубида алоҳида таъкидлади. Темур элчилари Ҳалабга етиб келганларида, шаҳар ноиби, одатдагидек, улар ҳақида султон Фаражга хабар юборди. Султон Фараж отаси қилгани каби Ҳалабдаги ноибига элчиларни тутиб олиб зиндонга ташлашни буюрди. Бу шармандали хатти-ҳаракат ёш султон ва унинг амалдорларининг мана шундай қалтис вазиятда устамонлик билан сиёсат олиб боришдан беҳабар эканликларини яна бир қарра кўрсатди. Султон Фаражнинг ўз элчиларига нисбатан

¹ Ал-Хатийб. Нуҳдат ан-нуфус ва-л-абдон, 162-бет.

² Ал-Бағдодий. Уъюн ахбор ал-ъйюн, 490-бет.

³ Х. А. ас-Саййид. Қийам..., 131-бет.

бу тарздаги муомаласини билгач, Темурнинг қони қайнаб, бу қилиги ва унинг отасининг ўз элчиларини улдирганлиги учун улардан ўч олишга қарор қилди. Шу боисдан ҳам у султон Боязидга томон эмас, энг аввало, Миср султони устига юриш қилишга иродат этди.

1400 йилнинг ноябрь ойида Темур қушинлари ал-Бахасна устига юриш қилдилар, Темур қушинларининг қудратини кўрган шаҳар ноиби дарҳол Темурга итоат изҳор қилди. Темур номи билан пул зарб этиб, жума намозида унинг номини эълон қилиб хутба ўқитди. Шундан кейин Темур Айнтоб шаҳрини эгаллади, унинг ноиби Ҳалабга қочиб кетгач, Темур ўзи томонидан шаҳарга ноиб тайинлади. Ушбу воқеалардан кейин Темур Дамашқ ноиби Судунга мактуб йўллаб, унга вужудга келган вазиятни тушунтиришга уринди: султон Боязиднинг адабини бериш учун Сивасни эгаллаганини айтиб, Мисрга томон юриш бошлаганини эса Қоҳирада зиндонда ётган ўз қариндоши Атламишни озод этиш ва бу мамлакат билан нормал муносабатлар ўрнатиш учун ҳаракат ва ҳоказолар деб изоҳлади.¹ Лекин Дамашқ ноиби Темурнинг бу тарздаги мактубига эътибор бермади ва унинг элчисини чормихга (салбга) тортишни буюрди.² Дамашқ ноибининг ушбу кўрс хатти-ҳаракатидан кейин Темур қушинлари Ҳалаб устига ёпирилиб ташландилар. Бу вақтда Суриянинг Дамашқ, Тараблус, Ҳома, Сафад ва Газа каби шаҳарларининг ноиблари ўз қушинлари билан Ҳалабда тупланган эди. Лекин улар ўртасида бирлашиб ҳаракат қилиш хусусида ягона аниқ режа бўлмаганлиги учун, шаҳар аҳли ва зикр қилинган шаҳарлар бирлашган қушинларининг қаттиқ қаршилиқ кўрсатишларига қарамасдан, шаҳарнинг мустаҳкам қалъаси ишғол этилиб, аҳоли талон-торож қилинди, шаҳар аҳли ва қушиндан кўпдан кўплари ҳалок бўлди.³ Кўп одам келаётган қушиндан қочиш пайтида бир-бирларини издиҳомда қисиб, шаҳар дарвозасида ҳалок бўлди, талай одамлар от ва филларнинг оёқлари остида қолиб нобуд бўлди. Ноиблар — Судун ва Дамирдош асирга олинди. Ҳалабни ишғол қилгач, Амир Темур ўзининг илгариги талабларини такрор

¹ Ибн ал-Қоли Шўҳба. Зайл тарих ал-ислом, 3-жилд, 172-бет.

² Ал-Айний. Иқд ал-жумон, 25-жилд, 124-бет.

³ Ибн Тағриберди. ан-Нужум аз-зоҳира, 12-жилд, 233-бет.

лаб, яна султон Фаражга мактуб йўллади. Уз қариндоши Атламишни озод қилишни сўради, агар у шундай қилса, унинг уз ҳузурида асирда турган ноибларини ва бошқа асирларни озод қилишини билдирди. Лекин султон Фараж бу сафар ҳам Темур талабларини рад этди. Натижада шаҳар ва унинг аҳли учун султоннинг ушбу хатти-ҳаракати роса қимматга тушди. Темур қўшинлари йўл олган навбатдаги йўналиш — пойтахт шаҳар Дамашқ бўлди. Бу вақтга келиб уз қўшинларига бошлиқ бўлиб султон Фараж Қоҳирадан чиққан эди. Миср султони 1401 йилнинг январь ойида Дамашққа етиб келиб, улар шаҳар (Дамашқ)нинг жанубий деворларидан икки мил масофада жойлашган Ялбуга деган текисликда тўхтадилар.¹ Суриянинг пойтахти томон юз тутган Темур қўшинлари йўл-йўлакай Баалбек қалъасини эгаллагандилар, бу қалъа ўзининг бетакрор нафосати ва устунларининг улугворлиги билан Темурни ўзига мафтун этганди. Темур қўшинлари Дамашқ четида жойлашган Қатана деган қишлоқда қарор топиб, шундай жойлашдиларки, улар султон Фараж қўшинларининг юриш-туришларини кузатиб турардилар.²

Яна шуни қайд қилиш керакки, охириги маротаба султон Фаражга хат йўллаб, Атламишни озод қилиб, унинг номи билан пул зарб этишини таклиф қилганда Миср султони уз одатига хилоф равишда Темур элчиларини иззат-икром ва хурсандчилик билан қабул қилиб, улар учун уз қўшинининг улкан парадини уюштириб, уларга қимматбаҳо совғалар ҳам топширган эди. Қайтишда Темур элчилари Миср султони элчилари билан бирга қайтгандилар. Ўзининг жавоб хатида султон Фараж Атламишни беш кун мобайнида зиндондан озод этишини ваъда қилиб, бундан кейин Темур билан дўстона муносабатлар ўрнатишга тайёр эканлигини изҳор қилган эди.³ Мактубларнинг бу тарздаги дўстона оҳангига қарамасдан, иккала томон ҳам Дамашқ остонасидаги жойлардан туриб, ҳал қилувчи жангга пухта ҳозирлик кўрардилар. Лекин улар ўртасидаги кутилган бу ҳал қилувчи жанг юз бермади. Чунки султон Фаражга Қоҳирадан ҳамроҳ бўлиб Дамашққа келган амирларнинг бир қисми кечаси мах-

¹ Ибн ал-Қози Шухба. Зайл тарих ал-ислом, 174—175-бетлар.

² Х. А. Саййид, Қийам..., 138-бет.

³ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома, 777-778-бетлар.

фий равишда Қоҳира томон жўнаб кетганлиги, шунингдек Қоҳирада мамлуклар амири Ложин бошчилигида султонга қарши фитна тайёрланаётганлиги ҳақида Фаражга маълум бўлиб қолди. Шу туфайли султон Фараж ҳам Дамашқни уз ҳолига ташлаб, яширинча Қоҳира томон йўлга чиқди. Амирлар томонидан ўзича ташлаб кетилган султон армияси уртасида парокандалик бошланди. Мана шу ҳолатларнинг ҳаммаси Темурга Дамашқни эгаллашга имкон яратди, гарчанд, шаҳар аҳли қаттиқ қаршилик кўрсатган бўлса-да, у шаҳарни эгаллади.¹ Шундан бир қанча вақт утгач, турк султони Боязид устидан галабага эришгандан кейин, уз мамлакатига қайта туриб, Амир Темур султон Фаражга бир мактуб йўллади, унда узининг Боязид устидан эришган зафарини таърифлаб, яна уша Атламишни зиндондан озод қилишни талаб қилди. Агар султон Фараж унинг бу шартини қабул қилса, у Дамашқда асирга олинган ва унинг ҳузурида бўлган мамлук султонининг амирлари ва ноибларини озод этишни ваъда қилди. Акс ҳолда у Мисрга қайтиб, уни ер билан яксон қилишга таҳдид солди.² Амир Темурнинг ушбу кескин баёнотидан кейин султон Фараж Атламишни қалъа зиндонидан озод қилиб, унга беш минг дирҳам ҳадя этди ва бир неча амирлари ҳамроҳлигида уни ватанига жўнатиб юборди.³ Шундан кейин Амир Темур билан Миср султони уртасидаги муносабат бир қадар хайрихоҳлик тусини олди. Бинобарин 1403 йилда, яъни Атламиш қайтиб келгандан кейин Амир Темур султон Фаражга мактуб билан уз элчиларини жўнатди, бу хатда у мамлуклар мамлакати билан дустана муносабатлар урнатиш хусусидаги истагини билдирди. Лекин Темур томонидан султон Фаражга юборилган икки яшил байроқ — унинг Қоҳира ва Дамашққа Темурнинг ноиби этиб тайинланганлигини билдирди, бу Темурнинг султон шахсига муносабатини ифода этарди. Шу боисдан ҳам уз навбатида султон Фараж Темур элчиларига илтифотсиз қаради ва Темур унга юборган ҳадяларини қабул қилмай, унинг элчиларига муносиб эътибор кўрсатмай, уларни уз ватанига қайтариб жўнатди.⁴ Шу зайлдаги нозик томон-

¹ А. А. Ҳасанов. Из истории, 131-бет.

² Иброҳим Али Тархан. Миср фи аср давлат ал-мамолик ал-жароқиса, 88-бет.

³ Ибн Ҳажар ал-Асқалоний. Инба ал-ғумр, 1-жилд, 538-бет.

⁴ Уша жойда, 604, 628-бет.

ларига қарамасдан, Темур билан Миср султони уртасида бир қадар илиқ муносабатлар қарор топди. Чунончи уша даврга мансуб қатор ёзма манбаларда икки мамлакат уртасида элчилар, мактублар алмашилгани ҳақида аниқ маълумотлар келтирилган. Жумладан, XV асрда яшаган таниқли араб тарихчиси Ибн Арабшоҳ 1404 йилнинг кузида Самарқанд яқинидаги Конигилда Амир Темурнинг турк султони Боязид устидан қозонган ғалабаси шарафига ва соҳибқироннинг олти неварасининг никоҳ туйи (улар орасида ун ёшли Улугбек ҳам бор эди) муносабати билан уюштирилган катта тантаналарда қимматбаҳо совғалар келтирган Миср султони ан-Носир Фаражнинг элчилари иштирок этганлиги ҳақида ёзади.¹ Мана шу элчилар орқали Амир Темур хайрихоҳлик руҳида зарҳал ҳарфлар билан узунасига 70 газ, энига 3 газдан, яъни тахминан 1,5 метрга 35 метр улчамдан иборат мактубини ҳам султон Фаражга юборади. Айни вақтда Абдулла Кеший исмли бир кишини ҳам элчи сифатида Мисрга жунатиб, Амир Темур билан султон Фараж уртасида сулҳ шартномаси имзолашни таклиф этади. XIV асрнинг бошида яшаб, ушбу воқеаларнинг бевосита шоҳиди бўлган таниқли Миср тарихчиси Ибн Дуқмоқнинг гувоҳлик беришича, шу тарздаги сулҳ ҳақиқатан ҳам имзоланган ва Миср султони узини Амир Темурнинг тобеъ (вассали) деб эътироф этган.² Бошқа бир муаллиф — Ибн ал-Қозий Шухбанинг таъкидлашича, 1405 йилнинг январида, яъни вафотидан бир ой олдин султон Фаражга йуллаган мактубида Амир Темур унинг мамлакатига ноиложликдан ҳужум қилгани учун Миср султониға уз узрини билдирган.³

Юқорида келтирилган маълумотлардан хулоса қилиш мумкинки, Амир Темур давлати билан Миср мамлуқлар султонати уртасидаги узаро муносабатлар ун беш йиллик (1386—1405) даврни уз ичига олади.

Бирламчи ёзма манбаларга таяниб, ушбу фактик маълумотларни чуқур урганиш Амир Темурнинг Миср султони Барқуқ ва Фараж билан бўлган муносабатларининг ҳақиқий аҳволини тасаввур қилишга ёрдам беради.

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи.

² Ибн Дуқмоқ. Жавҳар ас-самийн, 259—261-бетлар; А. А. Ҳасанов. Из истории, 132-бет; Муҳаммад Асадуллоҳ Сафе. Темурланг, 202-бет.

³ Зайл таърих ал-ислом. 3-жилд, 213-бет.

АМИР ТЕМУР ВА ИБН ХАЛДУН УЧРАШУВИ

Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Валиуддин Абдурраҳмон ибн Халдун моликий мазҳаби буйича Мисрда бош қози бўлиб, ажойиб тарих муаллифи эди. Билимдон закийлар ва ростгуй адиблардан ҳисобланиб, ушбу тарих лафзю маъносидан воқиф бўлганлардан бирининг зикр қилинича, бу тарих таснифида Ибн Халдун ғаройиб бир услубдан юрган.

Ибн Халдун Миср аскарлари билан бирга Шомга келган бўлиб, лекин аскарлар орқаларини угириб қочганларида тақдир тақозоси билан у Амир Темур билан учрашишга мушарраф бўлган эди. Темур суҳбатида бўлиб, синашта бўлгач, Ибн Халдун мажлисларнинг бирида унга:

— Азбаройи худо, э мавлоно Амир! Дунё фатҳларининг калити бўлган қўлингни менга бергин, мен уни упиш шарафига муяссар бўлай, — деди. Темур уни ўз суҳбатида олишни амр этганда у Ғарб подшоҳлари тарихидан бир ҳикояни Темурга нақл қилган эди. Темур эса тарихларни ўқитиб эшитишга ниҳоятда ишқибоз эди, бу нарса уни ғоят даражада ажаблантирди, шу туфайли Темур Ибн Халдуннинг ўз суҳбатида бўлишини рағбат этганди.

Ибн Халдун яна Темурга деди: «Э Мавлоно Амир! Миср сендан узга ноиб ҳукмидан ёинки унда фақат сенинг амрингдан бошқа амр жорий бўлишидан хориждур. Сенга баробар келадиган кимса менинг насабим, аҳлю авлодим, Ватану мамлакатим, дусту биродарларим, хешу ақробаларим, одамлар подшоҳлари тугул барча орқаю бош, балки бутун инсоният орасида ҳам йўқдир. Чунки улар ҳаммалари бўҳтонлик қорнида асир бўлиб тутилиб қолганлар. Мен фақат ўз умримнинг беҳуда утиб, ўз давримнинг бефайз кетганига ачиниб афсусланаман. Утган умрим қандай қилиб сенинг хизматингдан ўзганинг хизматида утди? Нега менинг кузларим сенинг сиймонг нурларини ўзига сурма қилиб сурмади? Лекин қазо уткинчидир. Энди мен ҳақиқатни мажозга алмаштираман. Шоирнинг ушбу сўзларини тилимда такрорлаш мени қанчалик завқлантиради:

Бу ҳаракат эвазига тангри сенга яхши сийлов ато қилсин.
Лекин сен менинг охири пайтимга туғри келиб қолдинг.

Майли, сенинг паноҳингда қайтадан иккинчи умримни бошлайман, сени куланкангдан мени узоқлаштиришга замонга имкон бермайман. Боқий умримни сенинг хизматингга бағишлаб, зое кетган умримни топиб, сенинг қуюшқонингга маҳкам ёпишиб оламан. Ушбу вақтни ҳаётимнинг энг азизи, эришган мартабамнинг энг олийси, ҳолатимнинг энг шарафлиси деб ҳисоблайман. Лекин, фақат мени — улар йулида умримни хазон қилган, улар таснифида уз илмларим жавҳарини сарф этган, уларни тартиб билан битишда кечани бедорликда, кундузни ташналикда утказган нарсаларим — китобларим қаддимни букмоқдалар. Мен уларда дунё тарихини ибтидосидан зикр айлаб, шарқу ғарб подшоҳлари сийратларини тула-түкис баён қилдим. Агар мен уларни қўлга киритсам, мен сени у подшоҳлар шодасининг инжуси қилиб, улар жавҳарининг сараси ўрнига қўярдим. Сенинг сийратларинг билан улар даври хилъатларини безаб, улар асарлари пешонасига сенинг давлатингни тўлин ой мисоли тасвирлар эдим. Чунки сен марду майдонлар отаси, жангу жадал зулматли майдонларидан шарқу ғарбга ўз зафар ойини порлатувчисан; ҳар бир валий тилида кашф қилинувчисан, амирил-муминин Алига мансуб қилинган илмларда ишора қилинган киши ҳамда охир замонда мунтазир бўладиган соҳибқирон ҳам сенсан. У китоблар Қоҳирада бўлиб, агар мен уларни қўлга киритсам, сенинг узангингдан асло ажралмайман ва остонангдан бир қадам ҳам жилмайман. Тангрига ҳамд бўлсинки, менинг қимматимни биладиган, хизматимни қадрлайдиган ва хурматимни ўрнига қўядиган кишини менга ато қилди.

Ибн Халдун шундай деб, яна қалбларни титратувчи фасоҳатли, чиройли, балоғатли кишини мафтун этиб, ақлини олувчи гаплар қилди.

Шунда қувончидан Темурнинг аъзои бадани титраб, шодлигидан бутун вужуди уйноқлади. Бу гаплар Темурга ёқиб, тарихлар ва подшоҳлар сийратлари ҳақидаги китобларга ишқибозлигини қўзғади. Ибн Халдун зикр қилган подшоҳлар аҳволларини билишга Темурни маҳлиё этиб, ниҳоят ушбу ажойиб баён сеҳридан у мафтун бўлиб, лол қотиб қолди. Сунгра Темур уз одатию феълига кура, Ибн Халдундан мағриб ша-

ҳарлари ва ерлари васфини сураб, унинг мавзъларию йуллари, қишлоқларию сўқмоқлари, қабилаю халқларини батафсил аниқ баёнлаб беришини суради. Бундан мақсад Ибн Халдунни имтиҳон қилиш булиб, Темур бу нарсаларга муҳтож эмас эди, чунки унинг тасаввури хазиналарида бугун мамлакатлар сувратлари мавжуд эди. Бу билан Темур Ибн Халдун илми миқдорини билиб, унинг ўзига нисбатан муомаласининг самимий ёки қалбакилигини таҳқиқ этмоқни истади. Шунда Ибн Халдун бунинг ҳаммасини тили учидан тургандек гуё утирган жойида кўриб, мушоҳада этаётгандек бирма-бир ҳикоя қилиб берди. Бу масалаларни бошдан-охир у худди Темур хотиридагидек шарҳлади.

Кейин Темур унга:

— Қандай қилиб мени ва Бухтаннаsrни улуғ подшоҳлар қаторида зикр қиласан? Ҳолбуки, биз насабда у фахрли уринларга эришганимиз йўқ, — деди. — Биз арилар раҳбарларидай эмасмиз-ку, нега энди сен бизни улуғ зотлар билан баробар кўрасан?

Ибн Халдун унга:

— Улуғ ишларингиз сизни уша юқори мартабаларга лойиқ кўради, — деди.

Темурга бу сузлар ёқиб қолиб, у ўз жамоасига:

— Унга иқтидо қилинглр, у сизга имом, — деди.

Сунгра Темур қози мамлакатаида бўлган воқеаларни ва араб подшоҳлари ва улар қушинлари уртасида можарони ҳикоя қила бошлади. Кейин унга одамлар ҳақидаги хабарларни гапиришда давом этиб, ҳатто қозига мансуб кишилар ва уларнинг авлодлари хабарларини ҳам зикр қилди. Шунда қози Темур баънидан ҳайратга тушиб: «Шайтон ўз дустларига албатта, ваҳий келтирар экан-да», деди. Кейин Темур Ибн Халдун билан уни Қоҳирага бориб, ўз аҳлию болалари ҳамда ажойиб китобларини олиб, фақат йул масофасидан бошқа нарсага вақт сарфламасдан, чексиз орзумидлар, олийжаноб, ишончли ваъдага амин бўлган ҳолда унинг ҳузурига қайтиши тўғрисида аҳдлашди. Натижада Ибн Халдун Сафадга, ўз юрти сари йул олди.

АМИР ТЕМУРНИНГ ҲАЛАБ ОЛИМЛАРИ БИЛАН МУЛОҚОТИ

Амир Темурнинг Ҳалаб олимлари билан булган мулоқоти туғрисида суриялик тарихчи Ибн аш-Шихна «Равзат ал-манозир фи ахбар ал-авоил ва-л-авохир» асарида шундай деб ёзади:

«Рабийъ ул-аввал ойининг ун туққизинчиси, сешанба кунда (1400 йил 7 ноябрь) Темур қалъани омонлик ваъда қилиб ҳамда турли қасамлар воситаси билан олди. Иккинчи кун Темур қалъага кутарилди ва куннинг охирида қалъа олимлари ва қозиларини ҳузурига даъват қилди. Шунда биз унинг ҳузурига келдик ва бирмунча вақт (тик) турғазгандан кейин у бизга утиришни амр қилди ва ўзи билан бирга булган илм аҳлларини келтириб, уларнинг амирига (бошлигига) — у отаси Самарқанднинг машҳур олимларидан булган аллома Нуъмонуддин ал-Ханафийнинг ўғли мавлоно Абулжаббор эди — деди: «Уларга айтгил, мен улардан Самарқанд, Бухоро, Ҳирот ва ўзим фатҳ қилган бошқа мамлакатлар олимларидан сураган бир масала хусусидаги саволимни сурайман. Лекин уша олимлар бу саволга аниқ жавоб беролмадилар. Сизлар ҳам ўшалар мисоли булмангиз ҳамда сизлардан энг билимдонингиз ва фозилингиз менга жавоб берсин. Лекин нима деб гапиришни билиб гапирсин. Мен доимо олиму уламолар билан аралаш бўлиб, куп вақтимни уларнинг суҳбатидаю мажлисларида утказганман. Мен азалдан илм талабидаман.

Темурнинг олимларга чалкаш ва чигал саволлар бериб, уларнинг хато ва нуқсонларини излаши ва шунини уларни азобу уқубатга тортиш учун сабаб қилиши бизга аввалдан келиб етган эди. Сунгра қози Шарофуддин Мусо ал-Ансорий аш-Шофийий менинг туғримда: «Бу бизнинг шайхимиз, шу мамлакатлар мударриси ва муфтийсидир. Саволларингизни ундан суранг, тангри ўзи мадаккор», — деди.

Кейин Абдулжаббор менга: «Султонимиз айтадиларки, кечаги жангда биз томондан ҳам, сиз томондан ҳам улганлар булди. Улардан қай бирлари шаҳидирлар? Бизнинг уликларимизми ёки сизларникими?», деди. Ҳамма жим бўлиб қолди. Шу пайт биз Темурнинг олимларга чалкашу чигал саволлар бериб,

уларнинг хато ва нуқсонини қидириши ҳақида биз билган хабар шу бўлса керак деб уйладик. Ҳеч кимдан бирор сас чиқмасди. Шу дамда тангри менга ажиб бир илҳом бердики, мен: — «Бу савол саййидимиз тангрининг расулидан — аллоҳнинг раҳмати ва саломи унга бўлғай — ҳам сўралган ва у киши бу саволга жавоб қилганлар. Саййидимиз тангрининг расули — аллоҳнинг раҳмати ва саломи унга бўлғай — қандай жавоб берган бўлсалар мен ҳам шу зайлда жавоб бераман», — дедим. Ушбу савол-жавоб тутагандан кейин дустим Қози Шарофуддин Мусо ал-Ансорий менга айтди: «Улуғ тангри номи билан қасам ичаманки, қачонки сен бу савол тангрининг расулидан — аллоҳнинг раҳмати ва саломи унга бўлғай — ҳам сўралган эди ва у бу саволга жавоб берганлар деганинда мен замонамнинг етук ҳадис олими бу олимимиз ақлини еб қўйди ва у энди маъзурдир, деб уйладим. Ахир, бу саволга бунақа жойда жавоб бериш асло мумкин эмас-ку!» Абдулжабборнинг дилидан ҳам шунга ухшаш бир фикр ўтган экан.

Темур бўлса бутун вужудию диққатини менга қаратиб, менинг сўзларимга киноя билан қараган ҳолда, Абдулжабборга деди: «Тангрининг расулидан — аллоҳнинг раҳмати ва саломи унга бўлғай — бу тўғрида қай тариқа сўралган ва у қандай жавоб берган? Мен дедим: «Тангрининг расули — аллоҳнинг раҳмати ва саломи унга бўлғай — ҳузурига бир саҳройи араб келиб деди: «Ё расулуллоҳ! Бир киши уз шарафи учун уруш қилади, бошқа бир киши шижоат курсатиш учун уруш қилади, яна бири эса уз қудратини намойиш қилиш учун уруш қилади. Шулардан қайси бирлари худо йулида қурбон бўлган ҳисобланадилар. Шунда тангрининг расули — аллоҳнинг раҳмати ва саломи унга бўлғай — дедилар: «Кимки тангрининг сузи ҳамма нарсадан олий бўлиши учун ўзини қурбон қилса — ана уша шаҳид ҳисобланади». Темур: «Хуб, хуб (яхши, яхши)» деди. Абдулжаббор бўлса: «Сен айтган бу жавоб қандай ажойиб жавоб бўлди», деб хитоб қилди. Шундан кейин самимий суҳбат эшиклари ланг очилиб кетиб, Темур: «Мен яримжон одамман, фалону фулон мамлакатларни эгалладим», деди ва Ажам, Йроқ, Ҳинд ва бошқа улкалар шаҳарларини биринкетин санаб чиқди. Мен унга: «Ушбу неъматлар эвазига шукрона тариқасида менинг умматимни афв этинг ва бундан буён ҳеч кимни ўлдирманг», дедим.

«Худо ҳақи, — деди Темур, — мен қасддан бир кишини ҳам улдирмадим. Бу сизлар, узларингиз бир-бирларингизни шаҳар дарвозаларига қисиб улдирдингизлар. Худо ҳақи, мен сизлардан бир кишини ҳам улдирмайман, сиз уз ҳаётингиз ва мол-мулкингиз учун хотиржам булаверинг».

Шу тариқа Темур томонидан саволлар ва биз томонимиздан жавоблар бир неча бор такрорланди. Бу суҳбатда ҳозир бўлган фақиҳларнинг ҳар бири узини курсатишни хоҳлар ва узини гуё мадрасада утирган ҳис қилиб, шошиб-пишиб жавоб беришга ошиқар эди. Қози Шарофуддин бўлса уларнинг ҳовурини пасайтириб: «Барака топгурлар, жим туринглар, фақат мана бу одам жавоб берсин, чунки у нима деб гапиришни билади», дея уларни тинчлантларди. Темур сураган охириги савол шу будди: «Али, Муовия, Язид хусусида сизлар нима дейсизлар?». Шунда менинг ёнимда утирган Қози Шарофуддин менга шивирлаб, «Сен бу саволга нима деб жавоб беришингни билиб гапир, ахир у шифа мазҳабидан» деди. Мен Шарофуддиннинг сўзини эшитиб бўлмасданоқ Аламуддин ал-Қафасий ал-Молиқий бир гап айтдики, унинг гапини маъноси шундай эди: улар ҳаммалари мужтаҳидлар. Бундан Темурнинг гоятда газаби келиб: «Али ҳақиқатда шундай (мужтаҳид), Муовия — золим, Язид эса фосиқдир. Сиз ҳалабликлар Дамашқ аҳлига издошсизлар, улар (дамашқликлар) эса Язид тарафдорлари бўлиб, Хусайинни қатл этганлар», деб хитоб қилди.

Мен Темурга лутф билан мурожаат этиб, ал-Қафасий бу айтган жавобини қандайдир бир китобда курганлигини, аммо унинг маъносини яхши уқмаганлигини айтиб, унинг учун узр сурашга киришдим. Бу гапимдан Темурнинг чеҳраси очилди-ю, лекин кайфияти аввалги ҳолатига қайтмади. Абдулжаббор бўлса мендан ва Қози Шарофуддиндан ҳар хил саволлар сураб, менинг ҳақимда: «Бу ажойиб олим», Қози Шарофуддин тўғрисида эса: «Бу фасоҳатли киши», деди. Кейин Темур мендан ёшимни суради. «Туғилган йилим 749 (1348)нчи йил бўлиб, ҳозир эллик тўрт ёшга етдим», дедим. Сўнгра Қози Шарофуддинга, «Сизнинг ёшингиз нечада?», деди. «Мен ундан бир ёш каттаман», деди Шарофуддин. Шунда Темур: «Ёш жиҳатидан сизлар менинг болаларим тенгсизлар. Менинг ёшим ҳозир етмиш бешга етди», деди.

Сўнгра салотул мағриб (шом номози) вақти келиб,

номозга чорлаб азон ўқилди. Абдулжаббор бизга имом ўтди. Темур менинг ёнимда тик турган ҳолатда рукуъ ва саждани адо этди. Шундан кейин биз хайрлашиб ажралдик.

...Шундан бир неча кун ўтгач, Темур мени ва ҳамроҳим Қози Шарофуддинни чақиртириб, Али ва Муовия ҳақидаги саволини қайтадан сўради. Мен унга: «Ҳеч шубҳасиз ҳақиқат Али томонидан булганди, Муовия эса халифалардан эмас, чунки тангрининг расули — аллоҳнинг раҳмати ва саломи унга булғай — томонидан «мендан кейин халифалик уттиз йилдир» деган ҳадиси шариф содир булган. Бу муддат Али замонида тамом булган эди», — дедим.

«Ҳақиқат Али томонида, Муовия золим, деб айтгин», деди Темур. «Ҳидоя»нинг соҳиби фуқарога жабр қилувчи волийлардан қозиликни қабул этиш жоиздир, деган. Дарҳақиқат, гарчанд уша пайтда ҳақиқат Али томонида булса ҳам, саҳоба ва тобеъийларнинг аксарияти қозиликни Муовиядан қабул этишган», дедим. Бу сузлардан Темур шодланди ва Ҳалабда истиқомат қилиш учун тайинлаган амирларини чақириб, уларга: «Бу икки одам Ҳалабда сизларнинг меҳмонингиздир. Уларга, уларнинг хизматкорлари, дўсту яқинларига яхши муомалада булинг. Ҳеч бир кимсанинг уларга азият беришига йул қўйманг, улар учун егулик озик-овқат ажратинг ва уларни асло қалъада қолдира кўрманг ва уларнинг яшаш жойи қилиб мадрасани, яъни қалъа рўпарасидаги Султония мадрасасини белгиланг», — деди. Амирлар барча масалаларни Темур қандай буюрган булса, ана шундай бажо қилдилар-у, фақат бизни қалъадан пастга туширмадилар. Амирларнинг ичидан Ҳалаб волийлигини эгаллагани — у амир Мусо ибн Ҳожи Тоғай деб аталарди — бизларга яхшилик кўрсатиб, ҳурматимизни ўрнига қўяр ва узи Ҳалабда булиб, қалъада истиқомат қилиб турган пайтида бизнинг аҳволимиздан доимо хабардор булиб турди».

ИБН АРАБШОҲ МИРЗО УЛУҒБЕК ҲАҚИДА

Темур ва темурийлар даврига бағишланган манбалар ичида таниқли араб тарихчиси Ибн Арабшоҳнинг (1389—1450) «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари». У қисқача «Амир Темур тарихи» деб аталади) номли асари алоҳида аҳамиятга эгадир. Асар муаллифи бир неча йил (1401—1408) Самарқандда яшаганлиги туфайли купгина маълумотлар унинг шахсий мушоҳадаларига асосланган. Асарда Соҳибқирон Амир Темур ҳақида куп ва хилма-хил маълумотлар келтирилиши билан бир қаторда темурийлар, жумладан Темурнинг набираси Мирзо Улуғбек ҳақида ҳам баъзи фактик маълумотларни учратамиз. Маълумки, 1404 йилнинг кузида Самарқанд яқинида жойлашган Кониғилда соҳибқироннинг етти йиллик юришдан зафар билан қайтиши ҳамда унинг олтига (шулар жумласидан, ун яшар набираси Улуғбек ҳам) невра-чевараларининг никоҳ туйига бағишланиб катта тантаналар утказилади. Шубҳасиз шу вақтда Самарқандда булган Ибн Арабшоҳ ушбу тантаналарда шахсан иштирок этади. Шу боисдан ҳам муаллиф Кониғилдаги шодиеналарнинг шоҳиди сифатида у ҳақда батафсил маълумотлар келтиради.

Муаллиф келтирган жонли ва мароқли ҳикоятлардан уша даврдаги тую маросимлар пайтидаги тартиботлар, айниқса, ушбу маросимларда кенг куламда халқ оммасининг иштирок этиши, ҳар бир аҳли ҳунар ва санъаткор ўз маҳорати-ю санъатини бемалол намойиш қилишидан бу хилдаги маросимлар уша давр ҳунармандчилиги ва санъати эришган ютуқларнинг узига хос бир кўриги булганлигини ҳам кўрсатади.

Ушбу тантаналарда Амир Темур саройида булган хорижий мамлакатларнинг элчилари ҳам иштирок этганлиги, зиёфат чоғида аёлларнинг ҳам (эркаклардан бекинмасдан) ушбу тантаналарда фаол қатнашганликлари ҳам уша даврдаги урф-одатлар, дипломатик алоқаларни аниқлашда муайян роль ўйнайди. Шуниси диққатга сазоворки, Кониғилдаги ушбу тантаналарни Ибн Арабшоҳ фақат Улуғбекнинг (уни «Темурнинг зийрак набираси» деб атайди) никоҳ туйи муносабати

билан уюштирилди, деб ёзиб ёш Улуғбекнинг буюклигини алоҳида таъкидлайди.

Ибн Арабшоҳ келтирган маълумотларни уша даврга мансуб форсийзабон манбалар билан ҳар томонлама қиёсий ўрганиш буюк мунажжим ва давлат арбоби Мирзо Улуғбекнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида тулиқ тасаввур олишга ёрдам бериши шубҳасиздир.

Мирзо Улуғбекнинг никоҳ туйига бағишланган тантаналар хусусида Ибн Арабшоҳ келтирган маълумотлардан бир лавҳани ҳурматли ўқувчиларимиз эътиборига ҳавола қилмоқдамиз.

«...Кейин Темур ўғли Шохруҳнинг фарзанди, узининг зийрак набираси Улуғбекни уйлантиришга киришди. У (Улуғбек) шу кунларда, яъни 840 (1436—1437) йилда отаси номидан Самарқанд ҳокимидир. Темур Самарқанд аҳлига зебу-зийнатга уралишни, улар устидан жабру ситамларни кўтариб, солиқ ва туловлардан озод қилишни, уларга омонлик бисотини ёзишни, аҳolidан каттаю кичик, юқорию қуйи (табақали) кишиларга фазлу эҳсон билан муомала қилишни, ўз ерларида қилич яланғочламаслик, зулм ва ноҳақлик жорий қилмасликларини ҳамда уларга (Самарқанд аҳлига) ўз зебу зийнатларига бурканиб Самарқанд этағидаги бир милда жойлашган Кониғил деб аталадиган ялангликка чиқишларини амр қилди.

Сунгра Темур подшоҳлар, султонлар, тожу тахтлар эгалари бўлган устунларга ушбу бустонга чиқиб, унда ёйилишларини ҳам амр қилди.

Ушбу чаманзорларда улардан ҳар бирига бир макон ажратиб, ҳаммаларини унгу чапга, орқа ва олдинга тартибли равишда қуйиб, улардан ҳар бирига имкони қадарича ўз зебларини зоҳир қилишни ва узларида мавжуд бўлган ҳамда турли зийнат ва нақшлар билан безатилган чодир утовларни тикишларини буюрди. Сунгра, улардан кейин бу бепоён боғ, узун ва кенг чаманзорда улуғлар, аъёнлар, амир бошлиқларини тартиб билан қуйди. Шунда улардан ҳар бири узида бор зийнатларини чиқариб, ўз тенгдошларига бор нарсасини куз-куз қилиб имкони қадарича кўпроқ курсатишга интилди. Фаҳрга мойиллар фаҳрланиб, кибрлик билдирди, мақтаниш ва гурурланиш борасида баландларга парвоз қилди. Натижада, улар бу ашёларни қилишда рўзгорлари саҳифалари ижод этган нарсаларни зоҳир қилдиларки, бу нарсалар бамисоли улар юришларининг сижли (руйхати) бўлиб, турли иқ-

лиму шаҳарларнинг ажойиботлари, маъданлару денгизлар жавоҳирларидан тухфалар, нафис, нодир бойликлар эдиким, булар йулида жидду жаҳд кўрсатиб нафсларини ёндирган эдилар: яна (шундай) гўзал келинчақлар эдиким, улар устида косалаб майлар сибириб, чўнтақлар йиртгандилар. Бу яшил боғ гулларини порлоқ юлдузлар камсита олмас ва бу боғнинг гўзал манзараси шодлик тудаларини қалблар ичкараси томон (тинмасдан) етакларди. Шундай қилиб бу макон устидаги мақтовли гап купайиб, зиёда бўлди. Бутун ер юзига бу гушанинг гўзаллиги қадри ошиб, баланд бўлди.

Кейин Темур амр қилди: унинг суродиқаларини бу яшнаган макон маркази қилиб қўйдиларки, гуё у ушбу айланаётган фалаклар доирасининг бир (марказий) нуқтаси бўлди. Бу қурилган чодир ва утовлар устидаги атрофи уралиб урнатилган бир кўтарма эди. Унда катта дарвоза бўлиб, у орқали ичкаридаги мавжуд жой ва манзилларга кенг даҳлиз бўйлаб кириларди. Дарвозанинг иккита баланд шoхи бўлиб, одамлар уларга бошларини эгар ва (уларни) мушоҳида қилган пайтда кишилар эсдан жудо бўларди. Шу икки шoх (борлиги) сабабидан у «Зу-л-қарнайн» («икки шoхли») деб лақаб олганди. Бу даргоҳнинг ичкарасига Темур учун бир қанча чодир, хайма ва утовлар тикдилар. Шулар жумласидан бир чодир бор эдики, унинг юқорию қуйисига олтин билан заркаш берилиб, ичию сирти нафис патлар билан зеб берилган эди. Чодирлардан яна бири батамом ҳарирдан тикилиб, турли-туман нақшлар, хилма-хил алвонли бўёқлар билан безалиб тўқилган; яна бошқа бирига бошидан охиригача йирик марваридлар қадалдики, улардан ҳар бир донасининг қийматини барча асрорлар билимдони (аллоҳ)дан бошқа бирор кимса билмайди; яна бири тилло булақлари устида турли-туман жавоҳирлар билан шундай безатилганки, у одамзот кўзини уйнатиб, ақлини даҳшатга соларди.

Шаҳар аҳли бекитган зебу зийнатларини (юзага) чиқариб, Темур суродиқаларининг рўпарасига, кўзга ташланадиган жойга қўйдилар. Шаҳар аҳлидан ҳар бири ўз ҳоли-қудрати етгунча кўркем бўлишга уринарди. Ҳар бир ҳунарманд ўз ҳунарига боғлиқ нарсда жидду жаҳд кўрсатди, ҳар бир санъат аҳли ўз санъатига мансуб нарсда имконидан ҳам ошиб ҳунарини кўрсатдики, ҳатто бир қамиш тўқувчи қамишдан му-

каммал қурол-яроқли бир отлични ясаб чиқарди ва унинг суратини камолига етказиб, ҳатто тирноқларию киприкларини ҳам ясади. Унга (отлиққа) зарур булган қурол-яроқлардан ёй, қилич ва бошқа керакли нарсаларнинг (ҳаммасини) дақиқ усулда камолига етказиб ясади. Ушбу (анжом)ларнинг барчаси қамишдан булиб, уларни ҳеч бир машаққат ва қийноқсиз уз урнига тиклади. Пахта титувчилар пахтадан тиклиги ярашган, баланд, пишиқ ишланган, гузал суратли нафис ва чиройли бир мезана ясадиларки, у уз жисмининг оқлигида жаннат ҳуридан кура ҳам юқори ва бўйининг баркамоллиги (баланд) қасрлардан кура ҳам ҳайбатли эди. Мана шундай ҳайъатда бу мезанани тикдилар. У уз ҳусни билан одамлар назарини узига лол қилар ва қоматининг олийлиги билан бу бепоён масканда уткинчиларга йул кўрсатиб турардики, ҳатто у сайёраларга бир белги ва уша бинолар жомеълари устидаги бир минора мисоли булиб қад кутарди. Шунингдек, заргарлар, темирчилар, этикдузлар, ёй ясовчилар ва бошқа тоифа хунармандлари, мусиқа, ҳазил-мутоиба ва латифалар соҳиблари ҳам уз хунару санъатларини бемалол намоён қилдилар. Дарҳақиқат, Самарқанд уша пайтда фозилу фузалолар жам булган ва ҳар бир фазилят аҳлининг келиб қўнадиган маскани эди. Ҳар бир тоифа узи олиб чиққан нарсасини Темур сўродиқати ва унинг девони соявони олдидаги узига ажратилган жойга алоҳида тартиб билан (териб) қўйди. Булар ҳаммасининг орқасига бозорлар қурилиб, халойиқ уртасида жарчи карнайлар чалинди, филлар ва отларнинг саралари чиройли жабдуқлар билан безатилди. Халойиққа турли-туман уйин-кулги ва лаззатлардан баҳраманд булиб, истифода қилиш тизгини бушатиб юборилди. Натижада бир киши иккинчи бир кишига нисбатан адоват қилиш ёки булмаса олий мартабали паст табақалига — хоҳ у шаҳар аҳлидан булсин, хоҳ қўшиндан булсин — ноҳақлик кўрсатиш ёки шариф киши авомга заррача хилоф иш қилмасдан ҳар бир талабгор уз матлубига шошилиб, улардан ҳар бир муҳиб уз маҳбуби билан мириқиб суҳбат қурди.

Шундай қилиб, осойишталигу хотиржамлик, фарогату тўкинчилик, нархи-наво арзонлиги, орзу-ҳавас ушалиши, замон муътадиллиги, султон адллиги, танибадан сиҳатлиги, вақти чоғлик, нафрат кутарилиш, матлубга етишиш, маҳбубга висоллик ҳосил бўлди.

Қудратли Темурнинг ушбу тўйида подшоҳларнинг қизлари чури, угиллари қул бўлиб, уларнинг ҳар бири тутқунлик мақомида оёқда турдилар. Темур хузурига Миср ва Шомдан ал-Малик ан-Носир Фаражнинг вакиллари (қанчадан-қанча) армуғон ва совғалар келтирдиларки, шулар жумласидан жирафлар, туяқушлар (бор) эди; Хитой, Ҳинд, Ироқ, Дашт, Синд, Фаранг (европалик)лар элчилари ва улардан бошқалар яқин ва узоқдаги барча иқлимлардан келган намояндалар, ҳар бир муҳолифу мувофиқ, дўсту душман (вакиллари) йиғилган эдилар. Келганлар унинг улуғворлигининг шохиди бўлиб, бу тўйда унинг қудрати ва ҳашаматини ўз кўзлари билан кўрсинлар учун Темур ҳаммадан кейин чиқди ва дарҳол тантаналарга сардорлик тизгинини ўз қўлига олди.

Кейин Темур подшоҳлар ва амирлар, атроф уфқлар султонлари ва улуғларини, туманлар оқсоқоллари, лашкарбошилар ва қумондонларини тақлиф этиб, уларга ўз қули билан қадаҳлар қўя бошлади ва улардан ҳар бирини ўз биродари ёки угли мақомига қўяр, уларга гоҳят қимматбаҳо хилъатлар кийгизиб, хилма-хил инъом-эҳсон ва армуғонлар ато этиб, уларнинг ҳар бирини ўз ёнидан унги (томон)га ўтқазарди. Аммо чап томони эса аёллар ва хонимлар учун (махсус) эди. Дарвоқе, аёллар эркаклардан бекинмасдилар, хусусан, оммавий йиғинлар ва хурсандчилик тантаналарида. Темур бу тантаналарда чанг ва цитра, уд ва ургун ашула айтдириб, (раққосани) ўз куйига рақсга тушираётган най, ажойиб ва гаройиб ашула, мафтункор раққосалар, баракатли замон, ёқимли ҳаво, бажо этиладиган фармон, юлдузлар ва тўлин ойлар устида айланадиган қуёш, май тўлиқ қадаҳ, бўшаган чўнтак, амалга ошириладиган иш, ушаладиган орзу орасида давом этиб, ниҳоят ўйин-кулги ва хурсандчилик уни обдон тўлқинлантириб, шод-хуррамлигу виқорлик нашидаси уни батамом чулғаб олган эди...».

СОҲИБҚИРОН ҲОЗИРГИ ЗАМОН АРАБ ТАДҚИҚОТЧИЛАРИ НАЗАРИДА

АРАБ ПОЛКОВНИГИ АМИР ТЕМУР ҲАҚИДА

Бундан етти йил муқаддам — 1990 йилда Ливаннинг пойтахти Байрутдаги «Дор ан-Нафоис» матбаасида «Буюк саркардалар» туркуми остида ҳарбий тарих бўйича етук олим, истеъфодаги полковник Муҳаммад Асадуллоҳ Сафонинг «Темур» номли илмий-оммабоп асари чоп этилган эди. Китоб охирида ёзилган сўнги сузга биноан муаллиф узоқ йиллар Сурия армиясида юқори лавозимларда хизмат қилган, ҳарбий мавзуларда бир неча китоблар ёзган, ҳозирги вақтда эса «ад-Дифаъ ал-исломий» («Исломий мудофаа») номли мажалланинг бош муҳаррири вазифасида ишларкан.

Муҳаммад Асадуллоҳ Сафонинг йигирма саккиз бобдан иборат бу йирик асари, айтиш мумкинки, Амир Темур даври, унинг ҳаёти ва фаолиятига, айниқса ҳарбий даҳосига (бу хусусда китоб муқаддимасида ҳам айтилган) бағишланган араб тилида ёзилган йирик тадқиқотлардан биридир. Бинобарин асарнинг мазмун моҳияти билан тадрижий равишда бобма-боб танишиш ушбу фикримизни тасдиқлайди, деб уйлаймиз.

Биринчи боб Мовароуннаҳрнинг ери, суви, иқлими, жуғрофий хусусиятларига оид умумий тарздаги маълумотларни қамрайди. Ушбу воҳанинг қадимдан бошланган тарихи ҳақида ҳам кўп қимматли маълумотлар келтирилади. Мовароуннаҳрнинг жуғрофий урни, унинг йирик шаҳарларига тўхталади.

Асарнинг иккинчи боби тарихий маълумотларни қамраб олиб, унда Мовароуннаҳрнинг араблар томонидан истило этилиши, улардан кейин бу улкада ҳукм юритган форслар, турклар, муғуллар ҳақида ҳам қисқача маълумотлар бор.

Ушбу бобда, шунингдек, XIV асрда Европа давлатларидаги, ислом оламидаги (масалан, мамлуклар, усмонли турклар, жалоирийлар, музаффарийлар, картлар, туркманлар, шунингдек Ҳиндистон, Хитой) йирик сулолалар ҳақида ҳам мухтасар ҳолда ёзилган таъриф тавсифлар келтирилади.

Учинчи боб «Амир Темур таваллудидан олдин Мовароуннаҳрдаги ички сиёсий вазият» деб аталган. Номидан ҳам кўриниб турганидек, мазкур бобда XIV

асарнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрдаги мураккаб сиёсий вазият, муғул босқинининг хилма-хил асоратлари, уша пайтда минтақада ҳукм сурган шахслар, мавжуд жамият ҳақида фикр юритилади.

Асарнинг туртинчи боби «Темур ибн Тарағай» деб аталиб, унинг насл-насаби, таваллуд этган Хужа Илғор қишлоғи, ёшлиғи, мадрасада таълим олиши, у ёқтирган машғулотлар ва Амир Темурнинг ҳаётига доир бошқа муфассал маълумотлардан иборат.

Асарнинг кейинги бобларида Соли Саройдаги воқеалар, Амир Темурнинг уйланиши, Амир Темур ва Тўғлуқ Темур муносабатлари — 1362—1365 йилларда юз берган воқеалар тадрижий равишда берилади. Амир Темур билан амир Ҳусайн уртасидаги кураш, хусусан 1364—1365 йиллар можаролари, амир Ҳусайнни қатл этилишидан кейинги воқеалар навбатдаги бобларда бутун тафсилотлари билан ёритилади.

Амир Темур 1370 йилда ҳокимият тепасига келгач, уз мамлакатининг турли томонларида у амалга оширган жуда катта бунёдкорлик, ободончилик ишлари ҳақида асарнинг ун учинчи бобида ҳикоя қилинади.

Ундан кейинги бобларда Амир Темурнинг Хоразм, Эрон, Гуржистон, Арманистон, Олтин Урдага қилган ҳарбий юришлари ҳақида сўз боради. Шу нарса диққатга сазоворки, муаллиф Соҳибқироннинг бу юришларига тўхталар экан, уларнинг сабабларини атрофлича таҳлил этишга ва мантиқан асослашга ҳаракат қилади. Амир Темур билан Бағдод ҳокими Султон Аҳмад Жалоирий уртасида бўлиб ўтган воқеалар ҳақида асарнинг махсус бир (ун тўққизинчи) бобида батафсил ҳикоя қилинади. Султон Аҳмаднинг ношуд сиёсатидан безор бўлган Бағдод аҳлининг Амир Темурдан нажот излаб унга мурожаат қилиши ва шунга биноан Соҳибқирон Ироқ заминида амалга оширган ишлар ҳақида аниқ маълумотлар келтирилади. Шунингдек Амир Темур билан Олтин Урда Хони Тўхтамиш уртасидаги муносабатлар, охир оқибатда Тўхтамишнинг мағлубиятга учраши ҳақидаги маълумотлар ҳам диққатга сазовордир. Соҳибқироннинг Ҳиндистонга юриши ҳақида муаллиф уз асарининг йигирма биринчи бобида ҳикоя қилади.

Амир Темур билан Миср султонлари аз-Зоҳир Барқуқ ва унинг вафотидан кейин ҳокимиятга келган угли ан-Носир Фараж уртасидаги алоқалар ва шу жараёнда бўлиб ўтган воқеалар асарнинг йигирма учин-

чи бобида келтирилади. Ушбу бобда Мисрда мамлуклар давлатининг вужудга келиши, Амир Темур қўшинларининг Дамашқ, Ҳалаб ва бошқа Шом шаҳарларини фатҳ этиши вақтида содир булган воқеалар, Миср ва Шомдаги ноиблар ва амирлар уртасида узлуксиз давом этган ихтилоф ва келишмовчиликларнинг оқибати хусусида муаллиф холисона фикрларини келтирган.

Амир Темур ва турк султони Елдириш Боязид уртасидаги муносабатлар, икки томон уртасидаги ёзишмалар, икки қўшин уртасида Анқара яқинида юз берган ҳал қилувчи жанг ва Боязиднинг енгилиши ҳақида муаллиф батафсил ҳикоя қилади.

Амир Темурнинг Хитой сари юриши ва Соҳибқироннинг вафоти, ундан кейин Мовароуннаҳрда юз берган воқеалар ҳақида ҳам муфассал маълумотлар келтирилади.

Рисоланинг охирида Амир Темурнинг жаҳон тарихидаги ўрни, айниқса унинг турли мамлакатлар уртасида савдо-сотиқни йўлга қўйиш ва ривожлантириш борасидаги улкан хизматлари алоҳида таъкидланади. Унинг ҳарбий соҳадаги улкан ислохотлари, бу борада у жорий қилган янгиликлар ва кашфиётлар аниқ фактик маълумотлар ёрдамида кенг қулабда шарҳланади. Соҳибқироннинг сиймоси, унинг хулқ атвори, табиати, юксак инсоний фазилатлари, унинг диний қарашлари ва дин аҳлига булган муносабати каби масалалар махсус бир бобда уз ифодасини топган. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, араб олимнинг мазкур асари Амир Темур ҳазратларининг жушқин ҳаёти ва серқиррали фаолиятини ҳар томонлама ўрганишда қимматли тадқиқотлардан бири сифатида хизмат қилади.

Муаллиф уз асарининг ҳар бир бобида келтирган маълумотларини жуғрофий хариталар ва чизма жадваллар (схемалар) билан жиҳозлаганки, шубҳасиз, бу ҳол катта илмий аҳамиятга моликдир. Амир Темур ҳазратларининг оилавий шажараси ҳақида китоб сўнгида келтирилган жадваллар аҳамиятини ҳам алоҳида таъкидлаш лозимдир.

СУРИЯ ОЛИМИНИНГ АМИР ТЕМУР ҲАҚИДАГИ РИСОЛАСИ

Суриялик тарихчи Акрам Ҳасан ал-Аълабийнинг «Темур ва ҳикоятуху маъ Дамашқ («Темур ва унинг Дамашқдаги ҳикояси») асари 1987 йилда Дамашқдаги «Дор ал-Маъмун ли-т-турос» матбаасида чоп этилган. Асар етти бобдан (фасл) иборат бўлиб, у Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида сўнги йилларда араб тилида яратилган муҳим асарлардан ҳисобланади.

Биринчи бобда Амир Темурнинг 1336 йилда Кеш (Шаҳрисабз)га қарашли Хужа Илғор қишлоғида таваллуд топганлиги, насл-насаби, исми ва лақаблари, ёшлик йилларида содир бўлган воқеалар, унинг авлиё ва шайхларга эътиқоди, уз ҳаётида шайх Шамсиддин ал-Фохурий (форсий манбаларда Кулол), Зайниддин Абу Бакр ат-Таъбодий, Саййид Барака ва Хожа Али ибн ал-Муайяд ат-Тусий каби уламоларнинг руҳий, маънавий мададидан баҳраманд бўлганлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Ушбу бобда шунингдек, мухтасар ҳолда Амир Темурнинг ҳокимиятга келиши ва шундан кейинги ҳарбий юришлари ҳақида қисқача тўхталади. Ушбу бобнинг охирида Амир Темурнинг хотинлари ва фарзандлари номма-ном келтирилиб, улар ҳақида баъзи маълумотлар берилади.

Асарнинг «Амир Темур — инсон» деб аталган иккинчи бобида уша давр тарихчиларининг маълумотларига асосланиб, Соҳибқироннинг ташқи қиёфаси, унинг суврати ва сиймоси ҳақида батафсил маълумотлар келтирилган. Шунингдек, Амир Темурнинг табиа-ти (характери), унинг одатлари ва феъл-аъвори, Амир Темурнинг ҳақгўй ва адолатпешалиги, унинг расмий тамғасидаги нақши «Рости расти» — яъни «ҳақиқатни сўзласанг нажот топасан» бўлганлиги, унинг олиму уламоларни, моҳир ҳунарданду санъат аҳллари-ни ўзига яқин тутганлиги, шатранж ўйинида ўз даври-нинг энг моҳирларидан бўлгани ҳақида ҳикоя қилина-ди. Муттасил равишда тарихий ва диний мавзуларда-ги қиссаларни чиройли овозда ўқитиб эшитиши, ҳат-то ушбу қиссаларни ўқиётган қорилар хатога йул қўйса, Амир Темур ҳазратлари шу заҳоти тузатарди деб ёзишларидан Соҳибқирон ушбу тарихлардан ях-ши хабардор бўлганлиги аён бўлади. Муаллифнинг

ёзишича, Амир Темур форс, турк ва муғул тилларини яхши билиб, араб тилида эса камроқ гапирган.

Амир Темурнинг диний қарашлари, унинг дин ар-бобларию уламолари билан бўлган муносабатлари ҳақида ҳам айнан шу бобда кўп маълумотлар келтирилиб, бу масалада турли нуқтаи назарлар эътиборга олинди, хулосалар чиқарилган. Шунингдек, Амир Темурнинг ички ва ташқи сиёсати ҳақида Ғарбу Шарқнинг қатор олимларининг фикр-мулоҳазалари ҳам айнан шу бобнинг охирида келтирилган.

Ушбу асарнинг учинчи боби «Амир Темур ҳоким» — деб аталиб, унинг бошланишида Соҳибқироннинг салтанат юритиш масаласидаги назарий қарашлари ва бу борадаги унинг қатор фикр-мулоҳазалари келтирилади. Мазкур бобнинг бир банди Амир Темур ҳукуматининг таркиби ва аъзолари ҳамда улар амалга оширадиган асосий вазифаларга бағишланган. Айни шу бандда Амир Темур даврида кенг куламда қўлланилган уйғур ёзуви, Соҳибқирон саройида хизматда бўлган олиму уламолар, муҳаддислар, қорилар, мунажжимлар, шатранж усталари, ҳофизлар, мутрибу муганнийлар, табиблар ва бошқа илмлар аҳллари номаном келтирилади. Шулар билан бирга уша даврда ўтказилган маросимлар, тантаналар ҳақида ҳам муайян тасаввур берилди.

Мазкур бобнинг бошқа бир банди армия (жайш) ва махфий хизмат (муҳобарат) ҳақидаги маълумотларга бағишланган. Бунда қўшин бошлиқлари ва уларнинг уша даврдаги рутбалари ва даражалари ҳақида, Амир Темур қўшини ўртасида мавжуд бўлган қаттиқ интизом, ҳарбий масалалардаги қатъий тартиботлар ва қоидалар ҳақида фикр юритилди. Қўшин бошлиқлари ва аёнлардаги зийраклик, тadbиркорлик ва матонат ҳақида аниқ мисоллар келтирилади. Амир Темурнинг разведкага (муҳобарат) алоҳида аҳамият бергани, дунёнинг турли томонларида унинг хабарчи жосуслари бўлганлигини таъкидлаб, муаллиф бу хусусда қатор замонавий тадқиқотчиларнинг фикрини ҳам келтирди. Шулар билан бир қаторда Соҳибқироннинг даҳоси, унинг салоҳияти, заковати ва бошқа хислатлари ҳақидаги мулоҳазалар, айниқса, диққатга сазовордир.

Рисоланинг тўртинчи бобига кирган маълумотлар уша вақтда Миср ва Шомда мавжуд сиёсий вазиятни шарҳлайди. Миср султони аз-Зоҳир Барқуқнинг тарихи, ундан кейин ҳокимият тепасига келган унинг ўгли

Носир Фараж, мамлакатда аҳволнинг ёмонлиги, салтанатга алоқадор бўлган амирлар ва ноиблар уртасида тўхтовсиз ихтилоф ва келишмовчиликлар содир бўлганлигини хабар қилади. Мана шундай ҳолатда Миср султони билан Амир Темур давлати уртасидаги бевоёсита муносабатлар рисоланинг муҳим қисми, шубҳасиз, унинг бешинчи бобида бўлиб, у «Амир Темур ва Миср мамлуқлари» деб аталган. Муаллифнинг ёзишича, Амир Темур билан Миср султони аз-Зоҳир Барқуқ уртасидаги дипломатик алоқалар 1385 йилдан, яъни ўзаро мактублар ва элчилар алмашуви воситасида бошланган. Мана шу бобда таъкидланишича, 1394 йилда Қоҳирадан Шомга ўз қўшинлари билан келган султон аз-Зоҳир Барқуқ Дамашқда Дашти Қипчоқ ҳокими Тўхтамишхон ва турк султони Елдириш Боязид элчилари билан учрашиб, Амир Темурга қарши уч томон биргалашиб курашиш хусусида келишиб оладилар. Амир Темурнинг Шомни фатҳ этиш сабаблари, бу воқеа арафасида, шунингдек ундан кейин юз берган воқеалар, Миср султони атрофидаги арбобу аёнларнинг ношудлиги, Шом шаҳарлари ноибларининг ўзаро ихтилоф ва низолари ҳақида ушбу бобда муфассал маълумотлар келтирилган.

Рисоланинг бир боби Амир Темурнинг Ҳалаб олимлари билан мулоқоти ва суҳбатига бағишланган. Муаллиф бу хусусда Амир Темурга бағишлаб ёзилган асарлар ҳақида муфассал тўхталган. XV аср таниқли араб тарихчилари ас-Саховий, Ибн Арабшоҳ, Ибн Шайхна ва бошқаларнинг маълумотларига таянган ҳолда Амир Темурнинг Ҳалаб олимлари билан суҳбат тафсилотларини деярли сўзма-сўз келтиради. Амир Темур билан араб мутафаккири Ибн Халдун ҳамда Дамашқ олимлари уртасида бўлиб ўтган учрашув ва суҳбатлар хусусида ҳам талай қимматли маълумотларни айтиш мумкин.

Юқорида қайд этилганларни хулоса қилиб айтиш мумкинки, тарихчи Акрам Ҳасан ал-Аълабийнинг кўп ёзма манбаларга асосланиб битилган ушбу рисола Амир Темур ва Миср султонлари уртасида мавжуд бўлган алоқаларни ҳар томонлама чуқур урганишда муҳим аҳамият касб этиши шубҳасиз.

Ҳаёт фалсафаси қизиқ-да узи. У ҳеч қанақа қолипга сигмайдиган, олдиндан илғаб бўлмайдиган, кутилмаган воқеалар кўплиги билан ҳам қизиқ. Шу боис ҳам инсон зоти борки, бир умр «Ноумид шайтон» деган ақида билан яшайди, темтинади. Шу хусусда бундан қарийб ўттиз беш йил бурун бобомиз Амир Темурга боғлиқ бир ибратли воқеа бўлгандики,... яхшиси ўзингиз эшитиб фикр-мулоҳаза юритинг.

Мен айтмоқчи бўлган воқеанинг тарихи унча узоқ эмас, у бундан «атиғи» ўттиз беш йил муқаддам бошланган — шундан кейин утган вақт ичида бошимизга офтоб тегиб, Амир Темур бобомиз ҳақида адолат билан сузлайдиган мунаввар кунлар ҳам булиб, афсуски, улар узоқ давом этмай, яна қора булутлар келиб, шавкатли бобомизнинг номларини тилга олиш ҳам амри маҳол бўлиб қолди. Ниҳоят мустақиллигимиз шарофати билан Соҳибқирон ҳазратлари аста-секин ўз тарихий мақомларини эгаллай бошладилар. Замонанинг зайли билан қарийб ўттиз беш йил китоб жавонимда чанг босиб, қимир этмай «савлат тукиб» турган бир рисола Амир Темур ҳазратларининг 660 йиллик муборақ тўйлари муносабати билан яна қулимга олиб, унинг мазмун-моҳияти билан муҳтарам ўқувчиларимизни таништиришни лозим топдим.

Воқеанинг тафсилоти бундоқ бўлган: Минг туққиз юз олтмиш иккинчи йилнинг жазирама июнь ойида нон-насиба тортиб, мен Миср Араб Республикасига бориб, бир йил давомида бу тарихи бой ва ажойиб мамлакатда араб тили таржимони сифатида хизмат сафарида бўлгандим. Албатта, биз — араб тили таржимонлари бўлган бир гуруҳ ёшлар, энг аввало, араб тилимизни «чархлаш», айниқса унинг ўзига хос хусусиятларига эга бўлган Миср шеvasини (у биз тузуккина билган араб адабий тилидан тамоман фарқ қилар экан) тезроқ эгаллашга алоҳида эътибор бериб, ҳар бир фурсатни ганимат билардик: Миср шеvasидаги дарсликлар, китобларни мутолаа қилиш, кинофильмларни қайта-қайта кўриш, ерли халқ билан «отамлашиш» каби синалган усуллар кўп вақтимизни оларди. Мана шу жараёнда хизматдан

буш вақтларимизда Мисрнинг пойтахти Қоҳирадек шаҳри азимнинг турли бурчакларида жойлашган китоб дуконларини, кутубхоналарини ҳам имкон бори-ча зиёрат қилиб, ўзимизни қизиқтирган китоблар билан ҳам танишардик. Мени кўпроқ қизиқтирган нарс (яъни замонавий тилда айтадиган бўлсак — хоббим) бизнинг диёримиздан чиққан буюк алломаларимизнинг ҳаётлари, уларнинг асарлари, мерослари, улар ҳақида араб тилида нашр этилган китоблар эди. Мана шу тарздаги зиёратлар чоғида бир кун китоб дуконларининг бирида араб тилида ёзилган «ал-Қоид ар-раҳийб Темур» («Ҳайбатли қумондон Темур») деган китобга кўзим тушди. Қоҳирада нашр этилган бу муъжазгина рисола Миср (эҳтимол ҳарбий) тарихчиси ас-Саййид Фаражнинг қаламига мансуб бўлиб «Ихтарно лил-жундий» («Аскар учун танладик») рукни остида чоп этилган экан. Табиийки, мен ушбу китобни харид қилиб, дарҳол уни ўқиб чиқдим...

Рисола билан яқиндан танишишдан аён бўлдики, унда Амир Темур бобомизнинг тарихи — ҳаёти ва бутун фаолиятлари давомида оширган ишлари мухтасар, таъсирчан руҳда, содда ва оммабоп тилда баён қилинган.

Рисола, албатта, энг аввало, аскарларга — ҳарбийлар, умуман ёшларга мўлжаллангани учун ҳам унда Соҳибқирон ҳазратларининг ҳарбий соҳадаги даҳоси ва маҳоратлари, ўз ватани, халқи, заминининг озодлиги ва равнақи йўлидаги мислсиз саъй-ҳаракатлари, жасоратлари ёрқин мисоллар билан ўз ифодасини топган.

Рисолада Амир Темурнинг ёшлиги, у ўспирин пайтидан бошлаб машғул булган уйинлар — чавандозлик, ов қилиш ва ҳар хил машқларда ва мусобақаларда қатнашиб беллашувларда иштирок этиши, қисқа қилиб айтилса, жисмоний ва рухий чиниқиши, шижоатли ва матонатли бўлиб ўсиши ҳақида ҳикоя қилинган. Унинг отаси ҳақида ҳам талай маълумотлар берилган.

Рисоланинг навбатдаги саҳифаларида Амир Темурнинг ўз ватанини мўғул мустамлакачиларидан озод қилиш борасидаги узоқ давом этган кураши, бу йўлда қанчадан-қанча машаққатларни ақл-идрок ва матонат билан енгиб ўтгани ҳақида ҳикоя қилинади. Ўз салтанатини мустаҳкамлаш, кучли ва мус-

тақил давлат тузиш йулида Амир Темур амалга оширган ислохотларга батафсил тухталади. Жамият ва фуқаролар манфаати йулида янги-янги қонун-қоидалар ишлаб чиқилиб, барча масалаларда қаттиқ тартиб-интизомга ҳамма итоат этишлиги, қонун устуворлиги Амир Темур сиёсатида қатъий қоида бўлганлиги алоҳида таъкидланади. Жангу жадал вақтида журъатсизлик билдирган ҳар қандай аскар ёки қушин бошлиги халқ олдида, оммавий жойларда жазоланиб сазойи қилинган. Бу усулнинг тарбиявий аҳамияти катта эди, деб ёзади тарихчи. Унинг ёзишича, айни вақтда муҳорабаларда жасорат ва ботирлик намуналарни курсатганлар ўз қаҳрамонликларига яраша муносиб тақдирланганлар.

Рисоланинг бир бобида Амир Темур даврида Мо-вароуннахрнинг турли томонида амалга оширилган бунёдкорлик ишлари, ободончилик, қурилиш иншоотлари ҳақида маълумотлар берилади. Айниқса, Амир Темур давлатининг маркази бўлган Самарқандда бунёд этилган кенг кучалар, улкан қасрлару бог-бустонлар ҳақида муаллиф қизиқарли ҳикоя қилади. Самарқанд, тарихчи ёзишича, Амир Темур даврида «арус ал-авосим» («дунё пойтахтларининг келинчаги») ёки «ал-Мадийнат аз-зарқа» («Мовий шаҳар») номларини олган, чунончи шаҳардаги барча маҳобатли иморатлар бутун буй-басти билан уша вақтда расмий ранг деб эълон қилинган мовий рангга бурканган.

Рисолада Амир Темур билан Тухтамиш муносабатлари ҳақида ҳам тухталиб, соҳибқироннинг қўлаб-қувватлашларию курсатган яхшиликларига Тухтамиш қандай нонкурлик қилгани ҳақида баён қилинади.

Рисоланинг бир боби «Темур империяси» деб аталиб, унда Соҳибқироннинг ички сиёсати ҳақида ҳикоя қилинади. Амир Темур уз мамлакатининг равнақиға, уз халқининг фаровонлиги масалаларига алоҳида эътибор бериб, куп хайрли ишларни амалга оширгани, жумладан у барийд (почта) алоқаси хизматида қатор янгиликлар ихтиро қилиб, коммуникация (транспорт)ни яхшилаш учун катта-катта йўллар, куприклар қурдиргани, каналлар, сув қувурлари (анобийи)ни чўздириб, божхона ва солиқ системасига асос солганини, узоқ масофали йўлларда йуловчилар, от-уловлар учун работлар, — карвонхона ва ичимлик сувлар ташкил этганини курсатиш мумкин. Урнатил-

ган қонунга биноан тижорат аҳли ўз тижоратлари даромадларининг ҳажмига қараб солиқ тулардилар, бундан тушган тушумлар ўз навбатида мамлакат эҳтиёжи учун ишлатилган. Муаллифнинг ёзишича, Ғарбдан Шарққа ва Шарқдан Ғарб мамлакатларига ўтувчи савдо қарвонлари Амир Темур даврида асосан Мовароуннаҳр, хусусан пойтахт Самарқанд орқали ўтган. Бинобарин жаҳон савдо-сотиқ йўллари Амир Темур назорати остида бўлган ва тижоратдан тушган даромаднинг миқдори катта бўлиб, тарихчи ёзишича, уша пайтда Франция қиролининг даромадидан ҳам ортиқ бўлган. Амир Темур фақат тижорат ишларига аҳамият бериб қолмай, балки у зироатга, қишлоқ хужалигига, деҳқонларнинг аҳволини ислоҳ қилиш ишларига ҳам алоҳида эътибор берарди. Чунончи унинг қатъий эътиқодича, деҳқонлар ҳар қандай мамлакат бойлигининг манбаи, Ватан ва армия куч-қудратининг рамзи ҳисобланарди. Мана шунга ухшаш куплаб хайрли тadbирлари туфайли Амир Темур ўз давлати нуфузини ошириб, уни дунёда энг тараққий қилган кучли ва иқтисодий бақувват давлатлардан бирига айлангирди, ўз халқига эса фаровонлик ва мул-кулчилик мужассам бўлган бахтиёр турмуш яратди.

Рисоланинг бошқа бир бобида Амир Темур ҳазратларининг олиму уламолар билан мулоқотлари, унинг тарих илмини чуқур билиб ўтган, хоқону султонлар кечмишларидан яхши хабардор бўлганлари, шатранж уйинида катта маҳоратга эга эканлиги, азалий бу уйинни такомиллаштириш борасида соҳибқирон салмоқли ҳисса қўшганлиги ҳақида ҳикоя қилинади.

Рисоланинг ниҳоясида муаллиф Амир Темурнинг ўз рақиблари устидан эришган зафарларини таҳлил қилиб, унинг устунлиги сабаблари қуйидагилар деб таъкидлаган:

- Қушиннинг сон жиҳатидан кўплиги.
- Рақиблар ҳақида тулиқ маълумотга эгаллиги (разведка).
- Жанглар ҳужумкорлик руҳида олиб борилганлиги.
- Қушинда маънавий руҳ жуда кучли бўлганлиги.
- Ташвиқот-тарғибот ишларига катта аҳамият берилганлиги.
- Бошқарув (раҳбарлик) сиёсатидаги ута кучли салоҳияти.

Юқорида қайд қилинган фикр-мулоҳазаларга хуло-са қилиб, миср тарихчисининг Амир Темур ҳазратла-ри ҳақидаги бу рисоласи соҳибқироннинг ички ва ташқи сиёсати айниқса, унинг ҳарбий соҳадаги маҳо-рати ва ибратли ишларини урганишда қимматли асар-лардан бири дейиш мумкин.

АРАБ ОЛИМИНИНГ СОҲИБҚИРОН ҲАҚИДАГИ ЙИРИК ТАДҚИҚОТИ

Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг ҳаёти ва фаолиятига бағишланиб бутун дунё олимлари томонидан кўплаб илмий ва бадиий асарлар, рисола ва мақолалар яратилган. Уларда Амир Темур ва темурийлар даври сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётининг турли қирралари, шунингдек Соҳибқироннинг шахси ва фаолияти баъзан илмий, баъзан эса оммабоп тарзда баён қилинган, Фарбу Шарқ олимларининг қатор тадқиқотлари воқеаларга замондош муаллифлар томонидан яратилган кўплаб асарларга таяниб ёзилгани боис ҳам Амир Темур ва темурийлар даврини урганишда муҳим аҳамият касб этади. Араб олими Мазҳар Шиҳобнинг «Темур» (унинг даври, ҳаёти ва фаолияти) номли йирик асари мана шундай фундаментал тадқиқотлардан бири десак ҳеч бир муболаға бўлмайди. 1981 йилда Байрут (Ливан)даги ал-Қуддийс Юсуф университети томонидан ўқув қўлланмаси мақсадида нашр этилган бу йирик тадқиқотни муаллиф халқаро даражадаги фан доктори илмий даражасини олиш учун тақдим қилган. Яқинда мазкур асарнинг фотонусхасини олишга муяссар бўлдик ва ҳурматли ўқувчиларимизни Амир Темур бобомиз ҳақидаги ушбу муҳим тадқиқотнинг қисқача мазмуни мундарижаси билан таништиришни лозим топдик.

Асар билан дастлабки танишиш араб олими Мазҳар Шиҳоб мазкур тадқиқотни яратишда кенг қўламда жуда катта ишни амалга оширгани кўзга ташланади. Чунончи беш юздан ортиқ саҳифадан иборат мазкур асар том маънода фундаментал тадқиқотлардан биридир. Бу фикримизга далил сифатида, бир томондан тадқиқот ўзида мужассам қилган фактик маълумотларнинг гоётда бойлиги ва ранг-баранглиги бўлса, иккинчи томондан муаллиф Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига доир деярли барча масалалар буйича уша давр тарихнависларининг ёзганларига асосланиб фикр юритганини кўрсатиш мумкин. Тадқиқот мазмун-моҳиятини ташкил этган масалаларнинг хилма-хиллиги ва уларнинг чуқур илмий асосда таҳлил этилиб хулосалар қилиниши — буларнинг ҳаммаси араб, форс ва турк тилларида уша давр тарихчилари томо-

нидан яратилган кўлаб бирламчи ёзма манбалар ва Фарбу Шарқдаги ҳозирги замон олимларининг қатор илмий тадқиқотларини ҳар томонлама қиёсий ўрганиш асосида эканлиги тадқиқот қимматини янада оширади.

Айни вақтда шуни қайд қилиш керакки, Мазҳар Шиҳоб уз тадқиқотида фойдаланган араб ва турк тилларидаги қатор тарихий асарлар биринчи маротаба илмий истеъмолга киритилганки, шубҳасиз, бу ҳол мазкур тадқиқот алоҳида аҳамиятга эга эканлигини курсатади.

Таркибий жиҳатдан ушбу тадқиқот кириш қисм (муқаддима) Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятига боғлиқ бўлган муҳим саналар ва воқеалар тартиби, шунингдек, Амир Темур ва темурийлар даврига оид жуғрофий хариталар ва хилма-хил сувратлардан иборат.

Тадқиқотнинг асосий қисми етти бобдан ташкил топган бўлиб, ўз навбатида ушбу бобларнинг ҳар бири ҳам бир неча фасл (қисм)лардан иборатдир. Фойдаланилган кўлаб манбалар ва адабиёт рўйхати асарнинг охирида келтирилган.

Биринчи бобда Амир Темур салтанатидан олдинги Мовароуннаҳрдаги тарихий ва жуғрофий вазият таҳлил қилиниб, Мовароуннаҳр атамасининг номи, унинг тарихи, уша пайтдаги чегаралари, унинг иқлими, сув иншоотлари, усимлик дунёси ҳақида, Мовароуннаҳрнинг қадим замонлар ва ўрта асрлар араблар, форслар, турклар, муғуллар ҳукмронлиги давридаги тарихи ҳақида ҳикоя қилинади.

Тадқиқотнинг иккинчи боби «Амир Темур даврининг бошланиши» деб аталиб, унинг биринчи қисмида Амир Темур давридан олдин Европа, Ислон дунёси ва Жанубий-Шарқий Осиё давлатларидаги сиёсий дипломатик муносабатлар ҳақида ҳикоя қилинган.

Иккинчи қисм Мовароуннаҳрдаги ички сиёсий воқеаларни қамраб олган бўлса, учинчи қисмда чигатой турклари жамятининг ташкил топишига (такаввун мужтаъма ал-атроқ ал-чигатойийин) бағишланган. Мазкур қисмда уша даврда Мовароуннаҳрда яшаган аҳолининг урф-одатлари, уларнинг табиий хислатлари ва фазилатлари ҳақида муҳим маълумотларни учратиш мумкин.

Тадқиқотнинг учинчи боби «Амир Темур ҳокимиятга келишдан олдин» деб аталиб, унда соҳибқи-

рон даврига оид купдан-куп ёзма манбаларга асосланиб, Амир Темурнинг болалик ва ёшлик йиллари, унинг билим олиши, оилавий аҳволи, дин аҳъларига муносабати, муғуллар билан муносабатлари, амир Хусайн билан бўлиб ўтган курашлари, шунингдек Мовароуннаҳрни муғул мустамлакачиларидан озод қилиш йўлида узоқ муддат давомида олиб борган кураши жараёнидаги бошидан кечирган куплаб қийинчиликлари ҳақида батафсил ҳикоя қилинади.

Амир Темур 1370 йилда ҳокимият тепасига келгандан кейин ун йил (1370-1380 йиллар) давомида юз берган воқеаларга, шунингдек ўз мамлакатининг шимолий ва ғарбий ҳудудлари хавфсизлигини таъминлаш юзасидан Амир Темур томонидан амалга оширилган чора-тадбирлар тадқиқотнинг туртинчи бобини ташкил қилади.

Доктор Мазҳар Шиҳоб тадқиқотининг катта қисмларидан бири — бешинчи боб Амир Темурнинг Туркистондан Дашти Қипчоққа юриши, Амир Темур ва Тухтамиш муносабатлари ҳамда Соҳибқироннинг Эрон, Ироқ, Ҳиндистон, Озарбайжон, Сурия ва Туркия юришларига бағишланган. Муаллиф ёзма манбалардаги маълумотларга таяниб, бу юришларнинг сабабларини тушунтиришга ҳаракат қилган. Айни шу қисмда муаллиф XV асрда яшаб ижод қилган куплаб араб муаррихларининг ёзганлари асосида Амир Темурнинг Миср султонлари аз-Зоҳир Барқук, унинг ўғли Носир Фараж шунингдек, уларнинг Шомдаги ноиблари ўртасидаги муносабатлар ҳақида қимматли мулоҳазалар юритади. Ушбу бобнинг бир қисми (фасл) Соҳибқироннинг Европа давлатлари билан муносабатларига, яна бир фасл эса Амир Темур ҳазратларининг вафотига ва шундан кейин содир бўлган воқеаларга бағишланган.

Тадқиқотнинг олтинчи боби Амир Темурнинг маданият соҳасидаги фаолиятига бағишланади. Уч қисмдан иборат ушбу бобда Соҳибқирон ҳазратларининг бунёдкорлик борасидаги кенг қўламли ишлари, унинг илм-фаннинг равнақи йўлидаги самарали фаолияти, унинг даврида бунёд этилган ҳар хил иншоотлар, давлатни идора қилишдаги ўзига хос хусусиятлар ва усуллар, унинг ҳарбий соҳадаги маҳорати ва даҳоси, кучли иқтисодийтни барпо этиш йўлида Амир Темур томонидан амалга оширилган хилма-хил ва улкан ислохотлар, тижорат ва ҳунармандчиликни ривожланти-

риш хусусида Соҳибқироннинг жушқин фаолияти, Шарқ ва Ғарб мамлакатлари билан Амир Темур давлати уртасида мавжуд булган савдо-сотик ва дипломатик муносабатлар хусусида, унинг қушини ва ҳарбий бошлиқларидаги маънавий ва жанговар руҳнинг баланд (кучли) булганлиги, олиму уламоларга, санъат ва маданият арбобларига, турли-туман ҳунарларнинг ҳақиқий, етук усталарига нисбатан Амир Темурнинг камоли эҳтироми ҳақида муфассал ва аниқ маълумотлар келтирилади.

Тадқиқотнинг охириги, еттинчи боби «Амир Темур шахсиятининг таҳлили» деб аталади. Мазкур бобда Амир Темур ҳазратларининг шахси, унинг ташқи қиёфаси, ўша даврда яшаган қатор тарихчиларнинг ёзганларига таяниб, соҳибқирон сиймосининг ёзма (китобий) тавсифи келтириладики, бу маълумотлар гоётда катта аҳамиятга эгадир.

Амир Темурнинг юксак инсоний фазилатлари, унинг одатлари ва узига хос сифатлари ҳақида батафсил ҳикоя қилинади. Ушбу бобнинг бир фаслида Амир Темурнинг саводхонлиги (маълумоти) ва диний эътиқоди ва қарашлари ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган. Айни шу бобда келтирган фактик маълумотларга асосланган ҳолда тадқиқотчи Амир Темурнинг бошқа ҳукмдорлардан устунлиги ҳақида ҳикоя қилади. Умуман ушбу тадқиқот билан танишар эканмиз, Соҳибқирон ҳаёти ва фаолиятини ҳар томонлама ёритган араб олими Мазҳар Шиҳоб ўта илмий йул тутиб, ёзма манбалардаги аниқ маълумотларга таянган ҳолда ўз фикр-мулоҳазаларини холисона ва самимий ифода қилганлигига амин бўламиз.

Ушбу тадқиқотнинг мундарижасидан ҳам маълум бўлаётирки, араб олимининг Амир Темур ҳазратлари ҳақидаги бу йирик ва жиддий тадқиқоти Соҳибқироннинг ёрқин ҳаёти ҳамда кенг қамровли ва жушқин фаолиятини ҳар томонлама чуқур урганишда алоҳида аҳамиятга эгадир.

Ушбу тадқиқотни ҳар томонлама, чуқур урганиш, шубҳасиз, Соҳибқирон ҳазратлари ҳақида кун янги маълумотларни беради. Шуларни эътиборга олиб, ушбу мақоламизда араб олимининг «Темур тузуклари» ҳақида келтирган маълумотларини қисқача шарҳлаган ҳолда арабчадан ўзбек тилига ўтириб, ҳурматли ўқувчиларимиз эътиборига ҳавола қилишни лозим топдик. Чунки бу масала азалдан бир қадар мунозарали бў-

либ, ҳозиргача олимлар уртасида турли фикрлар билдирилмоқда. «Темур тузуқлари» ким томонидан ёзилган — Амир Темурнинг узлари ёзганми ёки айтиб туриб унинг тилидан муншийлар ёзганми ёинки Соҳибқирон вафотидан кейин бошқа бир шахс томонидан битилганми? деган масалалар илм аҳлларию тарихчилар уртасида ҳар хил мусоҳабаларга сабаб бўлганлиги маълум. Шу нуқтаи назардан қаралса, араб олими Мазҳар Шиҳоб узининг ушбу тадқиқотида «Темур тузуқлари» ҳақида келтирган маълумотлари айниқса диққатга сазовордир. Айни вақтда олимнинг мазкур асарга оид баъзи маълумотлари, айтиш мумкинки, оригинал хусусиятга моликдир. Кези келганда яна айтиш керакки, бу масала хусусида сўнгги йилларда ҳам қатор олимлар уз фикрларини билдирганлар. Хусусан ҳурматли олимимиз, академик Б. Аҳмедов «Темур тузуқлари»нинг 1991, 1996 йили Тошкентда чоп этилган узбекча нашрларига ёзган сўз бошида «Темур тузуқлари»нинг тарихи ҳақида олимлар уртасида ҳозиргача мавжуд бўлган хилма-хил фикрларни умумлаштириб, илмий асосланган муҳим хулосалар келтирган. Араб олими Мазҳар Шиҳоб «Темур тузуқлари» ҳақида келтирган маълумотлар ҳам аксар ҳолларда шу йўсинда булиб, лекин унда баъзи бир аниқ фактлар келтирилганки, шубҳасиз, уларни атрофлича, чуқур ўрганиш фойдадан холи бўлмас деб уйлаймиз.

Жумладан, «Темур тузуқлари»нинг ҳозирги вақтгача барча нашр ва бошқа тилларга таржималари учун асосий манба ролини утаб келаётган Абу Толиб ал-Ҳусайний томонидан бажарилган форсча таржимасидан қониқмаган Ҳиндистонда ҳукм юритган теурий султонлардан Шоҳ Жаҳон уни қайтадан куриб чиқишни Муҳаммад Афзал Бухорий деган истеъдодли (бу шахсни Ч. А. Стори Муҳаммад Афзал бин Тарбиятхон Бухорий деб келтиради) олимга топширади. Доктор Мазҳар Шиҳоб эса ушбу шахсининг исмини «Муҳаммад Ҳифз ал-Бухорий» деб келтириб, уни султонга яқин кишилардан бири ва унинг муаллими (устози) эди деб таърифлайди.

Яна бир муҳим гап. Адабиётларда Абу Толиб ал-Ҳусайний «Темур тузуқлари»нинг туркий асл нусхасини Яман ҳокими Жаъфар Пошанинг кутубхонасидан топиб қўлга киритган деган фикр бор. Тўғри, шундай булиши ҳам мумкин. Лекин асли Урта Осиёлик (турбатлик) бўлган Абу Толиб ал-Ҳусайний узоқ Яманга

нима сабабдан бориб қолган? деган уринли ва мантикий савол ҳам тугилади. Бинобарин бу масалага ҳам Мазҳар Шиҳоб уз тадқиқотида келтирган маълумотлар муайян ойдинлик киритадики, эҳтимол, келажакда унинг бу ёзганлари янги изланишлар учун туртки булар. Гап шундаки, етук сиёсатдон ва салтанат соҳиб-сифатида танилган Яман ҳокими Жаъфар поша (эътибор қилинг — У Яманда ҳукм юритган усмоний турк ҳокимларидан бири эди) илм-маърифатни қадрловчи ўта зиёли инсон бўлиб, у 1607—1612 йилларда ҳокимият тепасида турган. У ҳокимиятдан туширилгач, тахт учун кураш бошланиб кетиб, Жаъфар поша ҳам бу жараёнда иштирок этган. Бу кескин кураш 1616 йилгача давом этиб, охири вазият кескинлашгач, Жаъфар поша уз кутубхонасидаги китобларини олиб, муқаддас шаҳарлардан бири — Макка ёки Мадинага кучиб утиб, унда яшаган. Олим Мазҳар Шиҳоб ёзишича, мана шу йилларда Ҳижози-шарифга ҳаж фарзини адо этиш учун зиёратга келган Абу Толиб ал-Ҳусайний (у 1625 йили Теҳронда вафот этган) айни шу муқаддас шаҳарларнинг бирида «Темур тузуклари»нинг асли, туркий нусхасини қўлга киритишга муяссар бўлган. Араб олимнинг бу фикри ҳақиқатга яқинроқ дейиш учун муайян асослар бор. Чунки жумлаи жаҳон мусулмонлари учун нафақат саждагоҳ ҳисобланган муқаддас шаҳарлар — Маккаи Мукаррама ва Мадинаи Мунаввара азалдан турли мамлакатлардан келган илму-ирфон аҳллари ва олимларнинг узаро мулоқотлари, асарлар ва фикрлар алмашувлари учун қулай ва муносиб маърифат маскани вазифасини ҳам утаган. Булардан бошқа ҳам доктор Мазҳар Шиҳоб асарида бу мавзуга доир эътиборга молик қатор муҳим маълумотлар борки, бағри кенг ўқувчиларимизнинг ўзлари улардан қуйидаги таржима орқали тегишли хулосалар чиқарадилар деган умиддамиз.

Албатта, мазкур масала ўта мунозарали бўлиб, ҳали у ҳар томонлама, чуқур, илмий асосда урганишни тақозо қилади. Бинобарин унинг кўп жиҳатлари хусусида қатъий фикрлар билдириш учун асосли далиллар керак. Энг муҳими мустақиллигимиз берган имкониятлардан келиб чиқиб, «Темур тузуклари»нинг Соҳибқироннинг ўзлари томонидан яратилган туркий асл нусхасини излаб топиш олимларимиз олдида турган долзарб вазифалардан бири бўлмоғи керак. Чунончи бу ўта муҳим ва зарурий изланиш кўп масала-

ларга аниқлик киритибгина қолмай, буюк бобокалонимиз Амир Темур ҳазратларининг йирик давлат арбоби, илм-фан, маданият ҳомийси, беназир моҳир саркарда сифатида жаҳон тарихида тутган юксак мақомларини белгилашда салмоқли ҳисса қўшади. Мана шу эзгу истагу ниятлардан келиб чиқиб, араб олими Мазҳар Шихобнинг «Темур тузуклари» хусусидаги маълумотларини муҳтарам укувчиларимиз диққатига ҳавола этишга жазм қилдик.

Ал-Малфузот ва ат-Танзиймот

Амир Темур даврида давлатни идора этишда қўлланилган (идоравий) маъмурий ва ҳарбий қонун-қоидалар ва тартиботлар мажмуаси ҳамда Соҳибқироннинг эсдаликларини узида мужассам қилган бир асар ёзилган бўлиб, у Амир Темурнинг қаламига мансубдир. Ушбу асарнинг эсдаликлардан иборат бўлган биринчи қисми ал-Малфузот номи билан, Амир Темур давлатининг маъмурий ва ҳарбий тартиботлар тавсифоти ва қонун-қоидаларини узида ифода қилган иккинчи қисми эса Тузуклар номи билан машҳур эди. Бу сўз (яъни тузуклар) мўғулча ибора бўлиб, ушбу лафзнинг муаннасини (женский род) куплик сийгаси ва олим Буфанинг таърифи билан айтадиган бўлсак, улар мўғулий қоидалар ва урф-одатларга Амир Темур киритган қўшимчалардан иборатдир. Қачонки бу малфузот, энг аввало, узи таълиф этилган туркий чиғатойчадан форс тилига таржима қилинганда мутаржим икки арабий сўз (малфузот ва тузукот)ни ўрнига қўйма маънода «дастур ул-амал» иборасини қўллаган. Чунки бу ибора мазмунан тузуклар (тузукот)га муқобиллигига унинг ишончи комил бўлган. Инглиз олими Шарле Стюарт эса «ал-Малфузот»ни инглизчага ўтирганда ушбу иборанинг ўрнига инглизча икки калимани (Rulus ва Regulations) бирга ишлатган.

Мазкур ал-Малфузотнинг узида қайд этилганидек, Амир Темур 1370 йилда салтанат тахтига ўтиргач, узидан аввал кенг куламда қўлланилган эски услублар ва қоидалардан батамом халос бўлгандан кейин давлатни идора этиш бўйича янги қонун-қоидалар (танзиймот) жорий қилиш ва ушбу қонун-қоидаларни тартиб билан қайд (тадвийн) қилиб нашр этишни буюрди. Унинг муқаддимасида Амир Темур алоҳида эътибор билан ўз олдига қўйган асосий мақсади баён қи-

линган бўлиб, бу келажакда ҳокимиятни эгаллаганларида давлатни идора этиш ва салтанат юритиш услублари билан ўз фарзандлари ва набираларини таъминлашдан иборат эди. Шу боис ушбу қоидаларнинг энг аввалини «...фарзандларим ва амирларимга...» деган сўзлари билан бошлади. Ушбу муқаддимада, шунингдек, Амир Темурнинг «Ушбу эсдаликларимни (музакиротий) аждодларимдан содир бўлаётган амр ила туркий чигатой тилида китобат этдим. Бу (хайрли) иш Аллои таолонинг мусоадаси (қўмаги), пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ва у зоти шарифнинг издошларининг ҳифзи-ҳимояти ила тамомига етди. (Аллоҳнинг инояти ила) подшолик тахтига ўтириб, мамлакат ҳукмига етишишда омад менга кулиб боқди. Бу ютуқлар менга шижоатим, қатъий курашим ва муҳорабаларим орқали насиб этди... Мен албатта, ушбу асосий қонун-қоидалар ва тартиботларга қатъий амал қилдим. Ишончим комилки, менинг набираларимдан бир қанчаси келажакда албатта салтанат тахтига ўтиради. Шу боисдан ҳам мен ўзим тартиб берган ушбу ҳикматларни улар учун деб тўпладимки, улар ушбу қонунлар ва тартиботларга иқтидо этиб, уларга таяниб иш юритадилар. Чунончи мен ўзим арши аълонинг ҳимояти, дини Муҳаммад ва Ол ал-байтнинг фазли карами билан ушбу ҳикматлар ёрдамида турли-туман хавф-хатарлар, изтироблию машаққатли даврлардан эсон-омон ўтдим...» деган сўзлари битилган.

«Тузуқлар»нинг аҳамияти

Малфузот ва Танзиймотларнинг аҳамияти юқоридаги катта баҳодан аён бўлаётирки, улар орқали Амир Темурнинг руҳий (нафсоний) ва шахсий сифатлари ўз аксини топади, унинг фикр-мулоҳазаларини тасвирлаб, у олиб борган сиёсий фалсафани ифода этади, шунингдек улар сиёсий ва ҳарбий соҳаларнинг турли жиҳатларида Амир Темур тутган йулга таъсир курсатган ҳақиқий сабабларни очиб беради. Бунга қўшимча уларда Амир Темурнинг шахсий ҳаёти, унинг фаолияти ва жангу жадаллари ҳақида бой ва хилма-хил, купдан-куп муфассал маълумотларни ҳам ўз ичига оладики, бу хилдаги маълумотлар Амир Темур тарихидан сўзловчи бошқа ёзма манбаларда учрамайди. Ушбу эсдаликларда турк жаҳонгири (Амир Темур) воқеалар зикрида, уларни таҳлил этишда ва уларнинг яширин

сабабларини очишда Соҳиб ал-ҳаққ ал-аввал (асл ҳақиқатни сузловчи) фикридан келиб чиққан ҳолда иш тутади. Уз ҳаёти давомида дуч келган муаммоларни бартараф қилиш учун узи қўллаган буюк ва доно услубларни баён қилиш учун у ушбу воқеаларни уз нуқтаи назаридан туриб тасвирлашга ҳаракат қилади.

Тузуқларнинг услуби:

Амир Темур эсдаликлари солнома (йилнома-ҳавлийот)лар тартибида энгилроқ гурурият ва фахрланиш руҳини узида мужассам қилган содда услубда ёзилган бўлиб, уша даврнинг аксар муаллифларига, кенг қуламда хос бўлган лафзий безаклардан холидир. Эсдаликлар услубининг оддийлигини англаш учун Амир Темур тарихига оид мадҳияли руҳдаги калималар ва узундан-узоқ шеърӣ қасидалар билан безатилган асар яратган Шарафиддин Али Яздӣнинг ёзганлари билан муқояса қилиш кифоядир.

Малфузот (эсдалик)ларда курсатилишича, тузуқлар (танзиймот) 771 ҳижрий (1370 милодий) йилда, яъни Амир Темур ҳокимият тепасига келгандан кейин ишдор этилган.

Эсдаликларнинг китобат услуби

Аммо эсдаликларнинг китобат этилиши вақти бошқа ҳар қандай эсдаликлар мисоли зоҳир бўлишича, кетма-кет келадиган бир неча босқичларда тугалланган. Ҳар ҳолда узи-кесил равишда Амир Темур узининг бу эсдаликларини ёза бошлаган вақтни аниқлаш имконияти йўқ. Лекин шу нарсани аниқ айтиш мумкинки, Эсдаликлар ёзишни Амир Темур ҳокимиятга келишидан анча муддат олдин бошлаган. Эсдаликларнинг ёзила бошланиш вақти эҳтимол 763 ҳижрий (1362 милодий) йилга ёки ундан бироз олдинги вақтга тўғри келар. Чунончи ушбу эсдаликларда мана шу — 1362 йил воқеалари жараёнида Барлос қабиласининг бошлиғи Ҳожи Барлос ҳақида Амир Темурнинг сузи келтирилади, унинг билан Амир Темур уртасидаги рақобат кучайгани, у (Темурни) ўлдириш учун унга қарши фитна уюштиргани ҳақида гапириб, менга нисбатан қилган муомаласи учун ҳозир у надомат чекмоқда, — деб ёзади Амир Темур Эсдаликларида. Сунгроқ маълум бўлганидек — бу ҳол эсдаликлар-

да ҳам, Амир Темурга оид бошқа ёзма манбаларда ҳам келтирилишича, мазкур Ҳожи Барлоснинг вафоти уша 763 (1362) йилда юз берган. Бинобарин Амир Темур ишорат қилган вақт — «ҳозир» ибораси мантиқан шунини тақозо қиладики, Эсдаликлар мана шу санага яқин вақтда ёзилган дейишга асос бўлади. Ушбу хулоса 763 (1362) йилдан олдин юз берган бир қатор воқеаларга ишоратни эсдаликларга киритилиши билан ҳам тасдиқланади. Улардан аён бўлишича ҳам уша воқеалар эсдаликлар қайд этилган пайт (сана)дан муқаддам содир бўлган. Чунончи 757 (1366) йил воқеалари жумласидан Амир Темур қачонки Қазогон уни Ҳиротга малик Ҳусайн Картга ёрдам бериш учун жунатганда уз дилида жавлон урган фикр — уз тахтини қайтариб олиш ҳақида ҳикоя қилиб, шундай дейди: «Ушанда Ҳиротни узим эгаллаб олишга имконим бор деган бир фикр келувди калламга. Лекин бунга қарши (муқобил) фикр қилдим-у лекин ҳарбий кучлар (қушин) мени қўллаб-қувватламас деган уйда дарҳол бу фикримдан қайтдим. Сунгроқ тажрибамдан комил ишонч ҳосил қилдимки — менинг уша фикрим туғри бўлган экан». Ҳеч шубҳасиз Амир Темур уша фикрнинг хатолигига қаноат ҳосил қилган (ибратли) тажриба 757 (1356) йилнинг тегишли вақтида юз берган. Шунингдек 761 (1360) йил воқеаларида Амир Темур уз ёшининг бу йил йигирма бешга етганлигига ишорат қилади, сунгра ҳикоясини давом этдириб, «шу вақтда отам (волидим) қаттиқ бетоб эдилар», — деб таъкидлайди. Афтидан, Амир Темур эсдалик (музаккарот)ларини ёза бошлаган деб қабул қилинаётган (муқтараҳ) вақт (тарих) 763 (1362) йилдан кейин содир бўлган воқеаларни уз вақтида тадрижий қайд қилишда давом этган. Чунончи 768 (1367) йил воқеаларининг қайдида шу йил у уз тобеъларидан бирини Қарши шаҳрининг ҳокими этиб тайин этганлиги ҳақида сўзлайди. Ва ушбу тобеъи хусусидаги ҳикоясини давом этдириб, «ҳозир у Хуросонда муҳожир», — деб ёзади. Бундан аниқ бўладики, бу иборани тасжил (қайд) этиш 768 (1367) йили ушбу Бекшоҳ исмли тобеъининг Қарши шаҳрига ҳоким этиб тайинланишига мос (тегишли) вақтда содир бўлган. Чунончи Бекшоҳнинг бир вақтнинг узида ҳам Қаршининг ҳокими, ҳам Хуросонда муҳожир бўлиши мумкин эмасди.

Эсдаликларнинг бошқа бандларидан шу нарса зоҳир бўладики, баъзи воқеалар айрим ҳолларда уша

воқеалар содир бўлган пайтда куп — қарийб ун йиллар утгач қайд этилган. Масалан, Амир Темур 762 (1361) йили мамлакатда олий салтанатни қабул қилиб олиши ва унинг номи билан хутба ўқитиш хусусидаги халқнинг талабини рад қилганлигини зикр қилади. Халқнинг (суккан) талаби буйича унга берилган (хуқук) унинг танзиймот (тузуклар)ида акс этганидек, ҳоким тобеъилари унга изҳор қилган ихлосликка (жуда) ишонмаслиги ҳам керак, улар сонининг куплигига таянмаслиги ҳам керак. Аксинча у улар билдирган ихлосликнинг орқасида бекинган сабабларини билмоғи зарур. Эсдаликларнинг бошқа бир урнида танзиймот (тузук)ларнинг баёни (сийаот) 771 (1370) йилда юз берганлиги зикр қилинади.

Эсдаликларда учрайдиган бир қанча далиллар унинг етиб келган шаклий ифодаси (баёни) бир қанча муншийларнинг иши эканлигини курсатади, чунки номларда ва эсдаликларда қўлланилган таъбир (ифодалаш) услубларида ҳам, Амир Темур турли жойларда амалга оширган ишларда ва эсдаликларда қайд этилган жуғрофий номларда баъзи ихтилофлар учрайди. Мана шу фарқли далиллардан (қароин) эсдаликларнинг биринчи (бошланғич) қисмларида Амударё Жайхун деб аталиб, ушбу дарёнинг номи келтирилган куп уринларда Жайхун деб аталади. Сўнгра бу ном тузатилиб, дарёнинг номи узи машҳур бўлган Амударё (Наҳри Аму), қолган қисмларида шу номга узгартирилган ва бу дарё ишора қилинган куп жойларда шу ном (Амударё) билан аталади. Мовароуннаҳр иборасини ифодалашда ҳам айни шу ҳол юз бериб, асарнинг биринчи (бошланғич) қисмларида бу ном аксар ҳолда ишлатилиб, сўнгра, навбатдаги қисмларида бу ном Турон ерлари (билод Турон) иборасига алмаштирилган. Шунингдек, Амир Темурнинг отига минишини ифодалашда ҳам дастлабки қисмларда «отимга утирдим» (иъталавту ҳисоний) деган ибора ишлатилган бўлса, кейинги қисмларда «отни минишга оғимни қўйдим» (вазаъту қадамий фи-р-рикоб») деган янги иборани ишлатишга ҳаракат қилган.

Эсдаликларда мавжуд исломий таълимотларни рад қиладиган айрим фикрларнинг берилиши баъзи ойдинликлар киритадики, бу — эсдаликлар Амир Темурнинг саройида (ҳошиясида) хизматда бўлган уйғур котиблари (бахшилари) томонидан китобат этилган деган эътиқодда бўлишликдир. Бинобарин бир урин-

да Расулulloҳ «Аллоҳнинг вазири» (вазиру Аллоҳ) деб курсатилган ва у (зот)нинг зикрлари келтирилган аксар уринларда фақат Муҳаммад деб келтириб, «Саллоллоҳу алайҳи ва саллам» ёки мусулмон котибларида одатда қабул қилинган бошқа бир ибора билан биргаликда ифода этилмаган. Уша уйғур котибларининг баъзилари манихеизм диёнатида бўлиб, Ибн Арабшоҳ ҳам Амир Темур тобеъиларидан айримлари ислом динига қирмаганликларини курсатиб утган. Бу ҳолдан шундай эҳтимоллик кучаядики, эсдаликларнинг асл тили (луғати) турк тили бўлган, қайсики бу тилда уйғур котиблари яхши сўзлаб, ёзганлар. Тузуқларда шу нарсага ишорат қилинганки, Темур давлатидаги бош девоннинг (ад-дейвон ал-аом) вазифаларидан бири кетма-кет содир бўлган воқеаларни қайд этишда (тадвийн) раҳбарлик қилиш ва сунгра қайд этилган ушбу ҳодисалар хусусида фикрини олиш учун улар Амир Темурга тақдим қилинади. Аёнки, воқеаларни бу зайлда қайд этиш Амир Темур 771 (1370) йилда ҳокимиятга келгандан кейин жорий этилган эди. (Бундан) зоҳир бўлаётирки, Амир Темур ушбу йилдан (тарихдан) эътиборан давомли йигинларда (жалосот мутатолийа) ундан олдин (утмишда) узи билан содир бўлган воқеаларни (имлоси) ҳикоя қилиш билан машғул бўлган. Эҳтимол мана шу ҳикоя қилиш (имло) эсдаликларни «малфузот» (тузуқлар) деб аташга сабаб бўлгандир. Бу ишда Амир Темур уз хотирасига ёки бўлмаса узи олдин ёзиб олганига таяниб иш тутарди. Бахшилар у (Амир Темур) уларга ҳикоя қилганларини ёзиб олардилар. Қатор ҳолларда Амир Темур аввал бўлиб утган воқеаларга ҳам ишорат қиларди. Шундан сунг аввалда бўлиб утган воқеалар ва шу воқеалар ҳикоя этилаётган пайтдаги аҳвол бир-бирига қиёслаб солиштирилларди ва шундан кейин бахши котиблар қандай эшитганлари ва қандай ёзиб олганларига қайтадан эътиборни қаратардилар ва шунга асосланиб тузатардилар. Улардан ҳар бири бу ишни китобатдаги уз фикр-мулоҳазаси, эътиқоди ва услубига муносиб кўрган ҳолда бажарарди. Баъзан эса бир неча кунлардан кейин Амир Темур малфузотларини эшитишга мутасадди этилган котибларни алмаштириш ҳоллари ҳам учрарди. Бу ҳол услубда зоҳир бўладиган ихтилофлар ва тушунчаларга ишорати ҳамда эсдаликларнинг баёнидаги баъзи ишлар билан изоҳланади.

«Тузуқлар»нинг форсча таржимаси

Яна шуни айтиш керакки, малфузотлар Амир Темур узи чигатой туркийчада имло қилган асл тилида бизгача етиб келмаган бўлиб, балки ундан форс тилига қилинган таржимаси етиб келган. Ҳиндистонда яшаган инглиз зобит (офицер)ларидан бири майор Дэви 1779 йилда ушбу асарнинг форсча бир нусхасини топиб (иктишоф этиб), қулъзмани узи билан Англияга олиб келади. Ушбу нусхага ёзилган муқаддимадан маълум бўлишича, унинг форс тилига таржима қилган Абу Толиб ал-Ҳусайний бўлиб, унда мутаржимнинг қуйидаги сўzlари келтирилади: Аммо баъд: Аллои таолонинг раҳматига ҳожатманд Абу Толиб ал-Ҳусайний икки олий ҳиммат муқаддас (ал-ҳарамайн ал-ашрафайн — Макка ва Мадинадаги икки муқаддас масжид кўзда тутилаётир) масжид паноҳига етишга ижозат ҳосил бўлганлигини юксак қадрлайди. Яман ҳокими Жаъфар пошанинг кутубхонасида туркча қадимий бир китобни кўргандимки, у жаннат сокини Аллоҳ мағфирати ёғилғур марҳум Соҳибқирон ҳазрат олийларининг малфузотлари бўлиб, унда етти ёшларидан то етмиш бир ёшларигача ҳаётлари баён этилганди... Унинг туркий ва арабий алфозларию иборалари тушунишдан узоқ, чунончи тарқоқ ва паришон бўлганлигидан мен уни форс тилига угирдим. Илойим, Аллои таоло Соҳибқирон ас-соний ҳазрати хоқони олийларини давру давроннинг турли ҳодисаю воқеатларидан комил сифатлари билан уз ҳифзи-ҳимоясида сақласин ва бу одил султоннинг салтанати сояси ва унинг адолатини барча оламлар сарҳадларида зоҳир қилсин!

Ушбу асарни форс тилига таржима қилган Абу Толиб ал-Ҳусайнийнинг бу эсдаликлар Амир Темурнинг етти ёшидан етмиш бир ёшигача (яъни унинг ҳаётининг охиригача) бўлган ҳаётини қамрайди деб тасдиқлашига қарамасдан, инглиз зобити майор Дэви Ҳиндистонда топиб, Англияга олиб келган нусха эса Амир Темур ҳаёти ҳақида ҳикоя қилиб, унинг 1336 йилда таваллуд топганидан бошлаб қирқ бир ёшга етганига қадар (яъни 1375 йилгача) келиб тугайди, яъни турк фотиҳининг ҳаётидан қолган ўттиз йили ҳақида ҳеч бир маълумот келтирилмайди. Бинобарин Амир Темур малфузотларини форс тилига угирган мутаржим Абу Толиб ал-Ҳусайний ҳақидаги маълумот-

лар ҳам ушбу таржима жараёни ва бунга туртки бўлган омиллар (сабаблар) хусусидаги ҳолатлар ҳақидаги маълумотлар ҳам узоқ йиллар мобайнида жуда оз ва ноаниқ бўлиб келди. Ва ниҳоят Амир Темур малфузотларининг Абу Толиб ал-Ҳусайний томонидан форс тилига қилинган таржимасидан бошқа форс тилига ағдарилган икки нусхаси топилгунга қадар бу ҳол шу зайлда давом этди. Улардан биринчи нусхани Ҳиндистонда хизматда бўлган инглиз зобитларидан бири Деҳлидаги муғул мусулмон султонларининг набираларидан биридан олишга муваффақ бўлади, шу боисдан ҳам мазкур нусха султоний нусха (нусха императория) номи билан аталади. Малфузотнинг иккинчи нусхаси ҳам Деҳлида топилиб, уни ҳам инглиз генералларидан бири Британияга олиб кетади. Янги топилган ушбу икки нусха 1830 йилда Англияга олиб келтирилган. Уларнинг қимматли томони шунда эдики, бу икки нусха Амир Темурнинг малфузотларини тула-тукис қамраган бўлиб, улар Соҳибқирон ҳаётининг охириги йилигача ҳикоя қиларди.

Амир Темур малфузотларининг Абу Толиб ал-Ҳусайний бажарган форсча таржимасини инглиз тилига угиришда (1830 йил) қатнашганлардан бири Чарльз Стюарт кейин топилган янги икки нусха Британияга келтирилгач, танишиб чиқиб, улар бир таржиманинг икки нусхаси эканлигини аниқлади. Бу таржима Ҳиндистонда салтанат юритган темурий султонлар давлати ҳокимларидан бири бўлган Шоҳ Жаҳоннинг (1627—1658 йилларда) даврида подшоҳ саройида хизматда бўлган мансабдор шахслардан (муваззаф) бири — у саккизинчи даражада Амир Темурга набира ҳисобланган — томонидан бажарилган эди. Ушбу таржимани бажарган шахснинг исми Муҳаммад ал-Бухорий бўлиб, «Ч. А. Сторида (Персидская литература, Т. III 756-бет) негадир бу шахс Муҳаммад Афзал бин Тарбийатхон Бухорий деб келтирилган. У Султоннинг узига тарбиячи вазифасида бўлган. Уз таржимасига келтирган муқаддимасида Муҳаммад Ҳифз ал-Бухорий узини «подшоҳ саройидаги энг кичик хизматкори» сифатида (камтарона) тавсифлайди. Мутаржим ёзишича, султон Шоҳ Жаҳоннинг амрига биноан ушбу таржимани у 1637 йилда амалга оширган. Яна у фақат Абу Толиб ал-Ҳусайний қилган таржимани қайтадан куриб чиққанлигини таъкидлаган, чунки унинг таржимаси билан танишган султон Шоҳ Жаҳонга у

маъқул бўлмаган. Шу боисдан ҳам Муҳаммад Ҳифз ал-Бухорий янги таржимада узидан талаб қилинган барча тузатишларни амалга оширишга куп жидду жаҳд кўрсатган. Шу мақсадда мутаржим Амир Темур ҳаётига бағишлаб тарихчи Шарафиддин Али Яздий ёзган «Зафарнома» асари билан малфузотда келтирилган маълумотларни солиштириб чиққан. Абу Толиб ал-Ҳусайний узидан қўшган ортиқча баёнларни чиқариб ташлаб, аксинча унинг томонидан қолдириб кетилган айрим хабарларни киритди. Шу зайдда малфузотлар Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»сига тўла-тўқис мос ҳолга келтирилди.

«Тузуклар»нинг инглизча таржимаси

Абу Толиб ал-Ҳусайний томонидан Эсдаликларнинг асладан форсчага ағдарилган таржимани 1779 йилда Ҳиндистондан Англияга олиб келган майор Вильям Дэви унинг бир қисмини инглиз тилига таржима қилди. Мазкур қисм Амир Темур давлатида қўлланилган аҳкомлар ва танзиймотларни ўзида мужассам этган бўлиб, бу қисм «Темур тузуклари» номи билан машҳурдир. Эсдаликларнинг ушбу қисми (Тузуклар) форсий тулиқ матни билан 1783 йилда Оксфорд университетиде араб тили бўйича профессор лавозимини эгаллаб турган Дж. Уайт раҳбарлигида нашр этилди.

Эсдаликларнинг қолган қисми эса (Абу Толиб ал-Ҳусайнийнинг қолган ишлари) — у тарихий қисмни ўз ичига олган бўлиб, унда Амир Темур тугилганидан бошлаб то қирқ бир ёшга тулганича булган ҳаёти ҳақидаги маълумотлар келтирилади — майор Чарльз Стюарт томонидан малфузотларнинг янги топилган икки тулиқ нусхаси Англияга келтирилган 1830 йилнинг ўзидаёқ инглиз тилига ўгирилиб Лондонда нашр этилади. (Бундан олдинроқ) майор Чарльз Стюарт Абу Толиб ал-Ҳусайнийнинг форсча нусхасидан инглиз тилига таржима қилишда талай ишни бажариб қўйган эдики, шу боисдан ушбу икки нусхани ва Шарафиддин Али Яздий ўз «Зафарнома»сида ёзгани билан солиштиришнинг ўзи кифоят бўлди. Мана шу аснода у Муҳаммад Ҳифз ал-Бухорий таржимасининг муқаддимасида ишорат қилиб кетган янги (султоний) нусхага киритилган аксар қўшимчалар Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида олинганлигига

ишонч ҳосил қилди. Шунингдек, унда турк фотиҳининг ҳаётига доир баъзи жузъий воқеалар шарҳи, соҳибқироннинг сунний мазҳабига эътиқод қўйганлигини кўрсатувчи қатор далил ва исботларни ҳам учратди. Шуларга биноан Чарльз Стюарт ушбу султоний нусхани таржима қилишга ўзи қодир эмаслигини англаб, Лондондаги Шарқ тилларидан таржима қилиш қўмитасига хат йўллаб, ушбу асарнинг таржимасини бошқа киши зиммасига топширилишини сўради. Шу билан бирга у Абу Толиб ал-Ҳусайнийнинг форсча нусхасидан бажарган таржимасига кейин топилган султоний нусхадан қилган тўрт кичик лавҳалар таржимасини ҳам илова шаклида қўшиб, қўшимча (адденда) деган сарлавҳа остида қўмига юбориш билан чегараланди. Бу тўрт лавҳа Амир Темур ҳаётининг охири кунларини акс этдириб, унинг ўз фарзандлари ва набираларига ҳамжиҳат бўлиб бирлашиш ва узаро ихтилофларга йўл қўймаслик хусусидаги васиятларини (биринчи ва иккинчи лавҳалар), учинчи лавҳада Амир Темур ўз набираси Пирмуҳаммадни ўз вориси қилиб тайин этишдаги рағбатини билдиради. Туртинчи лавҳада Соҳибқирон бутун ҳаёти давомида ўзи ёзиб борган аҳкомлар ва танзиймотларга амал қилиб бажаришни, ушбу аҳкомлар ва танзиймотларни илова тариқасида ўз малфузотларига киритишни ўз набираро-авлодларидан илтимос қилади. Шунингдек, улардан ўз ҳаётининг охири лаҳзасигача содир бўлган барча воқеаю ҳодисаларни ушбу Эсдаликларга (музаккирот) қўшимча қилишларини сўрайди.

«Тузуклар»нинг французча таржимаси

Француз шарқшуноси Л. Лэнгле 1787 йилда Эсдаликларнинг Абу Толиб ал-Ҳусайний нусхасидан «Тузуклар» қисмини француз тилига таржима қилиб, уни «Муассасот Темурланг ас-сийасийа ва-л аскарийа вал-латиф дуият бизобти Таймур йактуби би-нафсиҳи бил-муғулиййа, манқула аън таржимати Аби Толиб ал-Ҳусайний ал-Форсиййа ила-л-франсиййа маъ ҳаёт ҳазо-л-фотиҳ ат-туркий камо катабаҳа афзалу ал-куттоб аш-шарқиййн маъ мулоҳазат ва жадавил тарийхиййа ва жуғрофиййа ...мин қибал Ланглэ» деган узундан-узок ном (сарлавҳа) остида Парижда нашр қилди. Узининг бу ишига мутаржим (Л.Ланглэ) берган номдан ҳам зоҳир бўлаётирки, мазкур таржима фақатгина

«Тузуклар»нинг француз тилига утирилган таржимасидан иборат бўлиб қолмай, балки таржимон унга ўзи томонидан тайёрланган турк фотиҳининг таржимаи ҳолига доир маълумотлар, шунингдек, тарихий мазмундаги бир жадвал, жугрофий мазмундаги бошқа бир жадвални ҳам қўшимча қилган. Нашрга ёзган муқаддимасида Л. Ланглэ мазкур таржима Дж. Уайт бундан тўрт (1783) йил муқаддам Оксфордда нашр қилган форсча матнга таянган ҳолда бажарилганлигини таъкидлаган.

«Тузуклар»нинг аслияти хусусида

Ҳозирги вақтда баъзи бир тадқиқотчилар икки қисм — малфузот ва танзиймот (тузукот)дан иборат бўлган эсдаликлар (музаккирот)ни Амир Темурнинг ўзи томонидан ёзилганлигига шубҳа билдирадilar. Масалан, Э.Г.Брауннинг фикрича, эсдаликларни форс тилига ўтирган деб тан олинган Абу Толиб ал-Хусайний ушбу асарни ўзи таълиф этиб, сўнгра уни Амир Темурга мансуб этган. Асарни Амир Темурнинг ўзи ёзган деган фикрни илгари сурувчилар: Қандай қилиб Амир Темур ушбу эсдаликларини ўз ҳаётининг охириги лаҳзасигача давом этдириб, ҳатто ўз вафоти баёнини ҳам ўз қули билан ёзиши мумкин, деган фикрда маҳкам турибдилар. Биринчи гуруҳга мансуб тадқиқотчилар нега булмаса Абу Толиб ал-Хусайний ёзганидан бошқа темурийлар даври тарихчиларининг асарларида ушбу эсдаликлар ҳақида ҳеч бир хабар келтирилмаган деган эътирозни ҳам рукач қиладилар.

Абу Толиб ал-Хусайний

Тарихчи ас-Саййид Муҳсин ал-Амиён ал-Хусайний ал-Омилий узининг «Аъйон аш-шийъа» («Шийъа мазҳабининг аёнлари») номли асарида (6-жилд, 443—444-саҳифалар) Абу Толиб ал-Хусайний деган бир шахснинг таржимаи ҳоли хусусида қимматли маълумотлар келтирилган. Ушбу маълумотларга кура, мазкур Абу Толиб ал-Хусайний Сафавийларнинг шоҳи Аббос ал-Кабийрга (у 1587—1629 йилларда ҳукм юритган) замондош бўлиб, имом Али Ризонинг Машҳаддаги мақбарасига мушриф лавозимини ҳам бажарган, у 1625 йилда Техронда вафот этган. Ал-Омилий асарида келтирилган маълумотлар Абу Толиб ал-Хусайний ўз

таржимаси муқаддимасида эсдаликларни форс тилига угириш учун унга туртки бўлган сабаблар ҳақида зикр қилганларига мувофиқ келади. Дарҳақиқат Абу Толиб ал-Хусайний ёшлигидан эроний (форсий) маданий бир муҳитда улгайиб вояга етди.

Абу Толиб ал-Хусайнийнинг узи китоби муқаддимасида кўрсатиб ўтганидек, у муборак Ҳаж ибодатини адо этиш ниятида Ҳижози шарифга келганида Амир Темурнинг ушбу эсдаликларини қўлга киритишга муваффақ бўлган. Мавриди келганда яна шуни таъкидлаш жоизки, Музаккиротларнинг Оксфорд нашри муқаддимасида майор Дэвининг «Соҳибқирон ас-соний» («Соҳибқирон иккинчи») деб келтирилган шахсдан султон Шоҳ Жаҳон назарда тутилади деб қатъий фикр билдириши ҳақиқатга мос келмайди. Чунки Абу Толиб ал-Хусайний, аввал зикр қилганимиздек, 1625 йилда, яъни Шоҳ Жаҳон ҳокимият тепасига келишидан (1627 йил) икки йил илгари вафот этган. Бинобарин Абу Толиб ал-Хусайний узи амалга оширган таржима ишини султон Шоҳ Жаҳоннинг отаси султон Нуриддин Жаҳонгирга (у 1605—1627 йиллар давомида салтанат тепасида бўлган) тақдим қилган. Шу боисдан «Соҳибқирон ас-соний» («Соҳибқирон иккинчи») иборасидан Ч. Стюарт ҳам хато зикр қилганидек, султон Шоҳ Жаҳон эмас, балки унинг отаси султон Нуриддин Жаҳонгир кўзда тутилган. Яна бир гап. Шундай ҳам бўлиши мумкинки, Абу Толиб ал-Хусайний ҳаж ибодатини адо этиб ўз юртига қайтиш пайтида Ҳижозда кашф қилиб қўлга киритган Темур музаккиротларини султон Нуриддин Жаҳонгирга (катта бобоси Амир Темурнинг эсдаликларини) кўрсатиш учун йўл-йўлакай эҳтимол Ҳиндистонни зиёрат қилган. Мана шунда (султон Нуриддин Жаҳонгир) Абу Толиб ал-Хусайнийга эсдаликларни ўша вақтда Темурий султонлар саройида маданият ва маърифат тили ҳисобланган форсчага угиришни топширган. Кейинчалик, мазкур иш тугагач, Абу Толиб ал-Хусайнийнинг таржимаси билан танишиб чиққан султонга ушбу таржима маъқул бўлмаган. Шундан кейин Султон уз ҳошияларидан бири бўлган уз устози (матнда муаллими) Муҳаммад Ҳифз ал-Бухорийдан ушбу таржимани диққат билан қайтадан кўриб чиқишни сурайдди. Муҳаммад Ҳифз ал-Бухорий узининг янгитдан бажарган бу ишига ёзган муқаддимасида зикр этганидек у ушбу вазифани 1637 йилда ниҳоясига етказди.

Яман ҳокими Жаъфар поша

Иккинчи томондан шуни қайд этиш керакки, Абу Толиб ал-Ҳусайнийнинг муқаддимасида ишорат қилинган Жаъфар пошо Яманда Усманийлар ҳокимларидан бири бўлиб, унинг ҳокимияти 1607-1612 йиллар мобайнида давом этган. Бинобарин бу давр Абу Толиб ал-Ҳусайний ҳаж фарзини адо этиш учун Ҳижозга сафар қилиши эҳтимол қилинаётган вақтга тўғри келади. Уша даврга замондош Яман тарихчиларидан бири — Яхья ибн ал-Ҳусайн (1624-1687) уз асари «Ғоят ал-аманий фи ахбор ал-Яманий» («Яман мамлакати ҳақидаги хабарларда ўта ишончли манба») номли асарида ҳоким Жаъфар пошани таърифлаб, у салтанат юритиш ва сиёсат соҳасида етук арбоб бўлишига қарамасдан, маданий ва маърифий масалаларга алоҳида завқ-шавқ билан қараганлиги ҳақида ёзади. Шу боисдан унинг саройида бир гуруҳ олимлар фаолият кўрсатиб, доимо унинг ёнида бўлганлар. Жаъфар пошанинг бевосита раҳнамолигида Қуръони Карим тафсириларидан бири топилиб, нашр ҳам этилган эди. Унинг қўллаб-қувватлаши туфайли Абу ас-Сауд деган олим «Иршод ал-ақл ас-салийм ило мазойо ал-китоб ал-карийм» номли тарихга оид муҳим бир асар ҳам яратган. Унинг мана шу тариқа маданий-маърифий ишларга катта эътибор бериши Абу Толиб ал-Ҳусайний Амир Темур малфузотларининг туркий асл нусхасини Яман ҳокими Жаъфар поша кутубхонасидан топишига нисбатан айтган ҳикоясига мантиқан мувофиқ келади. Бундан ташқари, бу фикрнинг тўғрилигини тасдиқлайдиган бошқа қатор далиллар ҳам бор. Улардан айниқса Яман ҳокимлигини эгаллаш борасида вужудга келган кескин рақобат вазиятини кўрсатиш мумкинки, бу жараёнда 1612 йилда ҳокимиятдан четлаштирилган Жаъфар поша ҳам иштирок этиб, бу кураш 1616 йилгача давом этганди. Бир неча йил давом этган мана шу қалтис вазият охир оқибатда Жаъфар пошанинг ўз ганжинасида мавжуд китобларни олиб, муқаддас шаҳарлардан бири — Макка ёки Мадинага — кўчиб ўтишга мажбур қилган эди. Бинобарин айни шу шаҳарлардан (Макка ёки Мадина) бирида Абу Толиб ал-Ҳусайний Амир Темурнинг туркийча тилда ёзилган музаккиротларининг асл нусхасига дуч келиб, уни қўлга киритган.

Темурийлар даврида яратилган манбаларда Амир

Темурнинг узи ёзган малфузотларга ҳеч бир ишорат бўлмаганлиги хусусида шунини айтиш зарурки, ўрта асрларда яратилган аксар асарларда уша давр одатига кўра жуда камдан-кам ҳолларда муаллифлар ўз асарларини ёзишда таянган манбаларини зикр қилардилар. Афтидан бу ҳолга агар асл манбалар кўрсатилса, асарнинг қийматини пасайтириб юборади деб қаралган. Тарихчи Ҳофиз Абрў гап орасида шундай бир ишоратни келтирадики, унга кўра Амир Темур Низомиддин Шомий зиммасига — у турк фотиҳининг ҳаёти ҳақидаги биринчи йирик асарнинг муаллифи — бу тарихий асарни ёзишни юклаганда у муаррихнинг тасарруфига ушбу китобни таълиф этишда фойдаланиши учун баъзи маълумотларни берган. Эҳтимолдан холи эмаски, бу маълумотлар соҳибқироннинг малфузотлари бўлиб, уларни Амир Темур айтиб турган, уйғур котиблари эса Чигатой туркийчасида унинг тилидан ёзиб олганлар. Мана шу малфузотлар Амир Темур тарихчи Низомиддин Шомий ихтиёрига топширган яккаю ягона манба бўлиб хизмат қилган. Амир Темурнинг тарихчи Низомиддин Шомийга ўз ҳаёти ҳақида бир асар яратиш хусусидаги топшириғи ҳам ғайри оддий ҳолатлардан деб бўлмайди. Чунончи ўз ҳаёти ва ишлари (фаолияти) ҳақида у форс тилида битилган алоҳида бир китоб яратилишини ҳам кўпроқ хоҳлагандир. Шунингдек, Низомиддин Шомийнинг асари Амир Темур ҳаётининг охириги — 1405 йил воқеаларини қамрамаганидан ҳам кўринадики, бу ҳол муаррих ўз китобида турк фотиҳи ёши улғайганлиги ёки жуда бандлиги сабабли ўз ёздаликларини ёзишдан ёки уни (котибларга) айтиб туришдан тўхтаганлигига, диққатини қаратганига қарамасдан бунга эришмаган. Афтидан, кейинроқ Низомиддин Шомийнинг малфузотларнинг давоми акс этган маълумотларни олишга имкони бўлмаган.

Музаккиротлардан қисман кўчирма

Айни вақтда шу нарса зоҳирки, малфузотларнинг султоний (император) нусхасидаги Амир Темур музаккиротларини ёзишда давом этганлигига — ёинки у ўз ҳаётининг охириги дамларида юз берган воқеаларни музаккиротларга қўшишларини буюрганига ишоратнинг борлиги — бу иш асосли бўлмаса керак. Шунингдек, таржимани қайтадан ишлаб чиққан Муҳам-

мад Хифз ал-Бухорийнинг ёзганига кўра у малфузотларнинг Абу Толиб ал-Хусайний форс тилига таржима қилган матнига тегишли узгаришлар киритишда уз хоҳлаганича иш тугган. Узига тегишли музаккиротларнинг мавжудлиги ҳақида Амир Темур очик-ойдин фикр билдирганда ва уз ҳаётининг охири лаҳзаларигача юз берган воқеаларни ушбу музаккиротларга киритишни талаб қилганда, шубҳасиз бу ҳақда темуррийларнинг бошқа муаррихлари, турк фотиҳининг ҳаёти ҳақида кўп тафсилотларни уз асариде келтирган Шарафиддин Али Яздий кабилар албатта унга ишорат қилардилар. Чунки шундай муҳим мавзу хусусиде ишорат қилишни унутиш ақл бовар қилмайдиган ишдир.

Майор Дэвининг далиллари

Майор Дэви малфузотларни Амир Темурнинг узига мансублигини астойдил қўлаб-қувватлайди. У бу асарни Абу Толиб ал-Хусайнийнинг узи таълиф этиб, сунгра уни Амир Темур ёзган деб унга мансуб этган деган фикрни умуман тан олмайди. Майор Дэвининг бу хусусдаги кўплаб далиллари ва асосли хулосалари унинг 1779 йил 24 октябрь куни Дж.Уайтга йўллаган мактубиде келтирилади. Француз олими Л.Ланглэ ушбу мактубни француз тилига таржима қилиб, уни узи 1787 йили Парижда нашр қилган тузукларнинг французча таржимасининг муқаддимасиде алоҳиде таъкидлаб қайд қилади. Ч.Стюарт 1830 йилда Лондонда чоп этилган малфузотларни инглизча таржимасига ёзган муқаддимасиде Л.Ланглэнинг ушбу таржимасидан узундан-узоқ бандларни иқтибос қилиб келтиради. Майор Дэви узининг узун бу мактубининг бошланишида ушбу ишнинг (малфузотларнинг) Амир Темурга мансублиги хусусиде ишончли тарихий далилга эга эмаслигини эътироф этади. Шундан сунг у малфузотларнинг узидан олган қатор далилу хулосаларни баён қиладики, унинг фикрича, бу далиллар малфузотларнинг Амир Темурга мансублигини тасдиқлашга тўла kifоядир. Жумладан, майор Дэви Шарафиддин Али Яздий узининг «Зафарнома» номли улкан асариде малфузотларга ишорат қилмаганлигини бу асарни (малфузотларни) яккаю ягона нусхада бўлганлиги билан изоҳлайди. Чунончи Амир Темур бутун ҳаёти давомида малфузотлар масаласи ўта сир ҳолда қолиши-

га алоҳида аҳамият берган. Малфузотларни ёзиб тайёрлашдан Амир Темурнинг асосий мақсади у вафот этгандан кейин унинг болалари ва набиралари улардан воқиф булишлари кузда тутилганлигида эди. Мана шу ҳолат айнан Амир Темур музаккиротларига нисбатан «вақтинчалик» унутиш ва фаромушхотирлик кабиларнинг вужудга келишига сабаб булган эди. Бу ҳол бевосита Амир Темур вафотидан кейинги алғов-далгов пайтида ҳам, айниқса турк фотиҳи дунёдан утгач, унинг авлодлари ва набиралари уртасида содир булган ихтилофу низолар пайтида ҳам давом этди.

Уз далилларини давом этдириб, майор Дэви яна шунини таъкидлайдики, малфузотларда, Амир Темур ҳаёти воқеалари бошқа ёзма манбаларда келтирилганидек баён қилинишига қарамасдан, эсдаликларнинг (синчков) уқувчисига муаллиф бошқа манбаларда учрамайдиган ортиқча маълумотларни тақдим қилганлигини (уқувчи) очиқ-ойдин ҳис қилади. Бу ҳолни уқувчи Амир Темур ҳар хил воқеаларни баён этиб, уларни батафсил таҳлил қилганда ҳам, уз ишлари ва режаларига таъсир кўрсатган хуфёна омиллар, асил (асосий) сабаблар ва руҳий (нафсоний) кечинмаларни баён қилганда ҳам ҳис қилади. Мана шу воқеаларнинг яратувчиси ҳам у — Амир Темур, уларни ёзиб олиб қайд қилувчи ҳам, у уз ақл-заковатию (қалби) нафсонияти тақозосига кўра ушбу воқеаларни уз асарида келтириб ифода қилган. Шундан кейин майор Дэви уз фикрида давом этиб, Амир Темур вафотидан кейин содир булган нотинчлигу низолар пайтида малфузотларнинг як-каю-ягона нусхаси қўлига тушиб қолган кишининг асил ниятини билмаймиз — бу кишининг нияти пок ишончли эдими ёинки ганимсифат эдими — мана шу ҳолат Амир Темур ҳаёт пайтида (атайин) эътибор берилмай унутилган эсдаликлар хусусидаги ҳақиқат мана шунга боғлиқ булганлигини таъкидлайди.

Сунгра майор Дэви Абу Толиб ал-Хусайний ҳақида ҳикоя қилишга утади. Асарнинг форс тилига таржимасини Абу Толиб ал-Хусайний Жаъфар поша кутубхонасидан топган китобининг аслияти эканлигига ҳеч бир ишорат қилмаганлиги биринчи қарашида таажжубли ҳол бўлиб куринса-да, лекин айни вақтда мана шу фактнинг узи ҳам малфузотларни ҳақиқий эканлигидан далолат берувчи жиддий асосдир. Чунончи Абу Толиб ал-Хусайний қатъий равишда малфузотларнинг узи аслиятлик омил ва далилларини ўзида мужассам

этган ва бу фикрни бирон киши ҳам шак-шубҳа остига қўяолмайди деб ҳисоблаб, шу боисдан ҳам бу мавзу хусусида алоҳида тўхтаб утишни ҳаёлига ҳам келтирмаган. Шунингдек, майор Дэви эсдаликларни Абу Толиб ал-Ҳусайнийнинг ўзи ёзиб, сўнгра уни Амир Темурга мансуб этган деб баъзи даъво қилувчиларнинг даъволарини ҳам мутлақо қабул қилмайди. Чунки Шарқда азалдан удум бўлганига кўра, муаллифлар ўзлари ёзган китобларини сотиш ниятида китоб дўконларига намойишга қўймайдилар. Бинобарин улар китобларининг муваффақияти ва халқ орасида тарқалиши бу китобларни оммага сотиш учун китоб дўконларига қўйилишига боғлиқ бўлмай, балки саховатли ҳокимлар томонидан ушбу асарларни тайёрлашда кўрсатган жидду жаҳдларига яраша молиявий мукофот билан қадрланишига муаллифлар кўпроқ эътибор қўядилар. Шубҳа йўқки, Абу Толиб ал-Ҳусайний агар Амир Темурнинг ҳаёти ҳақида бир китоб ёзишга қодир бўлганда эди, ҳеч вақт у узига нисбатан ушбу асарнинг таржимасини амалга оширган деб таъкидлаши унинг манфаатидан бўлмаслигини яхши биларди. Чунки бу даъво унинг меҳнатини қийматини камайтириб, унинг илмий мақомига ҳам сезиларли халал етказарди. Чунончи бу асарнинг муаллифи бўлиш билан узини фақат таржимон деб курсатишга журъат қилиш ўртасидаги фарқ каттадир. Бунга қўшимча унинг моддий жиҳатдан ҳам катта зарар кўришлигини ҳам назардан қочирмаслик жоиз — чунончи агар бирор асарнинг таржимони бўлса у ҳолда шу асарнинг ёзган муаллифига қараганда ундан бир миқдорда кам молиявий мукофот олишлиги ҳам эътиборлидир. Шунингдек, у асарда Амир Темур номидан ҳикоя қилинганда бирликда, учинчи шахс номидан гапириши керак эди, ваҳоланки у малфузотларда бошдан охир бирлик, биринчи шахс сийғасида (Амир Темур) номидан сўз олиб боради.

Майор Дэви яна шуни таъкидлайдики, Амир Темурнинг туртинчи даража набираларидан бири Муҳаммад Бобурнинг ўзи «Бобурнома» деб аталадиган эсдаликлар ёзишга журъат қилиши эътиборга лойиқ бўлган бир масаладир. Ҳаётий кечмишлари ва турлитуман саргузаштларга дуч келишда бобо (Амир Темур) ва набира (Бобур) ўртасида муайян ухшашликлар мавжуд — орқага чекиниб қочишлару саргардонлик билан ҳокимият ва султонлик ўртасидаги узгарувчанлик

кабилар бўлиб, масала ниҳоят 1527 йилда Ҳиндистонда мугул (Темурий) султонлари давлатининг асосчиси сифатида Бобурнинг Деҳли тахтига утириши билан яқунланди. «Бобурнома» китоби ҳам то Бобурнинг набираси султон Акбаршоҳ (1566—1605) даврининг ярмигача — асар чигатой туркий тилидан форсчага таржима қилинмагунга қадар, фаромуш этиш ва бепарво қараш зулматида қолиб келди. На Осиёда, на Европада бирор киши Бобурнинг эсдаликларининг аслиятига эътироз билдиришга журъат қила олмайди-ку. Ваҳоланки бу асар ҳам «Тузуқлар» сингари унутилиш ва беъэтибор муносабатда бўлиш ҳолатларини бошдан кечирган!

Малфузотлар асиллиги (ҳақиқийлиги)ни еkläган фикрларини майор Дэви қуйидагилар билан яқунлайди: Ҳиндистонда яшаган пайтида у ҳинд ва эрон олимлари ва талқикотчилари билан кўп марталар учрашиб мулоқотда бўлган. Бу олимлар ушбу мавзу хусусида узил-кесил хулоса чиқаришда уз имконлари доирасида Европа мунаққидларига нисбатан кўпроқ ҳақиқатга яқинроқдирлар. Бинобарин майор Дэви уша олимлардан биронтасида ҳам Абу Толиб ал-Ҳусайний топган асарнинг Амир Темурга мансублиги аниқ эканлигида заррача ҳам шак-шубҳа кўрмаган. Уша олимларнинг ҳаммалари ҳам майор Дэвининг малфузотларнинг асиллиги ҳақида ҳар хил фикр-мулоҳазалари ва саволу суриштиришларини ўта таажжуб билан қарши олганлар.

Муҳаммад Ҳифз ал-Бухорийнинг нуқтаи назари

«Темур тузуқлари»нинг аслияти (ҳақиқийлиги) мавзусига алоқадор масалани ечишда, албатта, ҳаммадан кўра Муҳаммад Ҳифз ал-Бухорий кўпроқ ҳақли эканлиги аёндыр. Чунки айнан шу шахс — Муҳаммад Ҳифз ал-Бухорий Абу Толиб ал-Ҳусайний ушбу асарни форсчага утиргандан кейин кўп вақт утмасдан унинг таржимасини батамом қайтадан кўриб чиққанди. Бинобарин ал-Бухорийда Абу Толиб ал-Ҳусайний ушбу асарнинг муаллифи, унинг таржимони эмас деган ҳеч бир иккиланиш (шубҳаланиш) аломатининг йўқлигининг ўзи ҳам музақкиротнинг Амир Темурга мансублиги тўғри эканлигини эътироф қилганлигини англайди. Бу масала алоҳида аҳамият касб этишига яна бир сабаб шуки, Абу Толиб ал-Ҳусайний амалга ошир-

ган таржимага нисбатан Муҳаммад Ҳифз ал-Бухорийнинг тутган нуқтаи назари ута салбий эди. Шу боис у Абу Толиб ал-Ҳусайний таржимани яхши қила олмаган деб кучли эътироз билдирган эди. Шундай ҳолатда Муҳаммад Ҳифз ал-Бухорийнинг Абу Толиб ал-Ҳусайний музақкиротларнинг таржимони эмас, балки унинг муаллифи деб танқид қилишга тула имконияти бор эди. Яна шу нарса равшан булаётирки, агар Муҳаммад Ҳифз ал-Бухорий музақкиротларнинг аслияти ва унинг Амир Темурга мансублиги туғри эканлигига ишончи комил булмаганда эди, турк фотиҳи ҳаёти ҳақидаги оддий бир асарга бу қадар ҳам катта меҳнат сарфлаб, уни айни шу мавзу ҳақида ҳикоя қилувчи Шарафидин Али Яздий таълиф этган «Зафарнома» номли бошқа бир улкан тарихий асар билан батафсил солиштириб чиқмаган буларди...

МАШРИҚДАН МАҒРИБГАЧА МАШҲУР

(Сунгги суз урнида)

Ешлик чоғларимизда Ибн Арабшоҳ, Хурдодбех, Ибн Халдун, Ибн Мискавайх сингари номларга дуч келиб қолсак, о қачон буларнинг асарларини ўз она тилимизда мағзини чақиб ўқир эканмиз, қачон Ибн Арабшоҳ Амир Темур ҳақида нима деганини аслида ёки аслидан қилинган равшан таржимасига қараб билар эканмиз, деб орзу қилардик.

Кимлар буларни ўзбек тилига ўғирар экану, қачон китоб бўлиб ҳақиқий маънавий мулкимизга айланаркан?

Бундай саволлар бошимизда тугиларди-ю, лекин бу асарларни чиқаришга ҳеч қандай шароит ва умид йўқлигини англаб турардик.

Ҳар томонлама мустамлакачилик барча олимларни истисносиз сувратда қўрқоқ ва буйсунувчан қилиб қўйган эди.

Куз унгимизда «Зафарнома»дай буюк китобнинг устига дунё юзини кўрсатмай тош бостирилган, куз унгимизда Иброҳим Муминовнинг Темурнинг инсоният ва ўзбек халқи тарихидаги ролини андаккина булса-да, адолат билан баҳолашга бағишланган рисоласи оқ калтак қора калтак қилинган эди. Куз унгимизда Маҳкам Абдураимовнинг Амир Темур ва Тўхтамишхон муносабатларига доир яратилган йирик тарихий асари чоп этилмай унутиб юборишга маҳкум этилган эди.

Яхшиямки Яҳё Ғуломов, Асомиддин Уринбоев каби олимларнинг сабъ-ҳаракатлари билан «Абдулланома»ю — «Матлаъ ус-саъдайн»лар, жиндак-жиндак булса-да, уша даврларда ўзбек тилида дунё юзини кўрган экан...

Шукурки, мана энди Содиқ Мирзаев, Абдуфаттоҳ Расулев, Исматулла Абдуллаев, Абдусодиқ Ирисов, Бўрибой Аҳмедов, Убайдулла Каримов, Алибек Рустамовлар изидан Нейматулла Иброҳимов, Убайдулла Уватов, Зокиржон Орипов (Шарқ мусиқашунослиги) сингари билимдон ва кенг фикрли шарқшунослар, исломшунослар юзага чиқди.

Эндиликда Ўзбекистонда шарқшунослик ва ислом-

шунослик янги босқичга кўтарилди ва жаҳон шарқшунослиги эришган юксак илмийлик даражасида фаолият кўрсатади, деган ишонч бор.

Мана, шарқшунос Убайдулла Уватовнинг кўп йиллик машаққатли меҳнати натижаси сифатида ниҳоят Ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи» китоби нашр этилди. Уни Амир Темур ва унинг замонаси ҳақида улғу бир хазина деса бўлади.

Убайдулла Уватов Ибн Арабшоҳ матнини таржима қилиш билан бирга унга кенг сўз боши ёзган, батафсил изоҳлар билан таъминлаган. Сўз бошидан ҳам, изоҳлардан ҳам олим жуда катта тадқиқот ишлари олиб борганлиги, ўз ишига беҳад фидокорлик ва илмий ҳалоллик билан муносабатда бўлганлиги кўзга ташланиб туради.

Ибн Арабшоҳ ўз асарини сажда (қофияланган насрда) ёзганлиги, шарқ тарихнависларига кўра юксак шоирона кўтаринкиликка эгалиги, араб бадиий-илмий прозасининг жуда мураккаб, лекин гузал ташбеҳлар олами билан безанганлиги таржимон ва тадқиқотчи олдига жуда кўп муаммоларни кўндаланг қўйган, албатта. Шарқшунос ўз ишига чуқур муҳаббат билан қараганлиги учун чигалликларнинг барини илмий тарзда ечишга ҳаракат қилган.

Бундан ташқари, Убайдулла Уватов турли манбалардан Ибн Арабшоҳ ҳаётига доир маълумотларни эринмай йиғиб, улар асосида улғу инсоннинг таржимаи ҳолини ёритишга муваффақ бўлган. У Ибн Арабшоҳ «Турк ва тотор сулолаларидаги машҳур кишиларнинг сийратлари», «Ҳақиқат галабаси йулида фидойи Малик Зоҳир Абу Сайид Чақмоқнинг гузал сифатлари хусусида бегубор таълиф» ва «Амир Темур тарихи» сингари асарлар ёзгани, машҳур Шарқ адиби Жамолуддин Муҳаммад Авфийнинг «Жавомий ал-хикоет ва лавомий ар-ривоят» асарини туркий тилга таржима қилгани ва яна бошқа туркийчага ағдарган муҳим асарлари ҳақида ҳам маълумот беради. Буларнинг бари Ибн Арабшоҳ туркий маданиятга, турк халқлари тарихларини ёритишга буюк ҳисса қўшганлигини кўрсатади. Унинг асрнинг машҳур уламоси Абул-Лайс Самарқандийнинг ислом оламида донг таратган «Тафсир» асарини туркий тилга таржима қилганлиги туркий исломий тафаккурнинг ривожига бениҳоя улкан ҳисса бўлиб қўшилганлигини ҳам таъкидлаб ўтмоқ керак. Умуман олганда, Ибн Арабшоҳнинг ўз даврида

туркийга қилган таржималари ва туркийда ёзган асарлари дунёда бу тилнинг эътиборини кутарди. Шу билан бирга Ибн Арабшоҳ, чамаси, биринчилардан бўлиб туркий тилга таржималарнинг асослари ва илмий жиҳатларини яратишга уринди.

«Амир Темур тарихи» Ибн Арабшоҳнинг шоҳ асарларидан биридир. Убайдулла Уватов бу ажойиб асар Ибн Арабшоҳ томонидан 1436—1437 йилларда ўз кўзи билан кўрган ва ўз қўлоғи билан эшитганлари асосида ёзилганлигини таъкидлаб ўтади...

Ибн Арабшоҳнинг Амир Темур ҳақидаги асари кейинги асрларда жаҳон ва айниқса Европа шарқшунослари уртасида катта шуҳрат топди... Ун олтинчи — ун еттинчи асрлардан эътиборан Амир Темур ҳақида қандай асар ёзилмасин, уларнинг барига Ибн Арабшоҳ асари ўз таъсирини ўтказмай қўймаган, албатта.

Бу асар Олтин Ўрда ҳукмдорлари Тухтамишхон ва Идиқу ҳамда уларнинг яқин ва узоқ атрофларидаги кўзга кўринган кишилари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар берадики, улар аҳамиятига қўра ғоятда ноёбдир. Олтин Ўрда ва Оқ Ўрда ҳақида кейинги яратилган барча асарлар Ибн Арабшоҳ асаридан озиқланади, десак хато бўлмайди. Ибн Арабшоҳ асари том маънода ўзидан кейин бир олам тарихий китобларни дунёга келтирди.

Ибн Арабшоҳ ўз асарини қисса ва ривоят деб атайти. Воқеаларда ҳам қиссалар ва ривоятларга хос бадиий баён кучлилик қилади. У барча эшитганларини ривоят тарзида қўғозга тушириш пайида бўлади. Лекин уларнинг қанчалар тўғри ёки нотўғрилиги устида фикр ё муҳокама юритмайди. Шунинг учун унинг ёзганларига қисса ва ривоят мақомида қарамоқ, улардан теран тарихийлик ва ҳолислик қидириб утирмаслик ва булар топилмаганда норози бўлмаслик керак.

Ибн Арабшоҳ Темур ҳақида ҳолис китоб эмас, ибратли китоб яратишни мақсад қилиб қўйган. Бинобарин, Ибн Арабшоҳ ҳеч қачон ўз ҳолига қўра Амир Темур ва, айниқса, унинг сиёсатига ҳолис кўз билан қаролмасди. Чунки у ҳам бошқа ўн минглаб шарқ усталари ва ҳунармандлари каби Темур томонидан ўз юртидан жудо қилинганлардан бири эди. Ўз гулистонидан жудо қилинган тўти ҳеч қачон жудо қилувчига нисбатан ширин тақаллум қилмайди. Унинг ҳикояси жабр кўрган одамнинг ҳикояси ва

унинг тили жабрдийданинг тилидирки, у куйдирмоқдан узгани билмайди...

Ибн Арабшоҳ юзаки сўкинчли изҳор тагига теран маъноларни жойлайдики, улардан кўз унтингизда даҳо саркарда ва буюк ақл эгасининг қиёфаси беҳад салобатга эга бўлиб мужассамланади. Ибн Арабшоҳ узасл сўзлари — асл мақсадлари ва асл хазиналарини лой билан сувагандек таассурот қолдиради. Хазина керак одам хазинани олади. Лой керак одам лойини олади.

Нафсиламирга, тарихда, айниқса, Европа тарихнависиғи ва шарқшунослиғида хазинасини ташлаб келиб, лойигагина эътибор қаратганлар ҳам оз эмас. Улар Амир Темурни қоралашда Ибн Арабшоҳ сўкинчларидан фойдаланганлар ва Ибн Арабшоҳни Темурни қоралаган одам каби тушунтирганлар.

Бу гапларни шунинг учун айтаяпмизки, ҳозирги замон ўқувчилари ўртасида ҳам Ибн Арабшоҳ асарини ўқиб, э, бу қул қилинган тарихчи бизнинг Амир Темуримизни ёмонлаган экан, бу асарни ўқимаслик керак, дегувчилар топилиши мумкин. Мен шуларга қарата айтаманки, биродарлар, Ибн Арабшоҳ асарини лойини хазинасидан ажратиб ўқийлик. Бизга хашағи эмас, сара олтин меваси керак, деб қарайлик.

Бир мисол келтирай. У жуда гаройиб. Ибн Арабшоҳ Темур лашкарларининг Шом ерларига кириб бориши ҳақида тулиқиб, ўта ҳаяжонга берилиб ривоят қиларкан, шу сўзларни ёзди:

«Гапнинг қисқаси, у унинг билан Яъжуж ва Маъжуж ва довури бешойда шамол бирга эди. Зафар унга етакчи, бахт унга йулбошчи, қазо унга мувофиқ, қадар унга мададкор, тангри таолонинг хоҳиши уни олға бошловчи, у бандалар ва мамлакатлар тadbирларида азиз ва улўғ тангрининг иродаси унинг ҳайдовчиси бўлган ҳолда Темур йулга чиқди» (197 бет). Қанчалар зиддиятлар бор бу таъриф ва тавсифлар ичида! Шу таъриф йўсини Ибн Арабшоҳнинг бошқа барча тавсифларига мисоли кузгу. Улар жуда ўхшаш ва бу қадар қарама-қаршилиққа тўла.

Маълумки, саж бадийий жиҳатдан шалолага ўхшайди. Катта шалола олдида муסיқа эшитиб бўлмаганидек, саждан ҳам ҳақиқат ажратиш қийин. Чунки саж ёзаётган адиб қофияларнинг муҳташам шарқи-роқларига берилиб кетади ва бунда унга ҳақиқат уруғларидан кўра муҳташам қофиялар ва улар етаклаб ке-

таётган илоҳий образлар жозибалироқ туюлади. Қаранг, Ибн Арабшоҳ Темурни «мамлакатлар тадбирида азиз ва улуг тангрининг иродаси унинг ҳайдовчиси» деб таърифляпти. Мусулмон адиб, бошқача айтганда, Темурни худо ярлақанлигини тан олаяпти! Уни худонинг иродасини адо этувчи деб таърифляпти. Лекин Яъжуж! Улар худонинг иродасини ифода этмайдилар. Демак, бу таърифлар кейинги таърифларга ҳаддан ташқари зид!

Бундан пича олдинроқ Ибн Арабшоҳ Темур кўшинларини таърифларкан, бу кўшин ичида: «Турон эрлари, Эрон ботирлари, Туркистон йўлбарслари, Бадахшон қоплонлари, Дашт ва Хитой лочинлари, мўғул қарчигайлари, Андижон аждаҳолари, араб авомларидан очкўз куппаклар, ажам чивинлари...» ва ҳоказо «бор эди» деб тоза таърифларни кўпиртиради.

Ана энди бу ваҳимали таърифлардан ҳақиқатни топиб курунг-чи?! Нега кимлардир эр ва ботир, шер ва қарчигай, нега яна кимлардир куппак ва жониворлар, бўрилар ва чувалчанглар... Уйланасиз, Ибн Арабшоҳ бу таърифларни айтаётганда, нимага суянган, қайси ҳақиқатни назарда тутган! Чамаси, бу саж намунасида инсоний ёки тарихий этнографик ҳақиқат эмас, бадиий ҳақиқат, яъни фақат ва фақат саж ҳақиқати, яъни гузал қофиялаш ҳақиқати бош белгидир. Ва шунга қараб гўё кимдир узини камситилгандек сезса, бу айниқса ҳозирги кунда жуда кулгили кўринган бўларди. Тазод — қаршилантириш, муболага билан осмонга кутариш ва ҳақирлантириш Ибн Арабшоҳ бадиий системасида муҳим ўрин тутади ва келтириляётган матннинг узи учунгина бадиий аҳамиятга эгадир.

...Ибн Арабшоҳ Амир Темур жанг қилмасдан бунун доим сулуҳ таклиф қилганлиги ва доим адолатли сузга толиб бўлганлигини ҳам тинимсиз қайл этиб боради. Шу маънода Ибн Арабшоҳ ривоятларининг устки қатлами бир маънони ифодаласа, остки қатламлари — теранликлари бошқа бир маъноларни аңлатади.

Ибн Арабшоҳ Дамашқ учун бўлган оғир жангларнинг бағоят қизиқарли тафсилотларига тўхталаркан, Миср кўшинларининг чекиниб, Дамашқ аъёнлари Темур қошига омонлик тилаб келганлари ҳақида ёзади ва шунда Темур билан машҳур араб алломаси Валиуддин Абдурахмон ибн Халдун ўртасида бўлиб ўтган

ажойиб суҳбатни тасвирлайди. Ибн Халдун, чунончи, Темурга қарата шундай дейди: «Мен уз ҳузурим билан инсоният подшоҳларини мушарраф эттим ва уз тарихларим билан уларнинг учиб кетган кунларини барҳаёт қилдим: араб подшоҳларидан фалон ва фулонни кўрдим, фалон ва фулон султонлар ҳузурда бўлдим, ернинг мағрибию машриқини мушоҳада этдим, ернинг ҳар бир бурчагида мен унинг амирию ноиби билан муносабатда бўлдим. Лекин тангридан миннатдорманки, у менинг кунларимни узайтирди ва мени қайтадан тирилтирди ва мурувват кўрсатдики, ниҳоят, мен ҳақиқий подшоҳ ким эканини кўриб, салтанат шариятида тўғри сийратли маслакни раият этдим...» Шу гаплардан сўнг Темур Ибн Халдун бошқалардан бутунлай узгача иқтидор ва мавқега эга эканлигини англайди. Урталарида киши сезмас яқинлик пайдо бўлади. Темур Ибн Халдундан араб подшолари, уларнинг қандай давлат тутишлари ва сиёсат юритишлари ҳақида ҳикоя қилишни сўрайди. Темур Ибн Халдун ривоятларидан ҳайратга тушади ва уларга мафтун бўлади. Ана шу ерда Ибн Арабшоҳ ҳам қараб турмайди. Амир Темур ҳақида битта улугъ жавоҳирини уртага ташлайди. Шу ерда у ёзади: «Темур эса подшоҳлар ва халқлар сийратларида билимдон, Шарқу Ғарб тарихининг отаси ва онаси эди» (227-бет).

Ибн Арабшоҳ китобининг бошидан охиригача шу сўзлар уз исботини топади. Муаррих Темурни халқларнинг тарихлари ва яшаш йусинларини билишга гоят ташна одам сифатида тасвирлайди. Эҳтимол, у буни ният қилиб қўймагандир. Лекин унинг барча тасвирларидан шундай хулоса уз-узидан келиб чиқаверади. Мабодо, нима сабабдан, муаррих холис булолмаган тақдирда ҳам, воқеанинг ўз жараёни ва моҳияти унинг иродасига бўйсунмайди ва чор-ночор асл манзара лой ёки хашак остидан намоеън бўлиб чиқаверади.

Ибн Арабшоҳ ҳикоятларида Темур фозил ва яхши муомалани севадиган, доим шундай муомалага юрадиган, шундай муомалани қумсайдиган сиймо каби кузга ташланади.

Шомдаги Сафад деган шаҳарнинг ҳожиби йирик савдогар Алоуддин Темурга катта илтифот кўрсатади. Темурнинг илтифоти Алоуддин илтифотидан кам эмас. Темур шунда Алоуддинга қарата шундай дейди: «...Менинг аскарларим мабодо менга қариндош ва яқин бўлганлари тақдирда ҳам, агар ноҳақ иш қилса-

лар, уларни халойиқ уртасида жазолашинг ва калтаклашинг мумкин, деб изн беради (236-б.)

...Ибн Арабшоҳ Темурнинг ута адолатли ва ҳаддан ташқари қаттиққул подшоҳ бўлганлигини ҳар қадамда таъкидлаб боради. Мироншоҳнинг уз отасига туғенга келишини, бунга сабаб бўлган омилларни, Мироншоҳни чалғитган шахсларни ёзаркан, донг таратган «бевафо замоннинг муъжизаси, мусиқа ва қушиқлар илмида устоз» Қутб ал-Мосулий ҳақида тўхталади. Ва Мосулий Мироншоҳни фасод ишларга бошлади, дейди.

Кейин худди шу ерда муаррих Темур ҳақида жуда қимматли бир тафсилотни ёзиб кетади: «Темур булса, ажиб нарсалардан ажабланмас, уйин-кулги ва мусиқа уни ўзига мафтун этмасди» (182-б.)

Бу Мироншоҳ билан Темур уртасидаги тазод! Ибн Арабшоҳ ўз қиссасини ана шундай киши дафъатан сеза қолмайдиган тазодлар асосига қуради.

Ибн Арабшоҳ асари саҳифаларида Амир Темур ўз стратегик салоҳияти ва ундан ҳам юксакроқ даҳосининг қудрати билан кўзга ташланади. Темур қилган ҳар бир жангнинг сирли дақиқалари бор. У сир Худога ва Темурнинг ўзига аён. Ибн Арабшоҳ даҳонинг ана шу сирларига ҳам кўз қирини ташлайди. Гарчи уларни таҳлил қилиб утирмаса-да, лекин албатта қайд этиб ўтади. Кутилмаганда енгилгандай ёки қўрққандай бўлиб орқага чекиниш, кейин кутилмаган томондан душманни тамомила ураб олиш, душманни тўтовсиз чалғитиш, бир душман устига юраётгандай бўлиб бошқа душманга қарши бостириб бориш, зарбанинг асосий йўналишларини туғри белгилаш, ёвга доим хавф солиб туриш, уни эсанкиратиш, баъзан эса ўз ҳолига ташлаб қўйиш ва бошқа минг турли ҳарбий маҳорат сирлари Темурнинг турли жангларида намоён бўлади...

Темур барча мамлакатларнинг шоҳларига имкон берган. Улар билан дўстона алоқалар боғлашни истаган. Тўхтамишни ўзи тарбият қилган. Узи унга Олтин Ўрда ва Оқ Ўрдани берган. Лекин Тўхтамиш охири Худонинг ҳудудларини унутиб, ўз валинесьматига қарши бир неча маротаба бош кўтарди. Худонинг ҳудудларини бузгани учун ҳам Темур уни оғир жазолади. Шунинг учун булса керак, Ибн Арабшоҳ Тўхтамишнинг номини тилга оладию унинг қандай одамлиги устида ортиқча тўхталмайди. Балки фарзандлари ҳақида илиқ сўзлар ёзади.

Темурнинг ишларида сирли нуқталар беҳад кўп. Чунончи, унинг Шом ва Румни эгаллаб, лекин Байтулмуқаддас ва Мисрга бормагани менга шундай сирлардан бири бўлиб туюлади. Нега Темур Байтулмуқаддасга, Европага утмади? Нега уз рақиби Боязиднинг мамлакатлар, халқлар ва мусулмончилик тақдирини билан боғлиқ бўлган уч насиҳатини қабул қилди ва уларни охиригача эсидан чиқармади? Нега Темур Олтин Урдада ва Оқ Урдада узига доим иттифоқдош бўладиган мустаҳкам давлат яратишга саъй-ҳаракат қилмади? Нега у уз салтанатининг асосларини мустаҳкамлаш пайида бўлмай, Хитой сафарига отланди. Темур умрининг шу палласида бу сафарнинг зарурати бормиди?!

Бу каби саволларга жавоб топиш эндиликда жуда қийин. Тўғри жавоб топиш учун даҳонинг фикр йўлларини билмак ва уларнинг барча чигал мавзеларидан бирма-бир ўтмак керак.

Ибн Арабшоҳ китобининг беҳад қимматли бобларидан бири унинг Темурнинг хислат ва туғма табиатига оид бобларидир. Бу баҳоси йўқ бобда Ибн Арабшоҳ Темурга хос гузал ва доҳиёна хислатларни бирма-бир санаб ўтади ва уларнинг исботи учун фаройиб мисоллар келтиради. Темур бунда бутун тенгсиз улугворлиги билан намоян бўлади.

Ибн Арабшоҳнинг китоби, ҳақиқатдан ҳам, энг юксак даража ва маънодаги ибрат китобидир.

Шу беқиёс хазинани бизга қолдирган улуг алломанинг руҳи ҳамиша шод бўлсин.

Иброҳим ҒАФУРОВ,
филология фанлари номзоди

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	3
Соҳибқирон араб муаррихлари нигоҳида	7
Ибн Арабшоҳ — «Амир Темур тарихи» муаллифи	16
«Амир Темур тарихи»дан	31
Иймон-эътиқоди комил инсон	74
Амир Темур — куч-қудрат ва ақл-заковат рамзи	83
Амир Темур ва Миср султонлари	87
Амир Темур ва Ибн Халдун учрашуви	102
Амир Темурнинг Ҳалаб олимлари билан мулоқоти	105
Ибн Арабшоҳ Мирзо Улугбек ҳақида	109
Соҳибқирон ҳозирги замон араб тадқиқотчилари назарида	114
Араб полковниги Амир Темур ҳақида	114
Сурия олимининг Амир Темур ҳақидаги рисоласи	117
Миср тарихчиси Амир Темур ҳақида	120
Араб олимининг Соҳибқирон ҳақидаги йирик тадқиқоти	125
Машриқдан магрибгача машҳур (Сунғи суз урнида)	150

УБАЙДУЛЛА УВАТОВ

СОҲИБҚИРОН
АРАБ МУАРРИХЛАРИ
НИГОҲИДА

Мухаррирлар *Ҳ. Султонова, К. Буронов*
Безакловчи расом *У. Солиҳов*
Бадий муҳаррир *А. Баҳромов*
Техник муҳаррир *Д. Габдрахманова*
Мусахҳиҳ *Х. Ҳожиматова*

Теришга берилди 29.07.97 й. Босишга рухсат этилди 13.10.97 й.
Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли бос-
ма табоғи 8,4. Нашриёт ҳисоб табоғи 7,4. Адади 5000. Буюртма
№1523. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083,
Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кучаси, 41-уй.

У—14

Уватов У.

Соҳибқирон араб муаррихлари нигоҳида.—Т.: «Шарқ», 1997.—160 б.

Сарл. олдида: Халқаро Амир Темур хайрия жамгармаси.

Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари ҳақида азатдан турли тилларда кўплаб тарихий, илмий-оммабон асарлар яратилган ва яратилмоқда. Шу жумладан, араб тилида ёзилган асарларда ҳам буюк жаҳонгир ҳақида хилма-хил эътиборга молик маълумотлар келтирилган. Таниқли шарқшунос олим У. Уватовнинг қатор арабий ёзма манбалар ва ҳозирги замон араб олимларининг тадқиқотларида баён қилинган фикрларга таянган ҳолда тартиб берилган ушбу рисоласи Соҳибқироннинг ибратли ҳаёти ва кўп қиррали жўшқин фаолиятини идрок этишни истаганлар учун муайян аҳамият касб этади.

Рисола утмиш тарихимиз билан қизиқувчи барча китобхонлар учун муҳалланган.

ББК 63.3(5У)